

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

НОДИРА АФОҚОВА

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИ ПОЭТИКАСИ
(вазн ва қофия муаммолари)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
«Фан» нашриёти
2005

XX аср бошларида майдонга келган жаҳид адабиёти миллий адабиётимиз тарихининг шонли саҳифаларидан биридир. Адабиётшуносликда жаҳидлар адабий меросини ўрганиш юзасидан эътиборли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Мазкур китобда XX аср бошларида юзага келган жаҳид шеърийгининг шаклий жиҳатларини ўрганиш кўзда тутилган. Чунки жаҳид адабиёти – анъана ва янгилик кесилган чорраҳада майдонга келган адабиётдир. Эскилик ва янгилик айнан жаҳид адиблари ижодида – ш е ъ р и я т д а рўбарў келди; янгилик шулар ижодида эскилик ичидан туғилиб келди; айнан шулар ижодида эскилик ўз умрини яшиб бўлган ҳодиса сифатида, янгилик куртак ҳолида – ҳали барқарор бўлмаган сифатлар билан намоен бўлди. Айнан жаҳид адабиёти – миллий адабиётимиз тарихидаги икки қатга босқич юзма-юз келган жойда пайдо бўлган ўтиш адабиётидир. Бу ўтиш қандай содир бўлди? Адабий қанон даражасига кўгарилган анъаналар қай тарзда ўз ўрнини янги адабий ҳодисаларга бўшатиб берди ва миллий шеърийатнинг кейинги тараққиётига қандай таъсир кўрсатди? – китобда шу каби муҳим саволларга жавоб изланади.

Монография филологлар. жумладан,
адабиётшунослар, аспирантлар, талабалар ва адабиёт
мухлислари учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Б. САРИМСОҚОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, проф. О. САФАРОВ
филология фанлари номзоди, доцент Ф. МУРОДОВ

I SB № 5 – 648-03145-9

©Ўзбекистон Республикаси
ФА “Фан” нашриёти.
2005 йил

К И Р И Ш

XX аср бошларида Туркистон халқларининг ўн асрлик феодализм ҳукмронлигидан кейин колоктик ва таназзул гирдобларига тушиб қолган ҳаёти жаҳоннинг бемисл тараққиёти билан юзма-юз келиб қолди. Шундай шароитда эскичасига яшада давом этиш бутун бошли миллатнинг халокати билан баробар эди. Буни теран англаган бир гуруҳ ватанпарварлар миллий бирлик, тараққиёт, маърифат, истиқюл, ислохот каби ғояларни ўз ичига олган ўзига хос программа билан майдонга чиқдилар. Тарихий шароитнинг ўзи майдонга чиқарган бу тараққиётпарварлар жадиждар номини олдилар. Жадиждар ўз ғояларини ёйишда адабиётни муҳим ва қулай восита деб билдилар. Шу тариқа XX аср бошларида жаҳид адабиёти пайдо бўлди. Бу адабиёт бир тарафдан ўзи ворис бўлган мумтоз адабиёт ҳамда замон нуқтан назаридан ўзига яқин бўлган маърифатпарварлик адабиёти аъёнларини давом эттирди; иккинчи тарафдан эса бутунлай янги мазмун, янги руҳ касб этди. Жаҳид адиблари мумтоз адабиёт ашъаналарининг сўнги ва янги тилдаги замонавий адабиётнинг дастлабки вақиллари бўлдилар. Ашъа ва лиғиллик айнан шулар ижодида бақимти келди. XX аср бошлари адабий жараёнининг етакчи ва белгиловчи кучлари бўлган жаҳид адиблари ижодини тадқиқ этиш айнан шунинг учун ҳам зарур ва адабиётшунослик учун муҳим ҳулосалар бериши тайин.

Аммо октябрь тўнгаришдан кейин вужудга келган ижтимоий-сиёсий шароит узоқ вақтгача бу давр адабиётини миллий адабиётимиз тарихининг тўлақонли даври сифатида ўрганишга имкон бермади. «Ҳатто бир вақтлар бу давр номсиз, отсиз эди. Адабиёт тарихи тараққиётида бу давр алоҳида босқан сифатида ажратилмас, алоҳида давр деб ҳам қаралмас эди. Сўнграқ бу давр юзрин равишда мустамлақа даври адабиёти. (XIX

1

асриги II ярми ва XX аср бошлари), буржуа жадида адабиёти юми билан юртига бошлади»¹.

Шундай бўлишига қарамай, нуруо даврида ҳам бир қатор миллатпарвар ва журилатли олимларнинг саяй-харакалари билан жадида шюирлари адабий меросидан намуналар - фақат жукумрон сиёсат ноталарига мос ўрисларгига бўлса-да - нащ қилинди. Талқину тадқиқлар ҳам асосан шу рухта бўлди.

Адабиётшуосликда жадида шюирларидан Ҳамза ижоди энг кўн ўрганилди; Садриддин Айний, Сўфизода, Абдулхамид Мажадий, Сиддиқий-Ажзий, Сиддиқий-Хондайликйй (Шаикат) каби шюирларнинг адабий мероси қисман нащ этилди, қисман тадқиқ қилинди; Фитрат, Чўлпон каби шюирлар яратган лирик асарлар эса «халқ душмани» яратган адабий мерос сифатида адабиёт ва адабиётшуослик саҳифаларидан бутунлай тушириб қолдирилди.

Жадида шюирлари ҳақида турли ҳажмдаги адабий-танқидий ишлар XX асриги 10-20-йилларидаюқ майдонга кела бошлади. Сиддиқий Ажзий, Исҳоқхон Ибрат, Абдулла Авлоний сингари шюирлар ижодида бағишлаб Иброҳим Даврон, Расулий, Турсулкул (Раҳим Ҳошим), Вадуд Махмуд томонидан яратилган турли мақола ва портретлар ана шундан далолат беради. Ҳамид Олимжоннинг жадида адабиётининг индо бўлиш омилиари, ўзига хос жаҳатлари, голий-бадий хусусиятларидан кенг маълумотлар берувчи «Жадида адабиётининг сиқий моҳияти масаласига», «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида», «Ҳарбий юммунизм даврида ўзбек буржуа поэзияси» сингари мақолилари ҳам айнан 20-йилларда яратилди. Бу мақолаларда адабий асарлар, муайин шюир ижоди кўпроқ мафжуравий нуқтаи назардан таҳлил этилди. Шунга қарамасдан, Ҳамид Олимжон жадида шюирининг бадий хусусиятларини, лисовий жаҳатларини асосан тўғри кўрсатиб берди.

Миллатпарвар шюирлар боши устида сиёсат булутларининг айлана болаши уларнинг юрак қатли билан тугади. Шу билан гўё улар яратган асарлар ҳам ўз

¹ Миллий уйюниш ва ўзбек филологияси масалалари. - Тошкент: 1993. - 4 бет.

умрини тутатди — адабиётшуносликда узок вақтгача улар ижодига муносабат деярли кўринмайди. Бундай муносабат кейинчалик — паҳсага сизғиниш оқибатларини тутатишга келишган 60-йиллардан пайдо бўла бошлади. Чунки айнан шу даврга келиб яна бир гуруҳ миллатпарвар зиёлилар асрнинг тараққиётларини филология ва маънавий меросини ўрганиш муаммосини кун тартибига кўйиш масаласини кўтариб чиқдилар. Айнан шу давр — ижтимоий-сиёсий тараққилик бироз заифлашган пайвонда миллий истиқлол туйғусининг қайта жонланиш, очик-онқорил бўлмаса-да, мустақиллик ҳолатининг қайта тугилиш даври бўлганини турли тадқиқотлардан маълум. Ая шундай пайвонда аср бошларида истиқлол ва тараққил учун курашган жадидалар адабий меросининг ҳам бир қисмини янги этишга муваффақ бўлишди². Б.Қосимовнинг «Мирмуҳсин Шермуҳаммедов (Фикри) и его литературная среда»³, У.Долматовнинг «Жизнь и творчество узбекского поэта-просветителя Ибрата»⁴ каби номзодлик диссертациялари ҳам айнан шу даврда яратилди. Бир қатор диссертациялар эса 1905-1917 йиллар адабиётини, 20-30-йиллар адабиётини турли жаҳатлардан тадқиқ этишга қаратилди ва уларда ҳам жадиид шoirлари ижодига муносабат билдирилди⁵.

² Қ:Авлонин А. Тошкент топи. — Тошкент: 1979; Сидқий-Ажзий. Танланган асарлар — Тошкент, 1973; Сўфияда. Тиронлар. — Тошкент: 1968.

³ Қасимов Б. Мирмуҳсин Шермуҳаммедов (Фикри) и его литературная среда: АҚД. — Т., 1967.

⁴ Далматов У. Жизнь и творчество узбекского поэта-просветителя Ибрата: АҚД. — Т., 1971.

⁵ Камбарова Д. Ром античная тенденция в узбекской поэзии 30-х годов: КД. — Ташкент, 1973; Ахмеджанов Дж. Узбекская сатирическая поэзия 20-х годов (на основе материалов журнала «Муштур», «Машраб», и газеты «Янги Фергана»): КД. — Самарканд, 1963; Джалалов А. Просветительское демократическое узбекское литературное 1905-1917 гг (на материале творчества ташкентских поэтов): КД. — Ташкент, 1972; Джумабаева Дж. Особенности развития узбекской советской поэзии раннего периода: КД. — Ташкент, 1977; Бабаходжаева М. Борьба за современность в узбекской советской поэзии 20-х годов: КД. — Ташкент, 1964; Аҳаров С. 20-йиллар узбек совет поэзияда фольклор традициялари: Фил. фан. ном. дис.: — Тошкент, 1966; Қариев Б. Основные черты узбекской советской литературы 20-х годов (по материалам литературных журналов): АҚД. —

Матлумат, 60-70-йилларда қайта жонланган миллий уйғонин ҳаракати 80-йилларга келиб қўламли тус олди. Бу даврга келиб аср бошларида истиқлол ва тараққиёт учун курашган миллий зиёлилар ҳаёти ва фаолиятига, улар қолдирган маданий меросга қизиқиш, уни халққа етказишга интишини, тадқиқ этиш - миллий қадриятларини қайта тиклаш, шулар орқали халқ оғида ижтимоий фикр уйғотиш ҳаракатининг алоҳида йўналишига айланди. Сўфизода, Сидқий-Хондайиқий, Тавалло, Сидқий-Ажзий, Чўлпон, Фитрат каби шоирларнинг шеърлари даврий матбуотда эъжоб килинди, алоҳида намуналар сифатида халққа тақдим этилди. Бу асарларни халққа етказиш, уларни тадқиқ этиш борасида Э.Каримов, Ғ.Каримов, Б.Қосимов, Н.Каримов, О.Шарафиддинов каби олимларнинг хизматлари диққатга сазовор бўлди⁶.

90-йилларда жаҳид шоирлари адабий меросини ўрганиш ҳаракати янги босқичга кирди. Янги ижтимоий-сиёсий шароитда, миллий истиқлол контекстида бу адиблар яратган асарларни объектив баҳолаш, уларга тарихий принцип асосида ёндашиш имконияти туғилди. Кейинги ўн йиллар мобайида яратилган ишларда илмий тадқиқ, таҳлил йўналиши бутунлай ўзгарди; жаҳид лирикаси қатларида яширинган ҳам ғоявий, ҳам бадиий сир-суюқатни бориغا кўрсатиш тамойили қучайди⁷.

Ташкент, 1967; Джуманов М. Мотивы борьбы за свободу и социальную справедливость в узбекской литературе 1905-1917 гг.: АҚД. – Ташкент, 1975.

⁶Қ: Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – Т.: 1975; Каримов Ғ. Замонасодаси // Ёшлик. – 1984. – 4-сон. – 67-68-бетлар; Қосимов Б. Инқилобнинг алоҳида чаклари // Ёшлик. – 1987. – 11-сон. – 61-65-бетлар; Қосимов Б. Қарвонбоши // Ёшлик. – 1990. – 1-сон. – 62-65-бетлар; Шарафиддинов О. Ижод йўли // Ёшлик. – 1987. – 10-сон. – 49-бет; Шарафиддинов О. Абдурауф Фитрат // Ёшлик. – 1990. – 5-сон. – 63-65-бет; Қосимов Б. Эл суйган шоир // Ёшлик. – 1986. – 4-сон. – 67-71-бет; Қосимов Б. Ҳақ сўзи шоир қилиб // Ёшлик. – 1984. – 11-сон. – 64-65-бет.

⁷Жалолов А. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг ривожланиш жараёни (XIX аср охири ва XX аср бошлари): ЎҚ. – Тошкент, 1994.; Эшонова З. Идеино-художественные особенности поэзии Чулпона: ЎҚ. – Ташкент, 1991.; Ахмедов Ш. Халқ лирикасининг хусусиятлари: Филол. фаил. ном. ... дис. – Тошкент, 1992.; Иўлдошев П. Чўлпон шеърларида пейзаж: Филол. фаил. ном. ... дис. – Тошкент, 1994.; Жаҳидлар Рамида. Спрожиддин Сидқий-Хондайиқийнинг адабий мероси: Филол. фаил. ном. ... дис. – Тошкент, 1996.

Умуман олганда, Истиқлолдан сўнг жадидлар адабий мероси ҳақида чоп этилган китоблар, мақолалар, турли хил илмий-адабий, адабий-танқидий ишлар, хогиралар салмоғи анча катта. Бундан ташқари, жадид шоирлари адабий меросига, жумладан, лирикасига муносабат адабиёт назарияси йўналишида бажарилган турли тадқиқотлар ичидан ҳам мавжуд⁸.

Кўриладики, адабиётшунослигимизда у ёки бу мавзу муносабати билан жадид шоирлари ижодига ҳам мурожаат қилинади, улар ҳақида муайян фикр-мулоҳазалар билдирилади; иккинчи тарафдан эса, уларнинг алоҳида вакиллари ижоди монографик йўналишда тадқиқ ҳам этилган. Бу ишларда қисман, баъзан йўл-йўлакай жадид шоирлари асарларининг шаклий-бадний жазхатларига ҳам тўхтаб ўтилади. Аммо жадид шоирлари лирикасининг вази, қофия, жанр билан боғлиқ хусусиятлари ҳозирча яхлит тадқиқот доирасида ўрганилган эмас. Аслида бу масалалар жадид лирикаси майдонга чиққан XX аср бошларида — ҳали мумтоз поэтика қондалари амалда бўлган даврда бадиятнинг энг муҳим муаммоларидан, бадний маҳоратнинг муҳим қирраларидан эди; жадид шоирлари ҳали фаолият кўрсатаётган 20-30-йилларда эса вази, қофия ва жанр — аялаш ва янгилан кўма-юз келиб қолган майдон сифатида муҳим аҳамият касб этди.

Юқорида ҳам таъкидлаб ўтдикки, жадид адабиёти — аялаш ва янгилан кесилган чорраҳада майдонга келган адабиётдир. Аслида бу даврда жадид адибларидан ташқари диний адабиёт вакиллари, сарой адабиёти вакиллари (масалан, Бухоро амирлигида) ҳам фаолият кўрсатдилар⁹. Аммо эскилик ва янгилан айнан жадид адиблари ижодида

⁸ Қ: Юнусов М. Ўзбек совет поэзиясида традиция ва новаторлик проблемаси (1917-32): Фил. фанл. док... дис. — Тошкент, 1967; Ғўйичев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси: Фил. фанл. канд. ... дис. — Тошкент, 1962; Ғўйичев У. Система арузи ўзбекской поэзии: ДЦ. — Тошкент, 1987; Иброҳимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши. — Тошкент: Фан, 1983; Аҳмедов Х. Ўзбек адабиётида нафрий шеър: ҚДА. — Тошкент, 1995; Маматов А. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърининг шаклланиши ва унинг бадний-эстетик хусусиятлари: ҚДА. — Тошкент: 2000.

⁹ Қ: Миллий уйғунош ва ўзбек филологияси масалалари. — Тошкент: Университет, 1993. — 7-бет.

— ш е ʼ р и я т д а рўбару келди; янгилик шулар ижодда эскилик ичидан туғилди келди; айнан шулар ижодда эскилик ўз умрини яшиб бўлган ҳодиса сифатида, янгилик кўптак ҳолида — ҳали барқарор бўлмаган сифатлар билан нимоён бўлди. Айнан жадид адабиёти — миллий адабиётимиз тарихидаги иккинчи катта босқич юзма-юз келган жойда пайдо бўлган ўзини адабиётдир. Бу ўзини қандай содир бўлди? Адабий қанон даражасига кўтарилган аниқликлар қай тарзда ўз ўрнини янги адабий ҳодисаларга бўлиштириб берди? Жадид адабиётининг шаклий жиҳатлари яхши, монография шунда тадқиқ этмай туриб, ўга муҳим бўлган бу саволларга жавоб бериб бўлмайди. Бу саволларнинг жавобини адабиётшунослигимизнинг бир соҳасида бўлиш мавжуд бўлиб қолмади; бу саволларнинг жавоби Фафур Фулом, Мақсуд Шайхона, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Миртемир, Зулфия, Эриш Воҳидов, Абдулла Оришов, Рауф Парфи сингари забардаст шоирларни майдонга қўйган замонавий шеърининг пайдо бўлиши асосларини, туғилиши замирани, эҳтимолни, улар ижодининг муайян сифатларини ҳам шакллантиришга ёрдам беради.

Иккинчи тарафдан эса, бутунги кунда жадид шоирлари адабий меросининг, жумладан, лирикасининг ҳам салмоқли қисми ўқувчилар қўлига бориб тегди, уларнинг алоҳида вақтлари ижоди махсус тадқиқотлар доирасида ўрганилди. Ўз-ўзидан бу адабий материални умумлаштириш, шимий тадқиқ этиш, бир адабий оқимни ташкил қилган шоирлар ижодини яхши ҳодиса сифатида қиссий ўрганиш зарурияти туғилдики, мазкур китобнинг ёзилиши сабаби ани шулар билан белгиланади.

Китобда асосан, 1905 йилдан 1938 йилгача Абдулла Авлоний, Сўфизода, Сидқий-Хондайилиқий, Сидқий-Ажзий, Исҳоқхон Ибрат, Тавилло, Фитрат, Ҳамза, Чўлпон, Каримбек Камий, Абдуҳамид Маждий каби шоирлар томонидан яратилган шеърини асарлар тадқиқ этилди.

Ўзбек шеърини 1905 йилдан кейин катта ўзгариш йўлига қарганини қатор адабиётшунослар томонидан қайд этилган. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётига оид чуқур тадқиқот ишлари олиб бораётган проф. Б.Қосимов «1905 йилдан кейин шеърининг ўз масалалари пайдо бўлгани, «Ватан ва миллат дардини аниқлашга уриниш

сезила бошлаган»ини қайд этса¹⁰, црхф. Ғ.Каримов биз тадқиқот объекти сифатида ўрганган Каримбек Камий ижодиغا икки босқичда (1905 йилгача ва ундан кейин) қарашни таклиф этади¹¹. 10-йилларнинг иккинчи ярми эса «ўзбек жадиd адабиёти номи билан тарихга кирган янги адабиётнинг шаклланиб дастлабки дадил қадамлари таъланган йиллар бўлди... 10-йиллардаги янги ўзбек шеърини, бу биринчи навбатда, ижтимоий-сиёсий инъириятдир»¹². Таниқли олим О.Шарафиддинов эса жадиd адабиёти 20-йилларда яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатганлигини қайд этади¹³. Бу факт ва мулохазаларнинг барчаси 1905 йилдан кейин майдонга чиққан янги адабиёт то 1938 йилга, яъни жадиd адиблари жасмонан махв этилгунга қадар шикланди, тараққий этди ва яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатди, дейишга асос беради. Китобда ана шу асосларга кўра 1905-1938 йилларда жадиd шоирлари томонидан яратилган лирик асарлар тадқиқот объекти сифатида тахлил этилди.

¹⁰ Авлонии А. Таъланган асарлар. Икки жилдик. 1 жилд. — Тошкент: Маънавилт, 1998. — 49-бет.

¹¹ Каримов Ғ. Халқ, тарих, адабиёт. — Тошкент: АСН, 1977.

¹² Жадиdчилик: ислохот, янгилашш, мустақиллик ва тараққийт учун кураш. Дварий тўилам. 1-бет. — Тошкент: 1999. — 112-114-бетлар.

¹³ Ўша китоб, 190-бет.

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИДА АРУЗ ВАЗНИ

Жадид арузининг ўзига хос хусусиятлари

XIX асрнинг иккинчи ярмидан ўзбек адабиётида сезиларли мазмуний ўзгаришлар кузатилади. Бу мазмуний ўзгаришлар бевосита матрифатпарвар шоирларнинг номлари билан боғлиқ бўлиб, иктомий ҳаётдаги ўзгаришларнинг бадиий адабиётдаги ялпқоси сифатида замождан шикоят, замонни танқид, матрифатга тарғиб мотивларининг кучайиши, адабиётнинг кундалик ҳаётга фоят янгилашши кабилар билан характерланади. Бу ўзгарган мазмун матрифатпарварлик адабиётида эски анлавиий шикларда, яъни аруз вазнида ва аруз вазнидаги жанрларда ифода этилди.

Жадид адабиёти матрифатпарварлик адабиётидан кейинги босқич сифатида майдонга чиқди. Жадидлар конкрет мақсадда, конкрет фоялар билан қуролланган ҳолида адабиёт майдонига кирдилар; яниқроғи эса, улар адабиётни ўз фояларини ёйиш, тарғиб қилиш ва шу орқали халқни матрифатли қилиб, жамиятда янгилашишларга эришин. Ваган ва миллатни тараққийтга олиб чиқиш воситаси деб англадилар.

Жадидизм фоялари билан тўйинган бу янги мазмун матрифатпарварлик адабиётинда бўлгани каби, аммо муайян муддатда эски анлавиий шикларда, аруз вазнида ифода этилди.

Хўш, жадид шоирлари анлавиий арузни қандай истифода этдилар? Жадид арузи қандай ўзига хосликларга эга? Нима учун жадид шеърятини адабиётимизнинг аруз етакчи вазн бўлган сўнгги даври бўлиб қолди? Жадид арузидаги ўзгаришлар қандай оқибатларга олиб келди? Ушбу фасл шу тахлит масалалар билан боғлиқ мулоҳазаларни қамриб олади.

Дастлабки бир неча оғиз мулоҳаза маазкур китобда шеърлар вазнини аниқлаш усуллари ҳақида.

Форс-тожиқ адабиётшунослиғи замиинда шикланган туркуй аруз назарияси, айтин мумкинки, граффик назария эди, харф назарияси эди. Яъни унга кўра, соқин ва

мутахаррик ҳарфлар, уларнинг бириктишидан ҳосил бўлган сабаб, ватад ва фосила жузвларининг муайян тартибдаги такроридан вазн ҳосил бўлади. Мумтоз адабиётшунослиқда ана шу ҳарфлар ни жузвлар вазнини аниқлаш бирликларицир. Аммо бу жуда шартли бир усулцир. Чунки шър вазни ўқш-эшитили асосида идрок қилинадиган ҳодиса бўлиб, уни графяк кўрилиш асосида аниқлаш муайян шър вазни ҳақида нотўғри хулосага олиб келиши мумкин. (Адабиётшунослигимизда баъзан шърнинг вазини унинг графяк кўрилишига кўра аниқлаш а уриниш усули туфайли бармоқ вазнидаги шърнинг сарбаст ёки насрий шър деб баҳоланганини кўриш мумкин. Биз бу ҳақда сарбаст ва бармоқ вазни ҳақидаги фаслларда батафсил тўхталамиз.) Шунга кўра акад. Алибек Рустамов «эски аруз» ва «янг аруз» истилоҳларини ишлатадилар ва ёзадилар: «Бу жўз тушунчаси илмда бўгин тушунчаси бўлмаган ёки оммиаланмаган давр учун керак эди. Ҳозирги вақтда эса аруздан жўз тушунчасини бутунлай олиб ташлаб, энг кичик аруз бирлиги сифатида бўгинни олиш керак. Шунда талаффуз бирликлари ёзув бирликлари билан қоришиб кетмайди ва қоида ҳам аниқ, ихчам тус олади».¹⁴

Ийрик арузшунос Абдурауф Фитрат XX аср бошларидаёқ шър вазнини ўлчада ўқш-эшитили усулини қўлайди. Фитратнинг фикрича, шър вазини ўлчаш «қуюқ воситаси билан» амалга оширилади.¹⁵ «Аруз ҳақида суҳбатлар»даги мана бу фикр эса гўё Фитрат фикрини тўлдиради: «Руки мисранинг ўқилиш усулини ифода қилиши керак».¹⁶ А.Фитратнинг «Адабиёт қондалари»да яна шундай бир мулоҳаза мавжуд: «Арузнинг энг оҳангли, энг ўйюқи бир вазнида ёзилган туркча бир шърни кишиюқда яшаган, ўз тилининг оҳангини бузмаган бир туркча ўқитсангиз, тинглагани туркча сўзларнинг чўзулию, тузатиб, бемаза этилиб айтилганини эшитгач, албатта кулади-да, тинглагани шърнинг бир турк оғзидан чиқмаганига ҳўкм қилиди».¹⁷ Бизнингча эса, «ўз тилининг оҳангини бузмаган турк» томонидан

¹⁴ Рустамов А. Арузҳақида суҳбатлар. — Тошкент: Фан, 1972. — 8-бет.

¹⁵ Қ: Фитрат А. Арузҳақида. — Тошкент: Ўқитувчи, 1997. — 43-бет.

¹⁶ Рустамов А. Арузҳақида суҳбатлар. — Тошкент: Фан, 1972. — 12-бет.

¹⁷ Фитрат А. Адабиёт қондалари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 46-бет.

чиқарилажик «хукм» фазлат сўзларнинг ютабийи талаффузи билан эмас, балки шъри унинг вазнин битмасдан ўқиганлиги билан ҳам боғлиқдир. Чунки, биламизки, Фирғат «туржий тили аруз вазнига мос эмас» дейовчилар тарафида бўлган; эхтимолки, шу фикрни биринчилардан бўлиб кўтариб чиққанлардан эди. Бу масала кейинчалик адабиётшунослигимизда катта баҳсу мунозараларга ҳам сабаб бўлди. Аммо назариётчиларнинг ҳар қанча мунозараю баҳсларига қарамай, аруз шърийатимизда янада давом этмоқда; мустақилликка эришилгани туфайли маданий меросга муносабатини ўзгартириши эса индиларимизнинг арузга янаям кўпроқ мурожаат қилишларини татминлади.

Бундан ташқари нуқтадон типшунос олимларимиз ҳам арузнинг ўзбек тили хусусиятларига ёт эмаслигини ташкиллайдилар. Чунки, проф. Хамид Нейматовнинг ташкилланми, ўзбек тилидаги бўғинларни хоҳлаганда чўзиб, хоҳлаганда қисқа талаффуз қилавериши мумкин — бу баъзан талаффузда ютабийиликни келтириб чиқарганда, сўзнинг маъносига таъсир қилмайди.¹⁸ Шу жаҳатига кўра ўзбек тили аруз учун жуда қулай, проф. У.Тўйчиев ҳам ўзбек арузини тажриба фонетика асбоблари воситасида текшириш «аруз ўзбек тилига (шунигдек, туржий тилларга ҳам) мос келмайди, деган фикрга чек қўйди, бу фикрни рад этди»,¹⁹ деган хулоса беради. Бу вазнинг асрлар буйи ўзбек шърийатининг бош вазни макомини сақлаб турганлиги ва бутун ҳам истифода этилаётганлигининг асосларидан бири шудир. Худди шундай карши акад. А.Рустамовнинг ишларида ҳам учрайди.²⁰ Юқоридаги иқтибослар ва мулоҳазаларнинг барчаси шърда вазнинг ҳосил бўлиши ва уни аниқлаш ўқини эшитишига асослашши лозимлиги ҳақидаги фикрни тасдиқлайди. Яна бир ҳолатни алоҳида ташкиллан керакки, аруздаги азл, васл, имола, истихроф каби фонетик ҳодисалар жузвлар асосида эмас, айнан талаффуз асосида юзага келади ва изоҳланади, Ваҳоланки, бу

¹⁸ Бу фикрлар оқини суҳбат жараёнида айтилган.

¹⁹ Тўйчиев У. «Мезон ул-авзонда келтирилган рубоний вазлларидан хатолар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1991. — 1-қн. — 24-бет.

²⁰ Қ: Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. — Тошкент: Фан, 1972. — 4-бет.

ходисалар аруз жузвлар асосида аниқланган даврларда ҳам мавжуд бўлган ва арузини ажралмас қисми сифатида янаб келмоқда. Бундан ташқари Атоуллоҳ Хусайний «Бадоеъу-с-санойи»да асл руқчалар ҳақида ёзатуриб, баъзилар уларнинг сони саязқта, баъзилар ўнга дейишларини кайд этади. Яъни, олимнинг ёзишма, мустафлотун ва фотилотун арабча ёзувда икки хил - мустафлотун/мустафлулун ҳамда фотилотун/фотилотун тарзида ўқилган.²¹ Демак, мумтоз арузи нуослик асосини график усул ташқил этса-да, амалда ўша пайтлар ҳам айнан ўқиш-эшитиш усули қўлланган, десак янглишмаймиз. Шунга кўра, биз жадид шоқларининг аруздаги адабий меросини текширганда, бугунги айрим ишларда қўлланаётгандек жузвларни, сарбаст ва бармоқдаги адабий меросини текширганда, шърнинг график кўринишини эмас, балки талаффузни - шърнинг ўқиш усули ва эшитиш шрини асос қилиб олдик.

Маълумки, аруз «Қутадғу билл»дан бошлаб ўн аср мобайнида ўзбек шъринининг етакчи вази бўлиб келди. Арузнинг бу узоқ муддаглик «зафарли юрини» даврида ҳам унинг ичда келган ўзгаришлар, ўсишлар, унинг инкорини тайёрлаган жараёнлар бўлганлигини инкор этмаган ҳолда айтгани керакки, то XX аср бошларигача аруз қоидалари қатъий қолиш түсини олди ва шу мақомни сақлаб турди. Жадид арузи ҳам дастлаб ана шу анъанавий шърларда намоён бўлди.

То октябрь тўнгаринини а қадар жадид шърлари шърларининг асосий мавзуси миллатнинг турмуш тарзидаги, онгидаги ишлатларни, Ватанининг хароб аҳволини, ичдан ерилиб бораётган феодал жамият қусурларини танқид қилиш ва халқни маърифатга, бирликка, жаҳоннинг тараққий қилган мамлакатларидан ибрат олишга чақиритиш мотивлари тапқил этди. Аппативий ишқий, тасаввуфий мавзу иккинчи планга ўтиб қолди. «... уларнинг ўй-фикрини гул-булбул ташбеҳи эмас, маҳбубасини агёр йўлдан урган ошяқ кечивмалари ҳам эмас, кундан-кун аждодлар хотирасини, ўзлигини унутиб, тарихдан узилиб бораётган авлод банд қилди. Улар

²¹ Хусайний А. Бадоеъу-с-санойи. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.

хуқуқсиз халқ бахтли бўла олмаслигини англадилар»²² Чулки, юқорида ҳам айтилганшдек, жадид ижодкорларнинг мақсади адабиёт орқали фикр айтиш. Ғоя тарқатиш эди — улар адабиётнинг вазифасини ана шундай англадилар. «Кўп шоирларимиз жадид бўлуш ила эски шеърларини йиртиб, ёнтуриб ташлагон»лари факти ҳам бу фикрни далиллайди.²³ Демак, жадид шеъриятида дастлаб мазмун янгилади ва бу мазмун эски шаклда — арузда ифода этилди.

Жадид шоирларининг деярли барчаси мадрасада таҳсил олган, тарихий шароит тақозоси билан шеъриятни асосан арузда идрок қилганшиклари боис ҳам ижодларини арузда бошладилар, арузнинг бенуқсон муқаммали намуналарини яратдилар, шеърини шаклларнинг ўзгариши кучайган октябрь тўнгаришидан кейинги даврда ҳам сарбаст ва бармоқ билан бир қаторда арузда ижод қилишни давом эттирдилар. Хатто Чўлпон Пушкиннинг «Булбул ва гул» шеърини арузнинг ҳазаж баҳрида таржима қилди. Яна шуни таъкидлаш лозимки, жадид шоирларининг аруз вазнидаги шеърларида анъанавийликнинг кучлиги кузатилади. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, бу шоирлар асосан туркий аруз учун характерли бўлган рамал, ҳазаж, ҳафиф, раҷаз, мужтасс баҳрларидан фойдаландилар. Ҳамза ижодида комили мусамманн солим ва вофири мусамманн солим вазнидаги шеърларнинг мавжудлиги²⁴ ҳам анъанавийликнинг кучлигидан далолат беради, яъни Ҳамза Навоий, Огаҳий сингари шоирлар анъанасини давом эттириб, XX аср боғлари шоирлари ичда шаклий янгиликларга кўпроқ интилган ижодкор бўлишга қарамасдан, туркий шеъриятда жуда кам қўлланган вазнларда ҳам шеоъ ёзди.

Умуман олганда эса, жадид адабиёти мисолида аруз баҳрларининг қўлланш доираси торайиб борган. Баъзи шеърларда эса аруз, бармоқ ва сарбаст аралаш қўлланган. Бу ҳодиса, ҳусусан, халқ кўшиқлари йўлида ёзилган

²² Авлоний А. Тиллаш ва шарлар. Икки жилдик. I жилд. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 5-бет.

²³ Миллий уйғунш ва ўзбек филологияси мақолалари. — Тошкент: Университет, 1993. — 70-бет.

²⁴ Бу ҳақда қ.: Тўйчиев У. Ўзбек шеъриятида бармоқ штеммаси: Фил. фанл. канд. ... дисс. — Тошкент, 1962. — 183-бет.

шеърларда кўпроқ кузатилади. Биз кўйроқда бундай шеърлар таҳлилига батафсил тўхталамиз.

Албатта, юқорида айтилганидек, жадиd шеърлари аруз шмидан хабардор бўлганликлари, ўша дaнрда арузнинг ўзбек шеърлятида ҳоким вазн эканлиги боис улар арузни аксарият ҳолларда нуқсонсиз истифода этдилар. Аммо бу ҳолат аруз ичида кейинчалик юзага чиққан катта сифат ўзгаришларига, бинюбарин, арузнинг инкорига олиб келган миқдор ўзгаришларининг вужудга келишига монелик қилмади. Бундай миқдор ўзгаришлари, биринчидан, жадиd шеърларининг мақсадига боғлиқ равишда мазмуннинг бирламчилик ролянинг ошиши; иккинчидан, жаҳон адабиёти, хусусан, турк адабиётининг фаол таъсирида вужудга келди на, энг аввало, имола, истихлoф, тағйир, шунингдек, таслим, тазниб, мухoлиф-и кўёс, ишлол каби ҳодисаларнинг кучайишида намоён бўлди. Аслида мазкур кузатишлардан кўзда тутилган мақсад ҳам аруз ичидаги шу каби ўзгаришларни таҳлил этиш бўлгани учун биз жадиd шеърларининг аруз бeнуқсон қўлланган шеърларига эмас, балки аруз ўзгаришларини намоён қилган шеърларига тўхталишни лозим топдик.

Аввало айтиш лозимки, азл, васл, имола, истихлoф, тағйир каби ҳодисалар бугунги арузшунослар талқинида арузнавислик таърибасида учрайдиган қонуний ҳодисалар, «шу вазннинг сир-синоати»²⁵дир, фақат улар сулуийликка, тил қондаларининг бузилишига, истихлoфга йўл очмаслиги лозим. Бизнингча, санаб ўтилганларнинг ичидан азл, хусусан, тағйир ва истихлoф ҳодисалари кўпроқ сулуий талаффузни келтириб чиқаради, ҳеч бўлмаганда, ўзбек тили мисолида шундай. Форс-тожик тилида ҳам шундай бўлса керакки, Атоуллоҳ Хусайний «Бадойи-ус санойи»да тағйирни шеър ёзишда йўл қўйиладиган айблар каторида зикр этади.

«Истихлoф — аруз атамаларидан бири бўлиб, жонли тилида кичик талаффуз қилинувчи баъзи ушларни шеърни ўқиш чоғида чўзиқ ушн сифатида талаффуз қилишни ифодалайди»²⁶. Жадиd шеърлари шеърликда истихлoф ҳодисаси кўп учрайди. Чунки, Ибратнинг олги байгли «Хуш келдингиз» ғазалини олайтик:

²⁵ Олмoв М. Риодан аруз — Тошкент: Ёзувчи, 2002. — 31-32-бет.

²⁶ Уша китoб, 34-бет.

Сарв буйзуқ, хуш қадам, раъно сифат, хуш келдиши,
Юришингтовус каби барно сифат хуш келдиши

Үн тўрт ўил, етти қилберсун худованди жаҳон,
Ушиг, ўшиг, и бўтам, келин ойим, хуш келдиши»².

Бу ғазал, рамали мусамманни маҳзуфда (фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун) бўлиб, эҳтимолки, шoirиниғ ўғлини уйлантириши муносабати билан ёзилган ёки умуман яқинлариғдан бириниғ келинвга бағишлов бўлиб, унда келин тушириш бахтига муяссар бўлган отаниғ туйғулари самимий ифода этисган. Шейр ҳам анъ шу жаҳатига кўра, ҳам «қўша қаринг», «ўн тўрт ўғил, етти қил берсун худо», «қайнотангиз давлатин сизга насиб этсун» сингари иборалар орқали ғоят миллий руҳ касб этган. Аммо шейрда анъанавий образларниғ, халқов «шаблон» тилақларниғ оддий тақдори ғазал экспромт тарзида айтилган бўлиши ёки йўл-йўлаккай ёзилган бўлиши мумкин деган тасаввур туғдиради. Балки ана шу ҳолат шейрниғ вазний жаҳатларига ҳам таъсир этган. Мағида курсив билан ёзилган ҳижоларда (улар Эга) истиқлоф ҳодисаси рўй берган, аммо бундай талаффуз сунийдир. 5-байтда вазн тўғри чиқиши учун «ўн тўрт» сўзидаги «т»ни ташлаб, «р»ни кейинги ҳижога қўшиб – «ўн-тў-рў-ғил» тарзида ўқиш лозим. Ғазалниғ «оқ шейр» эканлиги, охири мисрада мазмуни мавҳум тилақ («ёксун чироқ»)ни баён қилишганиги унинг бадиҳа эканлиги тўғрисидаги тахминни мустаҳкамлайди.

Абдулла Авлонийниғ «Адабиёт ёхуд миллий шейрлар» (тўртинчи аъза)га килигилган «Ҳамд»да ҳам бундай сунлийик учрайди (фақат юракки мисраларни келтирамиз):

Кўк-да ма-лак-лар ар-ли /ўбу-ди я-тин/ қи-лур;

Санъ-ат-ла-рини-да /и-о-жи-ларур- фаҳ-м, эй/ Худо;

Ум-мат-ла-ри-ни хо-би /ка/о-лат-да-и /ж/ жу-до.²

² Ибрат, Ажзий. Сўфиҳода. Тиланиш асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 46-бет. (Бундан сўнгки тобниғ сўхифаси қавсичида бериледи.)

² Авлоний А. Тиланиш асарлар. Икки жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 166-167-бет. (Бундан сўнгки тобниғ сўхифаси қавсичида бериледи.)

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун фоида

Ражаби мусаммани мақтау

Қуйидаги мисраларни ўқишда ҳам айрим хижжолар тасниффузида сунъийликка йўл қўйишга тўғри келади:

Ти-рик-лик зах/ма-ти-дан уш/бу кун-лар-дан/ қа-лай-аз-лар/
Бу ти-рик-лик/ йи-ли бу-ёдо/ ю-ун-лар-дан/ қа-лай-аз-лар
(И.А.С. ТА. 49).

Ма-фро-ий-лун ма-фро-ий-лун ма-фро-ий-лун ма-фро-ий-лун
Хазражи мусаммани солим

Бу байтнинг иккинчи мисрасидаги иккинчи хижжолар жонли талаффузда жуда қисқа, аммо вази уни чўзиб ўқишни талаб қиладики, бу талаффузни сунъийлаштиради; байтнинг биринчи мисрасида бу сўз (тириктик) тўғри қўлланган (у - -).

Бо-ё-да-ки я/а-лар-и чақ-ди би-зи/

Ла-б-ни-ши-риб/ до-ё-дур-миз уч-ки-ши.

Ы-ри-дер май/ до-и-сув сеп/ то-я қил/

Ы-ри-дер но/ со-ё-дур-миз уч-ки-ши (И.А.С. ТА. 53-54).

Фоилятун фоилятун фоилятун

Рамали муваддаси маҳлуф

Бу парчада бирваракайига тўрт қисқа хижжолар чўзиқ хижжолар ўрнида келган, «бири» сўзи хатго жонли талаффузда «бри» тарзида - биринчи унли жуда қисқа айтилади.

Бу о-си-ё/ си-ниш-усти/ да тур-но кет/ ма-най фар-ё-д/

Бу ку-ҳи-стон/ ди-ли-ни қаҳ/ фи-хо-би бит/ ма-тай фар-ё-д

(А. ТА. I. 85).

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Хазражи мусаммани солим

Бу байтдаги иккинчи хижжоси (си) чўзиқ ўқишши талаб қиладиган «осиё» сўзи ҳам жонли талаффузда «осё» тарзида айтилади.

Бо-ла-лар-и/ О-наш-ни ур, / о-тан-ни сўк/ де-б ўр-ат-ман/

У-риш, муш (т)-лаш/ка-би бе-жо/жи-но-ят-дан/и-нур-мошлар

(А. ТА. I. 149).

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

шунга кура охириги оуғинни уз-узидан, сузнинг оиринги хижжосини эса очик бўлса-да, «о» туфайли чўзиб айтиш шунга кўра охириги бўғинни ўз-ўзидан, сўзининг биринчи хижжосини эса очик бўлса-да, «о» туфайли чўзиб айтиш мумкин; учинчи хижжолар эса ёшиқ экалтиги туфайли тўлақонли чўзиқ хижжодир; иккинчи хижжолар шу сўздаги ягона қисқа хижжолар, аммо шайри матн эса уни чўзиб айтишши

талаб қиладик, бу сунъий талаффузни келтириб
чиқарган.

Хар ша-хар-да/ их-ти-лоф-дан/ жиқ-қа мушт-дан/ сузбў-лур/
Ит-ти-фоқ-дан/ сузо-чил-ча/ мисли қуён/ биэни халқ.²⁹
Фоллотун фоллотун фоллотун фоллуи
Рамали мусаммани маҳзүф

Қи-лич бир-дан/ се-нингэр-кинн/ да куи йил-лар/ ко-либ кет –дим/
Фя-қат ҳар теб/ ри-ниш-дан қу/ ту-лиш-лик-ни/ у-мид э-дим
(Ч. А. I. 61).

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
Хаяжи мусаммани солим

Бу икки мисолда «қуён» ва «қутулиш» сўзларидаги
қисқа «у» чўзиқ ўзинини талаб этади. Қуйидаги байтда эса
«иша» сўзида сунъий истихрофга йўл қўйилган:

Қи-тиғ бо-зо/ ри-я дал-ло/л .таъ-йин ай/ ла-ди сар-кор/
Бу мазмун ш/ ла-ким оч-лар/ ва бож-мон чуф/ ти-лар биз-лар
(И. А.С. Та. 221).

Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
Хаяжи мусаммани солим

О-лям-ни/ ў-раб ол-юн/ та-ю-си/ на-дур бил-мам/
Бу О-да/ м ў-ил-ла-рини/ даъ-во-си/ на-дур бил-мам (А. Та. I.98).

Мафъувлу мафойилун мафъуллу мафойилун

Хаяжи мусаммани аҳраб

Байтнинг иккинчи мисраси бошидаги иккала чўзиқ
ҳижо ҳам аслида қисқадир.

Ме-н-чи-лим-да/ на-ша-қил-ам, /кўк-но-ри-ич-сам/ҳа-мон/
Қил-ма-юр-тен/дек-ме-ни-ҳеч/бир-ху-мо-рим-дан-йи-роқ.³⁰
Фоллотун фоллотун фоллотун фоллуи

Рамали мусаммани маҳзүф

Юқоридаги байтда 1-байт 5-ҳижо қисқа, шу байт 10-
ҳижо чўзиқдир, матнда эса уларнинг биринчиси чўзиқ,
иккинчиси қисқа ҳижо ўрнида келган. «Қўқори» сўзида
юз берган ҳолатини — талаффузда чўзиқ бўлган

²⁹ Чулион. Асарлар. Ҳч жиладик. I жилд. — Тошкент: АСН, 1993. — 125-бет. (Бундан сўнг китобнинг саҳифаси қавсичида берилди.)

³⁰ Таъйило. Равнақ ул-ислом. I жуз — Тошкент: Фуломий матбааси, 1917. — 17-бет. (Бундан сўнг китобнинг саҳифаси қавсичида берилди.)

ҳижолаҳинг шетрий матн таркибида қисқа ўқилиши –
азл ҳодисасини қуйидаги байтларда ҳам кузатамиз:

Иш-на-тиб дил/ гун-ча-син фас/ ли ба-ҳо-р-ян/ лар-я-эт/
Сув бе-риб кўйил/ бо-ни-ни/ сиб-я-во-р-ай/ лар-я-эт
(И.А.С. ТА. 219).

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳлуф

«Бор» сўзи ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади, шунинг учун
уни ўрни билан икки ҳижо ўрнида ҳам истифода этиш
мумкин. Аммо юқоридаги байтда у қисқа ҳижо ўрнида
келган ва талаффузни сунғийлаштирган.

Хе-ч-ин-син/ дун-е-да фяқ/ ру фя-но-ни/ иста-мас

Хе-ч-тан ўз-жо-ни-та жаб/ру-жа-фо-ни/ иста-мас (А. ТА. 184).

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳлуф

Мак-та-б ур-ни/ ш-о-чил-ди/ ҳар-ми-ҳил-ди/ май-хо-на/
Наф-ра-т э-мак/на-ри-тур-син/шо-ду-хан-дон/биэ-ни-халқ

(Ч. А. 1. 125).

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳлуф

Бу икки мисолда эса «дунё» ва «майхона» сўзларининг
иккинчи чўзиқ ҳижоҳи қисқа ҳижо вазифасини
бажарайтир.

Қуйидаги мисолларда эса ёпиқ бўғишлар қисқа ҳижо
ўрнида келган:

Ў-қиб-ар-кан/ ҳял-да-ст-ил/ ми-ни-кўб-дан/ а-лиф-бо-син/
Му-бо-рак-лар/ де-син-халқ-қа. / и-ши-та-о/ фя-рин-де-син.

Мифойлуи мафойлуи мафойлуи мафойлуи (И.А.С. ТА. 55);
Халжи мусаммани солим

Хл-ло-йиқ-ни/ бош-ля-шиб-насту-ба-лянд-кўл/ и-ла-чўл-та/
Би-ҳлм-дил-лях/ бу-ни-да-кел/ ди-кўб-ни мақ/ с-ди-кўл-та

(И.А.С. ТА. 56);

Мафойлуи мафойлуи мафойлуи мафойлуи

Халжи мусаммани солим

Хл-қ-ни-тар/ ниб-этуб-ни/ ш-бў-лур-са/ иж-ти-ҳод/
Ся-ҳял-кун-лар/ дя-бў-лур-лар/ жум-ла-и-о/ лам-та-сир

(И.А.С. ТА. 57).

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилуи

Рамали мусаммани маҳлуф

Бу мисолларда «ҳандаса» ва «бошланки» сўзларининг биригини, «сахал» сўзининг иккинчи бўгини ёшиқ чўзиқ ҳисоб бўлса-да, қисқа ҳисоб ўрнида қўлланилган ваҳоланки, бу ўрнида ёшиқ бўгиниши қисқа ҳисобга айлантирилган мумкин бўлган вазн ҳодисаси ҳам, сўз мазмунига путур етмасдан айрим товушларни танлаб ўқиш мумкинлиги билан боғлиқ таслим ҳодисаси ҳам қузатилмайдди, яъни бу бўгинларни қисқа талаффуз қилиниши умуман иложи йўқлиги сабабли шенр вазнида бутунашай сакталмак вужудга келади.

Атоуллоҳ Хусайний «Бадойиъ ус-санойиъ»нинг хотима қисмида шенрий асарларда учрайдиган вазн, қофия, маъно билан боғлиқ бир қатор «айб»ларни санаб ўтади. Шенршунос уларни икки гуруҳга ажратиб, биричиси «лафзга тақалғучи айблар», иккинчиси «маънога тақалғучи айблар» деб белгилайди. Ҳозир бизни қизиқтиргани бириги гуруҳ бўлиб, Атоуллоҳ Хусайний бу гуруҳда ўн хил ҳодисани санади: танофур, ғаройиб, муҳолиф-и қиёс, затф-и таълиф, таълиқ-и лафзий, тақрор, иқлол, таслим, тазниб, тағйир. Улар вазн ва қофия мукамаллигига эришни учун айрим чеклинишларга йўл қўйилиши талаб этади. Жаҳид шенрлари ҳам бу хил чеклинишларга йўл қўйганлар. Тадқиқ объектими бўлган шенрларда вазн талаби билан бир товушни кўзкартириб ўқиш талаб қилинадиган ўришлар кўп учрайди. Бу ҳолат мумтоз поэтикада таслим³¹ деб юритилган. «Аруз ҳақида» рисоласида ўқиймиз: «...форсийчада ўйноқлик, тез кайрилатургонлик, чўзғи узунлиги каби баъзи хусусиятлар борки, унинг арузга мос келишига ёрдам қилади. Масалан, ...

III. Ман аз ту - - - сўзининг шенр вазни талаб қилса
 маназ ту у - -
 маназ ту у - -
 ман зи ту у -
 маъзи ту - у у шикларига кўргизиш мумкин».³² Абдурауф Фитрат мана шу каби тиғни аруз вазнига мос киларлик хусусиятлар ўзбек тилида йўқ деб ҳисоблайди. Бу ўрнида олим ҳақ, албатта. Аммо баъзан -

³¹ Хусайний А. Бадойиъ ус-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 260-бет.

³² Фитрат А. Аруз ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 30-бет.

эҳтимолки, форс тилининг таъсирида; эҳтимолки, адабий ташвишларга муносабатнинг ўзгариши таъсирида — «тигини аруз вазнига мос қилиш» ҳаракати ўзбекча шеърларда ҳам учрайди. Бундай мос қилиш айрим товушларнинг қисқартирилишида намоён бўлди.

(Биз қуйида ташлаб ўқилиши лозим бўлган товушларни қавсларда кўрсатамиз).

Жа-ҳо-лат- қаз(и) / я-чи дўн-дур / ди-истик-бо / ли рифъат-дин, /
Ма (ъ) -о-з ил-ло/ки- на -ик-ро/р- на - ии-ко/р-биямил-лат
(А. ТА. 182).

Мафонийлун мафонийлун мафонийлун мафонийлун

Халжи мусамман солим

«Қазия» сўзи вазн талаби билан «қазя» шаклида келган.

Шар-бу-ма / я - о-лу-да /ду (р) биз-лар-да / жа-воп-лар, /
Кан-лк-ла / ту-лур-вақ-ти / са-фар-да- ча / ма-дон-лар
(А. ТА. 187).

Мафъувлу мафонийлу мафонийлу фаувлу

Халжи мусамман ахраби мақфуфи маҳзуф

Шароб сўзи ҳам вазн талаби билан «шарб» шаклида келган.

Эй- мил-ла-ти / наж (и) б-қол-ма-ди / ай-вал-ти ро / ҳа-тииг, /
Ғам-бир-ла-тўл / ди-ҳай-ка-л (и) / шак-ли-қи-ё / фа-тинг
(А. ТА. 1105).

Мустафъилун мустафъилун мустафъилун фаал

Ражази мусамман мақтуъ

Тур-т а-дад-тош/тан-ла-бон,- қаб/ай-ла-динг- рам/мо-л-линг/
Жи-ну-шай-тош/дин-я-л (р) он-дин/бер-ш-и ах-бо/ринг-а-лат
(А. ТА. 1152).

Фонлотун фонлотун фонлотун фонлун

Рамали мусамман маҳзуф

На илма бизда рабат, на фулуна йўқ ҳависбизда,

Ҳа-ло-лат-ҳуз(у) римилини ҳафату армони дўндирди (А. ТА. 1184).

Мафонийлун мафонийлун мафонийлун мафонийлун

Халжи мусамман солим

Маорифдин ой (р) илди, мма дўнди роҳати Исиом (А. ТА. 1100).

Мафонийлун мафонийлун мафонийлун мафонийлун

Халжи мусамман солим

Юқоридаги байтларда вазн «нажб», «ялғон», «хузур», «ойриқди» каби сўзларнинг бир товунини таъсиб ўзгашан талаб қилади. Абдулла Авлюппийнинг «Таажжублик ҳоллар» шетрида қуйидаги таълим ҳолатлари бор (ғазалнинг керакли байтларини кўчирамиз):

1. Фа-но-бир-ҳо / ла-қол-мин-бир / ча-яв-ло-ди / Ва-тан-ё-ҳу, /
О-но-ан-дан / а-й (р) ил-ан-қун / қа-би-бе-ниҳ / ти-ёр-ўл-мин.
2. Та-аж-жуб-дур / би-ш-ло-зим / э-кан-таъ-ми / ни-истиқ-бол/
Та-ш (л) аб-ил-му/фу-нун-лар-ни/бо-руб-биз-ям/та-ёр-ўл-мин
3. Аб-ас-мо-зий/ке-чур-ди-м/ди-и (а) ул-ди-мил/ла-т (и) инг-ҳо-ли /
Ё-тиб-аф-лат/ка-но-рин-да/ба-ло-лар-ш/ду-чо-р-ўл-мин.
4. На-мил-лит-йо/ди-мо-зий (и) ил-вор/на-истиқ-бо/ли-ил-ум-ми-ди/
Бу-жу-дин-пан/жа-и-ваҳ-шат/и-чин-да-то/ру-мор-ўл-миш
(А. ТА. 1.104).

Мафойилун мафойилун мифойилун мафойилун

Ҳаяжжи мусаммаини солим

Бундай мисолларни бошқа шоиқлар ижодидан ҳам келтириш мумкин. Ҳамзадан:

Эй-му-сул-мон-лар-қа-чон-биз-дар-да-дар-мон-иста-р (м) из

Бу-қо-рон-фу-ке-ча-миз-та/мо-ҳи-то-бои-иста-р (м) из³³

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилу

Рамали мусаммаини маҳлуф

Ибратдан:

Ўн-тў-р (т) ў-ул/ет-ти-қи-э-бер/сун-ху-до-ван/ди-жа-ҳон/

У-ни-и-ғ-чи-й/й-бў-та-м-ке-лин-о-й-им-хуш/кез-ди-шма

(И.А.С. ТА. 46).

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилу

Рамали мусаммаини маҳлуф

Гар-ҳук-м-жо/ри (й) -қил-са-и-но-ро-зи-ҳар/и-ки-ти/

Ме-и-суд-та-ар/зи-бер-гум/ан-да-ё-мон/ў-лур-ти (И.А.С. ТА. 55).

Мустафъилун фаулун мустафъилун фаулун

Ражаи мусаммаини муҳаллиъ

Чўлжондан:

³³ Ҳамма. ТАТ. Беш томлик. II том. — Тошкент: Фан, 1988. — 14-бет.
(Бундан сўнг китобнинг шрифти қавалчида берилди.)

Бир-ки-ши-мил/лат-па-раст ўла/ш-де-юр-лар/дах-ри(й)-деб/
Бир-ки-ши-мил/лат-ни-сук-я/назат-ай-лар/бизни-халқ(178, 125).

Фонлотун фонлотун фонлотун фонлотун

Рамали мусаммани маҳуф

Қуйидаги байтда эса Чўлпон «қўскартириш»нинг ўзига хос пиклини қўллайди:

Бир томчи тўкилян ёш учун шунча сулишми,

Алдамчи, фано *қўштири* тентакча қўлибсан. (Ч. А. I. 64)

Маълумки, «билан» кўмакчиси (боғловчи ўрнида келганда ҳам) шетрийтда вазн талаби билан айрим ҳолларда —ла (ёки —лан) пиклида берилиши мумкин. Чўлпон эса икки қарра «қўскартириш» усулидан фойдаланади, яъни «қўзлар билан» — «қўзлар-ла» — «қўзлара».

Алюҳида татақдлаш керакки, биз «-га»ни - «-а», «-ни»ни - «-и», «-га»ни - «-аи» тарзида қўлланган ўришларни мисолга олмадик, Чунки бу бадний услубнинг ўзига хос хусусиятидир³⁴. Албатта, бу ҳодисада эски ўзбек тили бадний услуби аламлиларини ҳам (м., «дахрий», «жорий») сингари сўзларда охириги «й»нинг тушиб қолиши каби), татар, усмонли турк тили татсириши ҳам сезилиши мумкин (шунинг учун Ҳамид Олимжон жаҳид адабиёти тилини «бўтқа тил» деган ибора билан татриқлашди); бундан ташқари XX аср бошларида ҳали адабий тил ва маҳаллий диалектлар тафовути деярли мавжуд эмас эди - буларнинг барчаси жаҳид шетрийтида вазн талаби билан турли хил чеклинишларнинг қўйишига, баъзан ҳатто тил қоидаларидан тўғридан-тўғри четга чиқшига олиб келди.

Биз ушбу фаслдаги кузатишларда, асосан, октябрь тўнгариишгача бўлган даврдаги шетриларни мисолга олдик. Чунки мутахассисларга яхши маълумки, октябрь тўнгариишидан кейин сарбаст ва бармоққа мурожат қилиш кучайди. Бизнингча, аруз ичидаги юқорида ўнлаб мисоллар орқали кўрсатишган ўзгаришлар аруздан бонка вазига ўтишолди жараёниши акс эттирувчи ўзгаришлардир. «Рисолаи аруз» муаллифи М.Олимов арузда учрайдиган фонетик ҳодисаларни қўллашда юзага келувчи суний

³⁴ Қ: Ўзбек тили грамматикаси. Икки томлик. I т. — Тошкент: Фан, 1975. — 223-бет; Шомаққудов А. ва бошқалар. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983. — 83-85-бетлар.

ҳолатларни қайд эта туриб: «Иқтидорли шоирлар бу хизматчиликларга йўл қўймагандлар. Бундай ҳолатлар арузнинг ўзбек шеъринида қўлланилиш эндигина ўзлаштириладиган XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида кўпроқ учрайди»³⁵, - деб таянқилайди. Яқинда шеърини янги кўрсатадики, бундай ҳолатлар туркий шеъринида арузнинг сўнги даврлари учун ҳам ҳос экин. Бизнингча, бу сўнгиликлар сарбаст ва бармоққа ўз ўрнини бўлтириб беришга тайёрланмаётган, уларга томон силжаётган аруз ичидаги қонуний ҳолатлар сифатида қаралимоғи лозим. Чунки жаҳид арузи ичидаги ўзгаришлар фавқат юқоридагилар билан чегараланмайди. Унда, жуда оз бўлса-да, бошқачароқ ҳолатларни ҳам кўриш мумкин. Чунки, айрим мисраларда тўғридан-тўғри бир ҳажо ортқиқа ёки руқлар алмашиб кетади. Чўлпоннинг «Туркистонлик қардошларимизга» шеърини:

Йил-ки-мил-лат/лар-о-лур-лар/ҳар-ма-ҳал-да/мил-ра-са/
 Он-лар (шиш)-ик-ки/он-т-сол-ни/чой-хо-на-лар/би-эин-халқ.
 (Ч. А. 1125)

Фоилютун фоилютун фоилютун фоилюн

Рамали мусаммани маҳзүф

Ушбу байғнинг 5-руқинида «-шиш» ҳажоси ортқиқа.

По-лам-ни/эшит-май-ме/ни-по-мо-ли/ра-ҳ-ж-тиш/
 Тил-ан-қи/мил-ро (ши)-жум-си/ни-ҳо-бир-қа/ри-ан-чи.³⁵
 Мафъулу мафойилу мафойилу мафъулу
 Халжи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзүф

Ушбу байғнинг 6-руқинида бир ҳажо ортқиқа.

Абдулла Авлонийнинг рамали мусаммани маҳзүф вазнида (фоилотун фоилютун фоилютун фоилюн) ёзиған «Маҳбубларима бир хитоб» мусаддасидаги маъна бу мисраларда эса «фоилун» руқини «мустанфиъун» билан алмашиб кетган:

Ам-ри-қо-нах/шиш-лар-ри-пу/риш-да-и-ол-ди/лар-зи-ё/
 Қол-ди-ми-биз/Ам-ри-қо-Оқ/е-и-пу-си-ё/элр-дан-фа-но.
 (А. ТА. I. 95)

Эр-та-дан-ах/шом-и-ча-үй/шаб-ю-ру-тил-бе-ми-зол./
 Ке-ч-қу-рун-ош/вақ-ти-да-тай-ё-р-ман-деб/йил-ла-ил. (А. ТА. I. 173)

³⁵ Олимов М. Ришони аруз – 35-бет.
³⁶ Юмий К. Дини обод ақлаши... - Тошкент: Маънавият, 1998. – 16-бет. (Бундан кейин китобнинг ахфоси қавс ичида берилди.)

Фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун

Рамали мусаммани маҳзуф

байтида эса «юргил» сўзи «юругил» тарзида қўлланиб, вазнга мослангирилган. Сўзнинг бу шакли ҳозир ҳам Бухоро шеvasида қўлланади.

Шу шoirнинг «Қарс филокатзадаларининг ҳоли» мусаддаси рамали *мусаммани* маҳзуф вазнида ёзилган, ammo шoirнинг такрорланувчи бешинчи мисраси рамали *мусаддаси* маҳзуфда:

Ар-да-ҳон /и робо-ши-ти-кел/ди-ди-ба-ло-и/но-ив-ҳон/

Кич-ки-руб-ё /шу-қа-ри фар/ёд у-луб-дер/ Ал-а-мон.

Ким-а-си-қол/миш-е-тим-лар/шигла-б истар/о-шу-нон/

Кўй-си-бир-виж/дон-ки-дур-то/кат-бу-қо-ли/бир-зи-мон

Фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун

Бул-ди-хан-вай/ро-на /ар-су/Ар-да-ҳон/

Фойлотун фойлотун фойлотун

Хо-на-вай-рои/бач-ча-пир-ёп/ол-ди-бой-қун/о-ш (и) ён. (А.ТА. I. 192)

Яна шу шoirнинг «Хафалик соатда» шoirи жуфт мисраларида тоқ мисралардан кўра бир руки ортиқча (матлаъ бундан мустасно):

Хар-ке-ча/ти-лар-ви ў/ла-жак-эр-ти/си-рав-шан,

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Эл-қун-ду/зи-ке-чун-да/ба-(т) тар-то-зи/фа-но-дур-қў/ра-ман.

(А. ТА. I. 228)

Мафъувлу мафойилу мафойилу мафойилу фаувл

Абдулла Авлюний «Адабиёт ёхуд мислий шoirлар»нинг 4-жузига ёзган «Бир-икки сўз» муқаддимасидан сўнг уч мисрали шoirий тарзи келтиради:

Чо-лиш-моқ-бий/дя-дан-тав-фиқ/Ал-лоҳ-дан/

У - - - /у - - - / - - -

Мафойилун мафойилун мафъувлун

О-йи-на/си-ни-дур-ки/ши-нинг-ло-фа/бо-қил-мас

- - у /у - - у /у - - у /у - -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Шахонинг кў/ри-пур-рут-ба/си-ақ-ли-а/си-рин-дан.

(А. ТА. I. 166)

- - у /у - - у /у - - у /у - -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Албатта, биригидан, мисралар ўртасидаги маънавий боғланиш, бошқа жиҳатдан, улар орасида вергул қўйилганлиги (бу матний нәшрга тайёрлаган нондир томонидан қўйилган), қўшимчаларга асосланган қофиянинг мавжудлиги (Аллоҳдан-қилмас-асаридан: аба) бу парчани унга алоҳида мисра эмас, яхши шەър дейишга асос беради. Авлюний уч мисрада икки хил вазндан (ҳазаж баҳрийинг солим, аҳраб, макфуф, маҳзүф зиҳофларидан мусаддас ва мусамман шаклларида) фойдаланган.

Алишер Навоий «Маҷолис ун-нафоис»да Мавлюно Қотибийнинг ижодида зулбаҳраин, яъни икки вазни шەър мавжудлиги ҳақида маълумот беради, аммо шەърини мисол келтирмайди.³⁷ Демак, бир шەърда икки баҳрдан фойдаланиш эҳтимолки, бадий санъат шаклида, ўтмиш адабиётида ҳам мавжуд бўлган. Аммо бу жуда сийрак учрайдиган жузъий ҳодиса эди, шунинг учун бундай шەърнинг намунасини учратиш маҳол. Абдулла Авлюнийнинг юқоридаги шёрида эса икки хил баҳр эмас, икки хил вазн қўлланган. Умуман олганда, Авлюнийнинг халқ қўшиқлари йўлида ёзилган шёърларининг айримларида вазнлар аралаш ҳолда қўлланганини куйироқда ҳам ўрамит.

Яна шу шoirнинг «Ёз» шёри сарини мусаддаси матвий макшуф вазнида ёзилган:

Ёзда-ли-шар/бир-ча-экин, /ме-ва-лар, /

Шо-д ў-ла-дур/ э-р-е-тимбе-ва-лар.

Муфтавлун муфтавлун фонлун

Шёърнинг охириги қисми эса бу вазнга тушмайди:

Ғай-рат-ли-лар/ва-ми-ни-ер/вақ-ти-да/

Тир-ти-ни-б иш/лай-дур-ва-ни/мат-қун-да.

Иш-еқ-мисла/ёзда-ю-рар/гул-ди-раб/

Қиш-кел-ти-да/қол-ий-ку-зи/мул-ти-раб. (А.ТА.1. 202)

Шёър вазни курсив биъан ажратиб кўрсатилган барча ёпиқ чўзиқ ҳаёқолар ўрнида қисқа ҳаёқолар бўлишини талаб этади.

Юқоридаги мисоллар кўрсатиб турибдики, жадид адабиётда аруз аввало фонетик ўзгаришларга учради,

³⁷ Навоий А. МАТ. 20 томлик. XIII том. — Тошкент: Фан, 1997. — 15-бет.

баъзан эса тўғридан-тўғри аруздан чекинишди; бу қофияда ҳам содир бўлди.

Аруз вазнидаги шеърларда қофия

Матрижагиарвар шоирлар томонидан аср бошларида яратилган шеърлар қофия қўлланидаги ўзгаришларни кузатиш учун ҳам қизиқarli материал бера олади.

Жаҳид шоирлари қофия кимини эгаллаган ижодкорлар сифатида ҳам мумтоз кюэтика талаблари доирасидаги тўқ, жазангдор қофиялардан, ҳам қофия санъатларидан фойдаландилар. Чунончи, адабиётшунослиқда қайд этилишича, исси ўзбек шоири ижодида ғазали зебоқофия мавжуд. Ғазали зебоқофияда қофияланиш тартиби одатдаги ғазаллардагидек аа ба ва га ... шаклида бўлмай, ундаги барча мисралар ўзаро қофияланади (аа аа аа аа...). Бундай ғазал, умуман, адабиётимиз тарихида жуда кам учрайди; адабиётшунос О.Носировнинг қайд этилишича, ғазали зебоқофия Аҳмадхўжа ас-Саройи ва Сайфи Саройи адабий меросида мавжуд. Жаҳид шоирларидан Каримбек Камий ва Сиддиқий-Ажзийлар ҳам зебоқофия билан зийнатланган ани шундай ғазаллар яратдилар. Камийнинг «Раҳим юз узра мишб, эй шўх, жавлон айлама» деб бошланувчи, Сиддиқий-Ажзийнинг «ғубор дарду алам сийналарни қилди фи ор» деб бошланувчи шеърлари ғазали зебоқофиядир. Каримбек Камийнинг «Дилни обод айлангиз» мажмуасини нашрга тайёрлаган Олим Олтинбек «Камий ҳозирча адабиётшунослигимизда маълум бўлган ғазали зебоқофия ёзган шоирларнинг унингисидир» (К. ДОА. 140) дея изоҳ беради. Айгиш мумкинки, Сиддиқий-Ажзий шеъри бундай шоирлар сафи кенгроқ эканлигини кўрсатади.

Абдулла Авлоний «Садоий булбул» шеърида эса зулқофиятайн — жуфт қофия усулидан фойдаланган, аниқроғи, бу шеърда қофиядон сўзлар ва радикф ҳам ўзаро оҳангдондир:

Кўнуб гул шохит буабул дер: Эй *ниқиллар*, *ниқиллар*,
Кўлурназ тобакай юфил этиб *афюлар*, *ниқиллар*.

Туринг, уйқун ташланг, нам олинг, ёшлик шимнат дур,
Йўк эрт, бўлгуниндир жаҳл учун *қурбонлар*, *ниқиллар*.

Тушмиши сиздан инсониятнинг оби ҳайвони,
Адоват депилмишат ўлқину *тўфонлар, инсонлар.*
(А. ТА. I. 150)

Мафойилдун мафойилдун мафойилдун мафойилдун
Ҳазжи муамманн солим

Шу тариха 13 байглик шеърда қофия ва радифинг «виждонлар-инсонлар», «илҳонлар инсонлар», «урфонлар инсонлар», «фармонлар инсонлар»... тартибда оҳанг дови қилинган шеърда ажойиб бир мусиқийликни, раволиқни юзага келтирган. Шеър энг хушкон қуш ҳижобланган ва асрлар мобайнида аня шу сифати тарангум этилган булбулнинг нолаи афғони, жаҳолат ботқоғида қолган халққа мурожаати тарзида ёзилган. Шоир шакли ўзи танлаган образга уйғунлаштирган, демакки, зулқофиягаин усули тасодифан қўлланмаган.

Жадид шоирлари инжодда ички қофияларга асосланган шеърлар ҳам учрайди. Абдулла Авлонийнинг «Жаҳолат қурбони», Ибрагимин «Бўлубдур» радифли, Ҳамзанинг «Мен хастаи бечорадин ул шахриёримга дуо» мисраси битан бошланувчи шеърлари ички қофия асосида яратилган. Шунингдек, жадид адабий меросида «камон-мехмон», «хутон-фаттон», «тўмтоғ-янтоғ», «туфроғ-яфроғ» (Сидқий-Хондайликӣ); «сабо-кабо», «хазор-мазор-бозор», «амон-гумон», «армон-номусулмон» (Ҳамза); «топудур-чопудур-ёюдур», «китоб-хитоб», «сирдошлар-қардошлар» (Авлоний) каби қулоқ оҳангдошлиққа асосланувчи эъют усулидан ҳам фойдаланилган (эъют — қофияда мос келиши шарт бўлган элементлардан олдинги харфларнинг ҳам бир хил бўлиши ҳодисаси).

«Бўлса-ўзида-даъво-ридо-ҳақиқатда-сўзла» (Сидқий — Хондайликӣ¹⁸); «дило-аро-уйқуда-қаро-бажо-ғофило-остида-қуррада-ёнингга-раво-дуо-Сидқий» (С. Х. ТА. 119-120); «асло-томса» (Авлоний (А. ТА. I. 133)) типдаги қофиялар XX аср бошларида мумтоз поэтикадаги график қофия амалда эканлигини, талаффуздаги оҳангдошлик

¹⁸ Сидқий-Хондайликӣ. Таълими шайхлар. — Тошкент: Маънавият, 1998. — 128-бет. (Бундан кейин китобнинг саҳифаси қавс ичида берилди.)

ҳисобга олинмаганлигини кўрсатади (чунки араб имлосига кўра «а» ва «о» бир хил ҳарф билан ёзилади).

Аmmo адабий каноунлардаги тарағлиқнинг заифлашуви вази билан бир каторда қофияда ҳам кузатилади. Шетруджликда қофия ритмини ҳосил қилувчи инкиламчи унсулардан бири ҳисобланади. Қофиядаги ўзгаришлар вази ўзгаришлари билан параллел ҳолда содир бўлди ва мумтоз поэтика талабларига риоя этишнинг заифлашганили ўзида акс эттирди.

Маълумки, мумтоз қофия назариясига кўра, қофияга қўйиладиган бош талаб – равийнинг мос келишидир. Чунки қофиянинг композицион маркази сифатида равий яқка ҳолда ҳам оҳангдошлик ҳосил қилиши мумкин (мужаррад қофия). Жадиц қофиясига эса унга кенг қўламада бўлмаса-да, равийнинг мос келмаслиги ҳолати кузатилади. Биз албатта бу ерда «оч-муҳтож-яланғоч-қармоқ», «қараб-гал» (Сидқий-Хондайиқўй) типидagi қофияларни назарда тутмаймиз, чунки «ч» ва «ж», «б» ва «п» араб имлосида нуқталаридан қатти назар бир хил график кўринишга эга (

) ва улар қофияда бир хил равий ҳисобланади. «Адабиётшунослик асослари»ни яратган проф. Т. Бобоев эса Алишер Навоий «Хамса»сидаги шу тил қофияларни (хуб-қул, муҳтож-яланғоч) «тахминий қофия» сирасига киритади³⁹. Ваҳоланки, Шарқ мумтоз поэтикасида «тахминий қофия» хили мавжуд бўлмаганлиги, ўтмиш адабиётида қофия олдига қўйиладиган талаблар жуда қатғий бўлганлиги, Алишер Навоийдай адиб эса бу талабларни ўзи ҳам каму кўстсиз бажарганию, бошқа шоирлар ижодига ҳам шу принцип асосида ёндашганлиги маълум. Ҳатто ўтмиш шетружликда ўзак ва қўшимчани қофия қилиш, турли сўз туркумларини қофия қилиш ҳолатлари ҳам сийрак. Равийнинг ўзгариши ҳодисаси адабиётнинг нисбатан кейинги босқичларига хос ҳодисадир.

Сидқий-Хондайиқўй «Дар таърифи пахта» шеъринида «қочти-очти-сочти-*опти*» (С-Х.ТА.106); «Икнисоб»да «юш а-донга-ёмонга-*остонга*-зиёнга...» (С-Х.ТА.126-127);

³⁹ Қ: Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 305-бет.

яни шу шеърда «гумроҳ-бероҳ-хотирхоҳ-чор-зисратгоҳ...» (С.-Х.ТА.132); «Русия инқилоби» да «бў:уб-уруб» (С.-Х.ТА.148) бирликларини қўфия сифатида қўлайдики, уларда равийнинг талаффузда ўзига яқин говуш билан алмашганини кўриш мумкин. Равийнинг шу тарзда алмашиниши ҳодисаси, хусусан, Ҳамза «Девон»га кул қузатилади. Ҳамза «хаёлим-саволим-азобим-оҳу воҳим-савобим-гумоним-тилгромим-исгагоним-Нихоним»⁴⁰; «дишором-гулшор-суманшор...» (Ҳ.ТАТ.II.113); «золим-ниҳолим-оҳим-хобим-қоним-қўргоним-аҳволим-одобим» (Ҳ.ТАТ. II.138); «жоним-муродим-мақолим-қамоним...-илоҳим...-нигорим...-хушқиромим...-жавобим» (Ҳ.ТАТ. II.156-157); «донолигинг-яқтолигинг...-танқозлигинг» (Ҳ.ТАТ. II.214); «саволе-жавобе» (Ҳ.ТАТ.218); «талъатинг-навбатинг-масканин» (Ҳ.ТАТ. II.231); «эхтироз эт-оз эт-ёр эт» (Ҳ.ТАТ. II.233); «гуноҳинг-оринг» (Ҳ.ТАТ. II.239); «ҳолимга-қонимга-зоримга-додимга» (Ҳ.ТАТ.II.242) сингари фақат ридфга асосланган, равий эса алмашган қўфияларни қўлайберади. Бундай алмашиниш бонка шоирларда ҳам учрайди. Жумладан, Авлоний қўлаган «бедорлашайсик-бел боғлашайси» (А.ТА. I. 154); Чўлпон қўлаган «устодимиз-исломимиз» (А.ТА. I. 126) бирликларида ҳам оҳангдошиқ ридфга асосланади, бу эса мумтоз қўфия талабларига зиддир.

Абдулла Авлонийнинг «Қўбдан унутмоқ керак эди» шеърда эса қўфия равий ва ридфнинг оҳангдошиғига асосланади. Шоир «зебони-бежони-тақозони-дўғни-бобони» каби равийси «о» бўлган қўфия занжурда «зиндонни-дўконни-маржонни-афғонни» каби равийси «и» бўлган сўзларни ҳам тизади. Аёнки, у оҳангдошиқни ҳосил қилишда биринчи тизимда равий бўлиб, инкинчи тизимда ридф бўлиб келган «о»нинг такрорига асосланган.

Маълумки, шунинг қўфия нуқтани назаридан айб саналган бу ҳол замонавий қўфиянинг қонуний хусусиятларидан бири ва бундай қўфиялар «оч қўфия», «чала қўфия», «иктўлиқ қўфия» деб юритилади. Иzzат Султон бу каби қўфиялардаги ушунини «тиргак уети» деб атаган эди. Биз тадқиқ этаётган давр шеърдаги қўфияда

⁴⁰ Ҳамма. ТАТ. Беш томлик. I том. – Тошкент: Фаи. – 1988. – 75-бет. (Бундан кейин китобнинг аҳдифаи қавсичада кўратилади.)

ани шундай тиргак унлигагина асосланиш XX аср бошлариданоқ аруз тазивдаги шайрларда кўриш бошлаганини кўрсатади.

Жаҳид шеърятини шунага ўхшатиш яна бир ҳолат — наслининг алмашганидир. Чунончи, Авлюнийнинг «ҳасратлик ҳолларимиз» шеърини «гулзоримиз-хушёримиз-ағёримиз-бекормиз-беморимиз-безормиз-ғамхормиз-тайёримиз-беормиз-бедор — бив-бозоримиз-хумморимиз-боримиз» қофия занжиринидаги бир гуруҳ сўзлар эгаллик кўнимчаси билан, бир гуруҳи шундай кўнимчасиз келган, яъни насл баъзан «и», баъзан «м»дир.

Худди шу ҳолат Ибратнинг «Ҳикояти уч киши» шеърини ҳам кўзатилади: «**боғидурмиз-соғдурмиз-сарёғдурмиз-носоғдурмиз-буйдоғдурмиз-ўртоғдурмиз-белбоғдурмиз-тирюқдурмиз-тоғилмиздур-доғдурмиз-қилиқдурмиз-қаймоқдурмиз-суйлоғидурмиз-камроқдурмиз-доғдурмиз**» (И.А.С. ТА. 53). Бу занжирда гоҳ насл, гоҳ равий алмашган. Сиддидий-Ажзийнинг «Вермак озурдаларинг қалбини озор ғалат» (И.А.С. ТА. 133), Таваллонинг «Халқона бир сўз»⁴¹ шеърларида ҳам шу ҳолат бор.

Абдулла Авлюнийнинг «Биз нима ҳолдамиз» шеърини насл шу тахлит алмашганидан ташқари (**покимиз-хоқмиз-токмиз-чокмиз...**), ридф ҳам алмашди (**бебокмиз-эркакмиз**), шайр охирида эса сўз шакли қофия талаби билан кескин ўзгартирилади:

Ўиламак лозим эмаси, эй Муҳаммад умматни,

Фарзи сушнатдан чиқуб, бизлар қилён кетмоққимиз?

(А. ТА. I. 153.)

Фойлотун фойлотун фойлотун фойлун

Рамали мусаммани миҳауф

Охириги сўзнинг «кетмоққимиз» экинчи мазмундан аён, аммо шайр қофия талаби билан сўзни лисоний қоидаларга зид равишда шу шаклда қўляйди. Умуман олганда, сўзни қофия талаби билан ўзгартириб қўллаш жаҳид шайрлари услубида жуда кўп бўлмаса-да, учраб турадиган ҳолат. «Ёд-зиёд-од (яъни от)» (А. ТА. I. 114); «эглироз этдинг-ароз этдинг» (А. ТА. I. 108); «ғавғоси-лолоси (яъни лоласи)» (А. ТА. I. 113); «альюн-ургон» (А.

⁴¹ Тавалло. Шеърлар // Ёшлик. — 1984. — 11-сон. — 65-бет.

ТА. I. 116); «дуо-яно» (ИА.С. ТА. 49); «турмуш а-юрмушга (яши юрпшга)» (Х.ТАТ. II.24); «офтоб-кэмёб...мўттиқоб-сўрб-қароб-бўёб» (Х.ТАТ. II.37); «диёрда-Бухорда (яши Бухорода)» (С-Х.ТА.42); «рафторини-шпорини» (С-Х.ТА.113).

Алишер Навоий «Маъжлис ун-нафоис»да Атоий ҳақида ёзатуриб, жумладан, шундай дейди: «Туркани ўй эрди. Ўз замонида шетри атроқ орасида куб шухрат тугти ва бу матлаъ ашишдурким:

Ул сапаким, сул қироқинида паритек ўлатурур,

Ғоятн ноаукливидин сул била юта бўлур.

Қофиясида айбғиваси бор. Аммо маълумо кўп туркона айтур эрди. қофия аҳтиёжига муқайяд эмас эрди».

Маълумки, Алишер Навоий Атоий байгидаги қофияда равийи мос келмаганлигини кичик «айб» — нуқсон деб билади, аммо кейинроқдаги кайд («кўп туркона айтур эрди», «қофия аҳтиёжига муқайяд (қоиладон) эмас эрди») қофиянинг бу шакли «туркона» услуб учун характерли эканлигини, «туркона» услубга «қофия аҳтиёжига муқайяд» эмаслик хослигини тасдиқлайди. Демак, туркона услубга кўра қофия кўшимчалардаги оҳангдонликка ҳам асосланиши мумкин. Бундай оҳангдонликни Аҳмад Ясавий, Сулаймон Бокирғоний каби туркона услубда ёзувчи ижодкорларнинг асарларида, шунингдек, халқ оғзаки ижоди намуналарида учратиб мумкин.

Кўшимча-қофия жадид шифлари ижодий меросида ҳам муайян ўринни ишғол қилади. Аслида мумтоз қофия мезонлари билан ўлчаганда кўшимча-қофиялар ҳам равийи билан боғлиқ ўзгаришлар, «айб»лардир. Аммо ХХ аср бошларидаги тарихий-адабий муҳида жадид шифлари қофиянинг бу туридан кенг фойдаланаберганлар. Чунончи,

Ҳамзада «қолгонингни-ўтгонингни-эзилгонингни-...-уялгонингни» (Х.ТАТ. II.51); «Суймоқ-қўймоқ-юрмоқ-диз бермоқ-ютмоқ-кутмоқ-тутмоқ-чекмоқ-куймоқ» (Х.ТАТ. II.56.); «очмоқ-қочмоқ-ўтмоқ...» (Х.ТАТ. II.57.); «ққимок-ютмоқ-тутмоқ-тузалимоқ-унутмоқ-қутузмоқ-қўмишмоқ-етурмоқ» (Х.ТАТ. II.58.); «келмоқни-сурмоқни-бўлмоқни-ўзмоқни-кирмоқни-қилмоқни-бузмоқни-олмоқни» (Х.ТАТ. II.112.) каби қофиялар; Сидқий-Хондайиқийда «хушяб-ўртаб-ўхшяб-машраб-яшяб-ўйшяб-сувсаб-ақцаб-қистаб» (С-Х.ТА.48); «фит-йигит-ирғит-қарфит-парн кет-язмжит-қизит-салзит-кет-балзит-чурит-чуршит-камит-дорит» (С-

Х.Т.А.51); «бўлмади- очилмади- ювулмади- кўрулмади-
этулмади- эгулмади- ўзулмади- епулмади» (С-Х.Т.А.72); «ох
уруб-кон югуб-дам чекиб» (С-Х.Т.А.95); «ботқонилга-
сўлқонилга-туғёилга» (С-Х.Т.А.99); Абдулла Лыонийда
«тоштурми-туғилурми» (А.Т.А. I. 183); «суорман-
бўлурман-китурман-ювурман-келурман ўкурман-этурман-
қилурман-ётурман» (А.Т.А. I. 212) каби қофиялар бор.
Мисол тариқасида охириги занъатни олиб қараганда ҳам,
«суй-бўл-юв-ўзи-эт» ўзакларининг оҳангдош эмаслиги,
шоир қофия тизмида айнан «-урман» қўшимчасига
асосланганлиги аниқ.

Абдулла Лыоний Ҳофиз ғазалиётидан қилган
таржимасида ҳам қўшимча-қофиялардан фойдаланди.
«Бир хирқаки кийгоним, майга алишув яхши» ғазалида
«алишув-ботирув-бўлув-айтув-тутув-ечув-битув-тутагув»
сўзлари радиждан олдин қофия датовси билан турибди.

Мисоллар кўрсатадими, қўшимча-қофиялар асосан
фезл сўз туркуми доирасида. Бу, албатта, тилнинг ўзига
хос нозикликлари билан боғлиқ, чунки ўзбек тили
агглюгатив тиллар сирасига кирганиги сабабли фезл-
кесим, асосан, ганинг охирида келади; шетрада ҳам
инверсия содир бўлмаган ўришларда тилнинг метёрий
ҳолатига боғлиқ янида кесим-қофия ҳам мисра охирига
тўғри келади. Айни пайтда Абдулла Лыонийнинг «Наъти
хазрати расули ақрам» шетрида «бизлар-пайғамбара-
умматлар» қофия занъатида; Ҳамзанинг «Дилбаро, йўқ
боғбон...» шетрида «қулқини-хуснини-қўқсини-
зуқфини-қўйшини-сурхини...» қофия занъатида от-
қофияларда ҳам қўшимчалар оҳангдош қилинган..
Умуман, сўз ўзакларидаги қофиядошликни ҳисобга
олмаслик ҳодисаси жадид шетриятида кенг учрайди ва
бундай мисолларни бонқаз шоирларнинг шетрларидан ҳам
қўлиаб келтириш мумкин. Бу мисоллар XX аср бошларида
қофия қўлишда «туркона» услуб кучайганини
кўрсатади.

Жадид арузида қофия учун сўз шаклини ўзгартириш,
айрим қўшимчаларни ташиаб кетиш, баъзан грамматика
қоидаларидан четга чиқиб ҳолатлари ҳам учраб туради.
Мумтоз поэтикада бу тахлит ўзгартиришлар ҳам «тағйир»
ҳисобланган.

Истажак илму фуунун, на шаръинида минъ вор,
Ырраминз дорилфуунуларин бизи кимлар кувор,

Подшоҳ ҳафотлари ҳар кими берги иштиёр,
Бизари ҳам ҳаққимизвор бошқа миллатлар қатор.
Миллати давлати дойиқ аҳли хизматлар чиқиб (А.ТА.1106).
Фоллотун фоллотун фоллотун фоллун
Рамали муаммали маҳлуф

Ушбу бешгида «қувар» қофия талаби билан фонетик ўзгаришда истифода этилганидан ташқари, «қатори» сўзи «қатор» тарзида ишлатилган. Ваҳоланки, ташлаб кетилган «-и» сўзини ўзагига тааллуқли бўлиб, уни баъзан тушириб қолдириш мумкин бўлган «-и» эгаллик қўшимчаси, «-ниг», «-ни», «-га», «-да» кнби келишк қўшимчалари сирасига киритиб бўлмайти. Мана бу байтда эса ўзига хос ҳолат:

Сувратинг кўршида, эи жонларлари тубо мақом,
Оташи ишқингла ҳар жон суврати бўлти қулом (А.ТА.1154).
Фоллотун фоллотун фоллотун фоллун
Рамали муаммали маҳлуф

Шоир маъшуқанинг гўзаллигидан хайратланиб «сувратини кўрганда жонлар ишқ оташида сенинг қул(қулом)ингга айланади, қуломинг сувратига киради» деяпти. Шоир қофия ва вазн талаби билан «суврати қулом» изофали бирикмасидаги бирикмаслар ўртасига «бўлгай» сўзини киритади. Изофали бирикмада қаратқичи ва қаралмишини бу тахлит дистант ҳолатда туриши эса тилшунослик қоидаларига зиддир. Албатта, бу жузъий бир ҳол; аммо у ҳам давр шеъротида қофия ва вазн талаби билан лисоний қоидалардан чекинмига йўл қўйилганини далилловчи фактдир.

Маълумки, мумтоз адабиётда бир сўзни бир шеъринг икки ўрнида қофия сифатида ишлатиш ҳодисаси деярли учрамайди; эҳтимолки, бу ҳам қофия айбларидан саналган ёки маҳорат масаласи доимо диққат марказида турган тарихий-адабий муҳитда шоирнинг иҷнокчилигидан далолат қилган. Тажик санъати, яъна қофияга асосланган катта ҳажмли қасида жанри, албатта, бундан мустасно.

Биз тадқиқ этаётган давр шеъротида эса қофияга қўйилдиган талабларнинг заифлануви натижасида бир сўз қофия сифатида такрор қўллана берган. Сидқий-Ҳоҷдайлқийнинг «қайи ўлдум мен анго опишо» деб бошланувчи ғазалида «ниво» сўзи (С.-Х.ТА.33-34), «Мандек жаҳонда борму экин дидрабо талаб» ғазалида «бало» сўзи (С.-Х.ТА.46), «Келсангиз лутфу қарамлар ошкор айлаб келинг» ғазалида «опкор» сўзи (С.-Х.ТА.68), «Иқтисоб»

таржамбандиини «Сидқийе, муждан баҳор келур» деб бошланувчи бандида «баҳор» сўзи (С.-Х.ТА.125), шу асарини «Англағоч бу ҳижояи, эй жон» деб бошланувчи бандида «аён» сўзи (С.-Х.ТА.137); Ибротини «Бўлма амалга мухтор озурда жон ўлурсан» шеърда «омон» сўзи (И.А.С. ТА. 54) қоғий сикратиди икки мартадан ишлатилган. Бу ҳодиса, хусусан, Ҳамза ижодида кўп кузатилади. Шоирини «Мен хастаи бечорадин ул паҳриёримга дуо», «Кўп доғлама бағримни афғора экансан деб», «Бердим кўнгул, эй маҳшат, донолигинга қул бўлуб», «Ишқ ўтига қуймоқлик пароналигимдишур», «Юз минг салом, шигоро, жонолигинга қултук», «Аламдин ишқ ила сан матлуқай дидор, деб келдим», «Наманган паҳрига, жоюн, сени дидор, деб келдим», «Эй ҳусн мушқиди сан ноҳи жаҳон, Ҳалымам» каби катор шеърлари фикримиз исботидир.

Мумтоз адабиётда кам учрайдиган сўз ўзаги ва қўшимчасини қоғий қилиш усули ҳам ХХ асрнинг шоирлари ижодида бирмунча фазолади. Авлонийини «Жохил на билур» шеърда «дунё надур-укбо надур-ғавво надур...*ўртоқдур-афсондур...Хўброқон надур*» (А. ТА. I. 186); Сидқийи-Хондайликўшини «Парилар хажринишму дей...» шеърда «*тамизилу*» армонинму-юнишму» (С.-Х.ТА.99); «Фирок шиддати» мусаддасида «висолидан-миҳан» (С.-Х.ТА.102); «Бу дам қон йиғлама...» шеърда «*ёринг-осоринг-беморинг-...шижуринг*» (С.-Х.ТА.110); Ҳамзанин «Пардан васлидин оч...» шеърда «*оғғоб-комёб-хароб-азоб-мўлтироб-сўроб-кароб-бўёб*» (Ҳ.ТАТ. II.37); «Кел, эй барю санам...» шеърда «*қолгонингни-ўтгонингни-эзигонингни-хизроингни-қадрдонингни-гиршиқонингни-майдонингни-уялгонингни*» (Ҳ.ТАТ. II.51); «Маҳбубларини ноҳи, айёмингиз муборақ» шеърда «*айёмингиз-қурбонингиз-шамшодингиз-...солгонингиз-қуйгонингиз...*» (Ҳ.ТАТ. II.109) каби қоғийлар давр шеъринида шакл хусусиятлари ўзгараётганидан далолат беради.

Юқоридаги мисоллардан кўрип мумкинли, жалил шоирлари қоғийга мумтоз икътима томонидан қўйиладиган талабга ҳам эркин ёндашдилар. Бундай эркин ёндашиш ўтган аср бошида яшган шоирлар ижодида аруздаги оқ шайрлар қўламининг ортишга ҳам олиб келди. Бундай ҳодисани биринчи марта проф. Азиз қаюмов ва

адабиётшунос Эбтибор Иброҳимовалар Увайсийнинг «Замона кўлфатидан кўнгли доғ ўлди, доғ ўлди» ғазали мисолида кўнгли этганлар⁴². Бундай шеърлари бопса шоирлар ижодида ҳам учратиш мумкин.

Аммо XIX аср учун бу жузъий ҳодиса бўлиб, жадид шоирлари ижоди мисолидагиша тишиқ ҳодисага айланди. Чушончи, Ибратнинг «Хуш келдингиз», Чушоннинг «Туркистонлик кардошларимизга», Хамзанинг «Бу тақдир исоҳийдур, фалакни гардиши шундоғ», «Бўлмишам ошпақ деғоли ҳам уёлиб, кўрқаман», «Бордим нигорим уйига бир кечаси астоғина» шеърлари оқ шеърлардир. қофияга риоя қилмаслик Хамзанинг мусамматлари ичида ҳам учрайди. «Оҳзим, беғамни ғамга мубтало қилган қироқ» мусаддасининг тўртинчи бандида, «Йқонна қадинга жон тасаддуқ» мухаммасининг биринчи банди ва ҳар бир бандниш биринчи бандга қофиядош бўлиши лозим бўлган охириги мисраларида шу ҳодиса кузатилади. Шунингдек, Абдулла Авлювий Ҳофизнинг «Баёти пероз» куйи оҳангида ёзилган «Расид мужда, ки айёми ғам вахоҳад монд» мисраси билан бошланувчи ғазалини ҳам оқ шеърда таржима қилади.

Характерлиси шуки, бу даврда яратилган оқ шеърларнинг ҳаммасида радиф бор. Айни радиф бу шеърларнинг ғазал (ёки мусаммат) жанрига хос шаклини татминлаган.

Аруз вазнидаги шеърларда қофияни сақламаслик муаллифнинг истейод қўлами, сўз бойлиги, шэрий билим даражаси, ижод принциплари, муайян асарни яратишдан кўзда тутилган мақсад, ҳатто шу асарнинг яратилиш шариоти, вақти каби жуда кўп объектив ва субъектив сабабларга боғлиқ. Аммо барибир қофияга қўйиладиган талаблар жуда қатъий бўлган, ҳатто қофияга оид бутун бир фан соҳаси шакланган ўтмиш адабиётида оқ шеърларнинг пайдо бўлиши қазис ҳодиса, албатта. Бизнингча, бундай шеърларнинг жадид шоирлари ижодий меросида пайдо бўлиши, қолуний ҳол ҳисоблангани лозим. Муайян тарихий шариот контекстида қофия

⁴² Бу ҳақда қ. Тўнчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси: Фил. фанл. канд. ... дис. – Тошкент, 1962. – 246-бет.

ичидаги турли-туман ўзгаришлар пиронарида қофиянинг айрим шетларда бугунгай барҳам топиниға олиб келди.

Бир катор шетларда эса қофиянинг бақдлараро жойлашши ўзига хос кўриниш олди. Масалан, Ҳамзаининг «Дардига дармон истамас» шетри учлик бақд шаклида, 1-бақднинг учинчи мисраси хар учлик охирида тақрордодай тақрорланади. Қофиялашни куйидагича:

Биан Туркистон эи дардин дармон истамас, = б
Зулмат очра кечти умри моҳи тоби истамас, = б
Ухлама кўн, ўбек эи, ари тараққий вақтида. = а

Кўнгидаур ошуфтаи лаҳву тараб, нафеу ҳаво, = в
Тилея яллат ханжари бирини Лўқмон истамас, = б
Ухлама кўн, ўбек эи, ари тараққий вақтида. = а

Қўлидадур доми тилат, кузидадур кайфи хумор, = г
Соч оқоруб, қадди хам бўла пушаймон истамас, = б
Ухлама кўн, ўбек эи, ари тараққий вақтида. = а

(ХҲТАГ. II.29).

Бу шетр шаклига кўра қисман аниқлаш шакли мусаллас (учлик)ларга ўхшаса-да, қофиялаш тартибининг ўзига хослиги билан улардан тафовут ҳам қилади. Шетрда тақрорланувчи қисм мусаммаллардагидек бақднинг охири мисрасида бўлса-да, яққоқфия иккинчи мисраларда, биринчи мисралар эса фақат мазмун ва вази орқалиги бақднинг бошқа мисралари билан боғланади. Аниқроғи, учинчи мисраи истисно қилганда, шетр бақал шаклида битилган. Бақал шаклидаги шу мисралар рамали мусаммани маҳзудда (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун), аммо тақрор мисранинг охириги рикни муштафилун вазида (ух-ла-ма-кўн/ўз-бе-к э-ли/ас-ри-та-рақ/қий-вақ-ти-да).

Бу шетрда қофия тизишининг ўзига хос мураккаб шакли намоён бўлган. Албатта, бу - биринчи навбатда шетр учун асос бўлган халқ қўшиғи матни билан боғлиқ; айни пайтда бу ҳодиса шу ва шунга ўхшаш матнлар ёзма адабиётда қофия шаклининг ўзгара бошлаганига, арузий жанрларга хос қофиянинг қатъий тартиби бузила бошлаганига асос бўлган, деган хулосага олиб келади.

Халқ қўшиқлари йўлида ёзилган шеърларда вазн ранг - баранглиги

Жаҳондаги турли халқлар адабиёти эволюцияси кўрсатадики, муайян даврларга келиб адабиёт янгилишига эҳтиёж сезади. Бир пайт адабиёт тараққоти учун ўта прогрессив ҳисобланган ҳодиса ҳам узоқ давом этган бошқа хил (масалан, табиий, ижтимоий...) ҳодисалар синғари маълум вақтга келиб монотонлигини келтириб чиқаради, таъбир жоиз бўлса, «зерикарли» бўлиб қолади. Инсон ҳаётининг мазмуни ўзгариб боргани сари ижтимоий ҳаётнинг иптакоси ҳисобланган адабиётнинг ҳам мазмуни ўзгариб бораверади ва мазмуннинг ўзгариши ўз-ўзидан шаклнинг ҳам ўзгаришини талаб қилади.

Чунинчи, олти аср мобайлида аруз ҳукмронлик қилган турк шеърлигидаги ўзгаришлар XIX асрнинг охирида миллий поэзия учун характерли бўлган мустақодни ислоҳ қилишдан бошланган. Француз символистлари таъсирида Исмоил Сафо, Тавфиқ Фикрат, Аҳмад Хошим каби шоғлар мустақодда бирданига арузнинг бир неча вазнларидан фойдаландилар ва бу шакл «сарбаст мустақод» деган ном олди. Бундай шеърлар француз верлибрини эслатар эди⁴³.

Бизнингча, ўзбек адабиётида шеърини шакллариинг том маънодаги янгилиши жараёни аруз ва қофия ичидаги ўзгаришлардан ташқари халқ қўшиқлари йўлидаги шеърларнинг пайдо бўлишидан бошланди. Вазн, қофия ва банд тузилишига кўра бутунлай ўзига хос бўлган, анъанавий аруз вазнидаги шеърлар шаклидан кескин фарқланувчи халқ қўшиқлари йўлидаги шеърларнинг пайдо бўлишига олиб келган ҳодиса, албатта, мазмуннинг янгилишини, адабиёт вазифасининг ўзгариши, мумтоз юэтика қоидаларидаги тараққиликнинг заифлануви бўлди. Бундай шеърлар Ҳамза, Абдулла Авлюний, Чўлпон томонидан яратилди; ҳатто Ҳамза томонидан бир неча мажмуа тарзида тартиб берилди. Бундай шеърларнинг пайдо бўлиши сабабларини Ҳамза: «қулоқ ноталари ила эшитилки келмиш миллий табаррук шулуларимизнинг

⁴³К. Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – М.: Наука, 1987. – с. 9.

ўрни йўқолмасин учун баъзи қабих шетлар ўрнига янги матн тайёрлаш» деб изоҳлайди.

Аввало, қайд этилиб юзимики, халқ қўшиқлари йўлда ёзилган шетларнинг айримлари аруз вазнига тўла мос келади. Чунюғли, Ҳамзанинг «Дармон истариш» номли «Эски Турон» оҳангидаги, «Дардига дармон истамас» шетлари рамали мусаммани маҳзуф, «Миллат деганларнинг оқар кўз ёши» номли «Вайсулар» оҳангидаги шетри ражази мусаддаси мактуъ, «Муҳтарам оналарима хитоб» шетри рамали мусаддаси маҳзуф вазнида; Абдулла Авлониининг «Жаҳддан нафрат» номли «Дутоҳ» куйида ёзилган шетри рамали мусаммани максури, «Муножот» номли «Сегоҳ» куйида ёзилган шетри ражази мусаммани мактуъи мусаббағ вазнида; Чўлпоннинг «Уйку» номли «Бормайман деди» куйида, «Галдир» номли шу номдаги куйида, «Рақамли севги» номли «Найшарам» куйида ёзилган шетлари рамали мусаммани маҳзуф вазнида бўлиб, улар бенуксон арузда битилган. Бундай шетларнинг муайян қисми эса бармоқда битилган, аммо уларнинг айримларида вазн шу қадар ранг-баранг йўллар билан ҳосил бўлганки, уларнинг баъзиларини айрим-айрим ҳолда кўриб чиқишга тўғри келади, чунки уларнинг бир нечасини бир хил қоида асосида бирлаштириш мумкин. Уларнинг бир нечасини алоҳида кузатиш ҳам бу ранг-баранглик ҳақида муайян тасаввур ҳосил қила олади.

Абдулла Авлониининг «Ииглама, ёрим» куйига ёзилган «Кўкнори ва қиморбоз» шетри ҳафиф баҳрида ёзилган:

Бар-ча-қил-ди/та-рақ-қий/биъла -р ух-лаш/май-лук,
Леки-о-дат/бидъ-ат-ни/маҳ-ка-муш-лаш/май-лук. (А. Та. I. 141)

- у - - / - - - / - у - - / - - -

Фонлотун мафъулун фонлотун фаълун
Ҳафифи мусаммани мактуъи аҳаз

Шетрининг учинчи байтида эв бирозбузилиш бор:

Са-баб-ис-дур/биълар-да/ил-ма-раб-бат/йўқ-дур,

Сар-хуш-лик-кай/фи-бир-лаш/қор-ни-миаҳўб/тўқ-дур.

Байтининг 1- ва 5-руқларида 2-ҳижо қисқа эмас, ёшиқ чўзиқ ҳижодир. Бошиқа ўринларда ҳам шу каби ноқилликлар мавжуд. Айнан шу «Ииглама, ёрим» оҳангида ёзилган «Миллат ҳайкалига хитоб» шетри эса бу вазнга тушмайди. Бу шетрининг фақат 1-ва 2-байтларини

«фоилотун фоилотун фоилотун» вазнида ўқиш мумкин, қолган мисралари эса бошқачароқ — 1-2-байтлардан фарқли равишда уларда ҳижолат сони 14тадан. Умуман олганда эса, бу шеър аруз ўлчовига тушмайди. Демак, айтиш мумкинки, «Кўкнори ва кўморбоз» ҳам муаллиф томонидан аруз ўлчовида ёзилмаган, балки айрим жузъий ўзгартиришлар билан уни ҳафизга солиш мумкин.

«Наъли хазрати Расули акрам» шеърини тарғиб «фалон халқ кўйи оҳангида» деган изох билан берилмаган бўлса-да, мустазод вазнида ёзилганлиги, «хў»нинг мавжудлиги бу шеърнинг ҳам кўйлашга мўъжалланганлигини, халқ кўшиқлари йўлида ёзилганлигини кўрсатиб турибди (чунки мустазод вазни халқ кўшиқларидан бирининг вазни эканлиги «Мезон ул-авзон»дан маълум). Шеърнинг асосий бандлари хазаж мусаммани ахраби макфуфи махзуф вазнида:

Куръ-о-ни/ка-рим-но-ли/а-дуб-биз-ля/ра-хо-лиқ/
 Ваҳ-йи-(и)ла/ю-бор-ди-о/пи-най-ям-ба/ра-хо-лиқ.
 Ам-р ай-ла/ди-биз-лар-ш/в-мал-қил-ма/т-хо-лиқ/
 Кун-дир-ди/ра-су-ли-ни/бу-ум-мат-ла/ра-хо-лиқ. (А.ТА. I. 167)

- - у / у - - у / у - - у / у - -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Хазаж мусаммани ахраби макфуфи махзуф

Шеърнинг «хў» қисмида эса 1-2-мисраларнинг ҳар бири олти рукдан иборат бўлиб, мафойилун асл рукнининг ахраб ва махзуф зиҳфлари алмашибиб келади:

Бир-но-ми/Му-ҳам-мад/бир-но-ми/дур-Аҳ-мад/кур-бон-а/ина-ум-мат/
 Ул-маъ-ди/ин-ил-ма/ул-хо-ди/йи-ди-на/ул-о-ҳи/би-ҳил-ма...

- - у / у - - у / у - - у / у - -

Мафъувлу фаувлун мафъувлу фаувлун мафъувлу фаувлун

3-ва 4-мисралари вазни эса қуйидагича:

Аҳ-ли-ту/и-ил-ма-ту/и-фа-на-ту/и-ди(й)-на/
 Жон-ад-қа/бў(л) -хун-хул-қи/на-фаълу-ка/ра-ми на.

- у / у - - у / у - - у / у - -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Кўришиб турибдики, шунинг билан бир шеърда мафойилун асл рукнининг зиҳфларидан турли тартиб ва усулларда

⁴¹ Ушбу учала «ғун» сули ҳам Абдулла Авлоний «Ташиқоти асрларнинг» 1-жилдида (б, 167) «ғўри» деб берилган. Бироқ маълум ва вазн сўзининг «ғун» бўлишини талаб этади ва биз шундай деб бердик.

қойдаланган. Бу эса XIX аср турк шеъринидаги бир юқорида эслатган «сарбаст мустазад»ни эсга солади.

«Итма тарғиб» шеърининг нақаратдан бўлак қисмлари ҳам ҳазажни мусамманни аҳраби макруфи маҳзуфда, «Эй бекасу белора» куйига солиб ёзишан, аммо ҳар бир байгининг I-мисрасида икки чўзиқ ҳижодан иборат бўлган «миллат» сўзи қўшилган:

Эй-на-м/иэ-аҳ-во-ли/в-бун-ю-фи/лу-по-дон/мил-лат/
Мафувлу мафонилу мафонилу фауилун фаълун
Аф-ту-а/ки-ҳар-бир-и/ши-иг-ўл-ди-м/му-ли-дух.(А. Та. I. 174)
- - у / у - - у / у - : у / у - -

Мафъувлу мифонилу мафонилу фауваун

Шеърнинг нақарат қисмини эса қуйидагича тақтип қилиш мумкин:

Оҳ-жаҳ-и-жаҳ/ба-ло-о-дур/ба-ло-дур/
Жо-ҳил-ки-ши/лар-дар-да-муб/та-ло-дур.
- - у - / - - у / у - -

Мустафъилун мустафъилун фауваун

Ражази муваддаси мухаллаъ

Шу шеърда қофия ҳам ўзига хос тарзда қўлланади: иккёр ғазал шаклида ёзилган, 9 байт (нақаротдан бўлак)дан иборат, аммо қофияланиш ая ба ва...нинг аксича, яъни аб ав аг ад... Икки мисрали нақарот эса ая шигида қофияланган. Энди бу шеърда бир бахрнинг турли вазилари эмас, турли бахрлар истифода этилган.

«Сўйла бир кўрки араб» куйида ёзилган «Миллатга хитоб» шеърининг куйидаги қисми 7 ҳижоли бармоқ вазинда:

I банд:

Кўз-ла-рингач эй-мил-лат

Куб-э-мои-юфил-ёт-динг.

Ум-ри-иг-ўт-ди-ёт-мак-да

Кўй-ру-ла-тош-бот-динг.

Кет-ди-по-лу-ша-ра-финг

Мо-эр-то-шидек-кот-динг.

«Хўр»нинг дастлабки икки мисраси ҳам арузга тушмайди, 3-4 мисралари эса сарфли мусаддаси матвийи мақлуфда:

Биз-и-бу-қун/ил-ма-ки-рин/мак-ке-рак/
Биз-и-бу-қун/ил-ми-ти-рин/мак-ке-рак.
- у у - / - у у - / - у -

Муфтаилун муфтаилун фонилун

Эн-мал-ин-ти/хат-рат-кани/
 Ил-мол-м(к)-хал-фе-ринт/
 Ил-хат-в-ин/ко-р-до-хат/
 - - - - -
 Мутафриялуи мфривулуи
 Шер вазиниш бу кўришиши «вазн гушастис»
 (ейиш мумкин)

«Ох, бағри юним» шери «Рост» куйив солиб
 багшан Шер беш восои турут мисраси бади ва отти
 мисраси нагаротган борат. Ассоци бади ракази
 мусаммаси махлути ахаз вазиниш:

Ал-там-м-м/ки-ин-а-из-в-ра-де-во-ин-а-вр/ки-би/
 Бу-ам-ф-и-ро/ки-ми-а-н-та-в/ир-во-ин-ар/ки-бу. (А.Т.А I 181)

Мутафриялуи мутафриялуи мутафриялуи фава
 Инаротниш. Истабаки мисраси
 мутафриялуи риваниш. мурафрат зикрифив, хар бир
 мисраси бита рузи мангул холос:

Ох-ба-ри-ко-ним/
 Ур-тан-ди-жо-ним.
 - - - - -
 Мутафриялуи

Қолган турут мисраси мутафриялуи риваниш:

Ил-хат-в-ин-а-ф-о/
 - - - - -
 Мутафриялуи

Бушай раи-баривлик ҳаманиш ширарива ҳам
 хос. Чунони «Сарис гул» гулганиш кўришиши ва
 «Сувуш бира лу» шери мутавад синди узун ва
 кўска мисра(ив)ни тавкил толиш. Узун мисра(ив)
 рамалиш, кўска мисра(ив) аса ваказил:

Ил-хат-в-ин-а-ф-о/ки-ми-а-н-та-в/ир-во-ин-ар/ки-бу.
 - - - - -
 Фоидалуи фондалуи фондалуи фондалуи

То-кур-бо-и-ул/ин-жо-ин-ми-с (X.Т.АТ. II. 66-68)

- - - - -
 - - - - -
 - - - - -
 Мутафриялуи мутафриялуи

Шер охириш ширарива луи тавриш давом этили

Шу тўғямдан жой олган «Эй мардуми Фарғоналар» шеъри «Нима, нимамиш, нимцюхи довои йўл эмиш» ашуласи оҳангидя. Шеърнинг асосий бандлари ражазда:

Эй-мир-ду-ми/Фар-ю-на-лар/
Бу-шу-ри-шу/аф-о-на-лар (X. ТАТ. II. 69).

. . . у . / . . . у .
Мустафъилун мустафъилун

Нақарот эса сарбастда:

Нимамиш, нимамиш,
Туркистонда қаро кун эмиш.
Бори жаҳонга эрбимиш.

Туркиялик адабиётшунос Сайит Камол қораали ўғли турк адабиётидаги янгилашган даври шеърини ҳақда ёза туриб, «эркин аруз» деган терминни яшлатган. У ёзади: «Қофияли эркин вазндаги шеърлар деб («свободный стих») шундай шеърларга айтиладики, уларда мисралар танки нормативлар билан боғлиқ эмас, қофияли эса муаллиф истаган ўрнларда жойлаштирилади. Бу шеърлар кўпроқ эркин арузда ёзилгандир»⁴⁵. Бизнингча, жаҳид шеъринидаги «вазндар гулдастаси» кўринишида ёзилган шеърлар ҳам ҳақи равишда «эркин аруз»дандир.

Абдулла Авлонийнинг халқ кўшиқлари куйида ёзилган яна шундай шеърлари борки, уларда вазн, қофия бутунлай ўзига ҳоқ. Шундай шеърлардан бири «Латифа» куйида ёзилган «Мактабга тарғиб» шеъриндир. Агар шеър мисраларидаги ҳижолаҳ сони қофияларни белгилаб чиқсак, куйидаги манзара ҳосил бўлади:

Оқил қошида, миллат бошида	= 10 а
Нуравр очиб, яшнаб тургон мактаб эмому	= 13 б
Ўқусини ёшларимиз бидъатини ташларимиз	= 13 в
Кетсун мфлат! Келсун ҳиммат! Янасун миллат	= 13 г

Иламу хуналарлар, туллар чамалар	= 10 д
Ёшлар учун очиб тургон мактаб эмоми?	= 13 б
Боби адабдан, иламу фулуудан	= 10 е
Таълим бериб, сўйлаб тургон мактаб эмоми?	= 13 б

Кўришиб турибдики, шеърнинг асосий бандлари (ҳар икки мисра бир банд) 10/13 ҳижоли, нақарот эса 13/13 ҳижоли. Нақаротда қофия умуман йўқ, асосий

⁴⁵ Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – С. 56.

бандларнинг биринчи мисралари ўзаро, иккинчи мисралари ўзаро қофиядон(аб аб аб...); бундан ташқари асосий бандларнинг биринчи мисралари ичда ҳам оҳангдонлик бор.

«Миллата салом» шеърда ҳам асосий бандлар (ҳар 4 мисра бир банд) 10/13/10/13 ҳижоли; нақарот 9/13 ҳижоли. Аммо биринчи бандда бу тартиб 10/15/10/12; охири бандда эса 10/11/9/13 кўринишида. Демак, Авлоний мисралардаги ҳижоли сонига ҳам жуда эркин ёндашди.

Ҳамзанинг халқ кўчиқлари куйида ёзилган шеърлари ҳам узун-қиска мисралардан ташқил тоққди, аммо уларда изчиллик ҳаминча сақланган. Чунинчи, «Паст эканму икболимиз мунча» шеъри:

Паст эканму икболимиз мунча, = 10 а
 Уйғонмадик тебрана ер шунча. = 10 а
 Бошлангонму қиёмат ҳам билмадим, = 11 б
 Бизлар уйқудан бош кутаргунча. = 10 а

Келинг, тафлатдан кечинг, = 7 а
 Ташланг бидъат ишларин. = 7 б
 Бирлашингиз Туркистон, = 7 в
 Яна сун миллат ёшларимиз = 8 г

Келинг, эди қизайлик бир шират. = 10 а
 Мактаблар очайлик қилиб ҳиммат. = 10 а
 Шояд ўқуб авлодимиз исломга, = 11 б
 Қила хизмат, тонси равнақ миллат. = 10 а

Шу тартиб шеърнинг охиригача давом этади.

«Япанглар, янайлик, Турон» шеърининг ҳар бир банди уч мисрали, қофиялашиши бба вва гга... ҳар банднинг биринчи мисрага қофиядон бўлган иккинчи мисрасида —ей кўнимчаси бориз, бу кўник шакли билан боғлиқ. Шунингдек, «Ҳасрат қўлайлик, қардошлар» шеърининг асосий байтлари 14 ҳижоли, аа қофияли икки мисрали нақарот эса 9 ҳижоли, қофиясиз; «Оғажон миллат» шеъри икки мисрали бандлардан тузилган, 1- мисра 10 ҳижо, 2- мисра 13 ҳижо. икки мисрали нақаротнинг 1- мисраси 14, 2- мисраси 13 ҳижоли. Ҳамзанинг халқ куйлари йўлда ёзилган шеърларидаги бу ҳолатни М. Юнусов ўзининг «Ўзбек совет поэзиясида традиция ва нопаторлик проблемаси (1917-1932)» мавзусидаги докторлик ишида ҳам алоҳида қайд қилиб

ўтган эди: «Ҳамза ... арузнинг ҳамма мисраларда бир хилда тақдорланувчи ҳижолиари доирасидан чиқиб шайриий нақаротни турли узун-қисқа мисраларда одатдан анд бошиқача тарзда ташкил қилади»⁴⁶. Аслида Ҳамза шайрларида фақат нақарот эмас, асосий бандларда ҳам шу ҳолат кузатилади.

Вазн, қофия, ҳижолиар эркин тарзда қўлланган шайрларга яна кўпгаб мисолилар келтирилиши мумкин. Аммо юқорида таҳлилга тортиқган шайриий материалларнинг ўзинёқ жадиид арузидаги ички ўзгаришлар ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилина олади. Бу кузатишлар шундай хулосага олиб келадики, жадиид шайрияти — ўзбек адабиёти тарихида аруз ҳоқим вазн бўлган сўнгги босқич бўлиб қолди. Бу, бир тарафдан, жадиид шайрлари томонидан арузнинг кенг қўламда қўланиши, аруз вазнларининг, шунингдек, қофиянинг ҳам мумтоз поэтика талаблари асосида, қондага биноан бенуқсон ташкил этилишида намоён бўлса, иккинчи тарафдан, арузда чўзиқ-қисқа ҳижолиарнинг изчил тақдори а, қофияга эркин ёшаш ва шу жараёсларнинг давоми ўлароқ вазнга эркин ёндашиш ҳамда халқ кўшиқлари оҳангидаги шайрларнинг шайдо бўлиши аста-секинлик билан арузнинг рид этилишига, аруздан бармоқ ва сарбастга ўтилишига замин ҳозирлади.

ХУЛОСАЛАР

1. XX аср бошларида ўзбек адабиётида катта мазмуний ўзгаришлар содир бўлди. Аммо бу мазмуний ўзгаришлар дастлаб аруз вазнида ва арузий жанрларда иштифода этилди. Жадиид адабий меросидаги шайриий асарларнинг салмокли қисми ҳам арузда яратилди. Жадиид шайрияти — миллий адабиётимизда аруз етакчилилик қилган сўнгги босқич бўлиб қолди. Жадиид шайрлари аксарият ҳолиларда арузни бенуқсон иштифода этидилар, улар яратган

⁴⁶ Юнусов М. Ўзбек шайриятининг традиция ва новаторлик проблемаси (1917-32): Фил. фанл. докт... дисс. — Тошкент, 1967. — 404-бет.

шеърларнинг кўпчилиги умуман миллий адабиётимизда кўп қўлланган ҳазаж, рамал, ражаз сингари назмлардадир.

2. Жаҳид шoirлари арузни истиқода этишда асосан мумтоз поэтика қонун-қоидаларига риоя этган бўксалар-да, аммо бу давр арузи ичида махсус фонетик ҳодисаларнинг кучайганиги кузатилади. Истиқлоф, азл, таслим каби ҳодисалар баъзан сунлийликни келтириб чиқарди, айни пайтда тўғридан-тўғри аруздан чекиниш, четга чиқиб ҳоллари ҳам кўрилади. Хали янги ўзбек адабий тилининг шаклланимаганиги, юктимой ҳаётдаги ўзгаришлар биле бошқа тил унсурларининг кўп-лаб қўлланилиши ҳам бундай истиқлоларнинг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Бу ҳодисалар, бизнингча, янгиланган мазмун янги шаклни талаб қилаётган, умуман адабиёт янгилишига эҳтиёж сезаётган давр шеърлигида сарбаст ва бармоққа ўз ўрнини бўшатиб бераётган аруз ичидаги қонуний ҳолатлар сифатида қаралмоғи лозим.

3. Мазлумки, мумтоз қофия назарияси — харф назарияси эди, қофия — график қофия эди. Жаҳид шoirлари асосан шу назарияга риоя этдилар. Жаҳид шoirлари ижодида қофия билан боғлиқ бадиий санъатларнинг ҳам гўзал намуналари учрайди. Хусусан, икки шoir адабий меросида умуман адабиёт тарихида жуда кам учрайдиган ғазали зебоқофиянинг мавжудлиги бу соҳада ҳам адабий ашканалар ҳали устиворлигидан далолат қилади.

4. Аммо барқарор адабий қонунлар — адабий қонунлардаги тарангликнинг заифлашуви қофияда ҳам кузатилади. Равий, ридф, васл билан боғлиқ ўзгаришлар; қофия талаби билан сўзнинг грамматик шаклининг ўзгариши; оҳангдошлиқда қўшимчаларга янги асосланиш-сўз ўзакларидаги қофиядошликни ҳисобга олмаслик, бир шеърда бир сўзни қофия сифатида икки марта қўллан; оқ шеърлар салмоғининг ошиши аниқ шундан дарак беради.

5. Халқ кўникилари оҳанида ёзилган шеърлар — вази ва қофия нуқтаи назаридан ўзига хос шеърлардир. Уларда вази ва қофиянинг мумтоз поэтика талаблари асосида ҳам, бу талаблар доирасида бўлмаган ўзига хос усулларда ҳам ҳосил қилинганлиги ўрамиз. Бу шеърларда ритм шу қадар ранг-баранг, қофия тартиби шу қадар ҳилма-ҳилки, уларнинг бир нечасини ҳам бир қоида асосида

бирлашгирини мушкил. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ўрганишни талаб этади. Бизнингча, ўзбек шеъриятида вази, қофия, жанр кабиларнинг том матндоғи ялғизлиши жараёни - айнан жараён сифатида, типик ҳодиса сифатида - халқ қўшиқлари оҳангида ёзилган шеърларнинг пайдо бўлишидан бошланади.

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИДА БАРМОҚ ВАЗНИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Халк қўшиқлари йўлида ёзилган шеърларда бармоқ вази

XX аср бошларида адабиёт мазмунининг ўзгариши, адабиётнинг вазифасини ўзига хос тушуниш, адабиётнинг ғоялар тарғиботига хизмат кўсдирилиши ва шулар баринини шакли фаол татири мумтоз поэтика талабларига эркин ёндашувга олиб келди. Мумтоз поэтика эса, маълумки, вази ва қофиянинг, бадиий санъатларнинг қондага кўра бениқсон бўлишини талаб қилар эди. Давр шеърияти узоқ давом этган шаклий бир хиллик қонинларини сиқира бошлади. Натижада, дастлаб эркин аруз пайдо бўлди. Эркин аруз мисраларда баъзан рункларнинг алманилиши, бир шеърда бир неча хил вазнинг истифода этилиши билан характерланишини юқорида кўриб ўтдик. Эркин аруз кейинроқ халқ қўшиқлари йўлидаги шеърлар мисолда аруз рамқаларининг сиқдирилишига олиб келди. Бундай шеърларда энди мисралардаги хилжоларнинг солиғини эътиборга олиши, бошқача айтганда, бармоқ вази унсурлари пайдо бўлди.

Абдурауф Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласида: «Аруз то Октябрга қадар жадид адабиётининг ҳам вази эди»⁴⁷ - деган қайд учрайди. Албатта, Абдурауф Фитрат ўзига сафдош, маслакдош бўлган шoirлар ижодидан яхши хабардор бўлган ва унинг бу изохи фактларнинг аксариятига кўради. Аммо бу қайд бармоқ вазида то 1917 йилга қадар шеър ёзилмаган, бармоқча катта ижтимоий ўзгариш билан боғлиқ равишда революцион тарзда ўтирган, деган хулосага олиб келмаслиги керак.

Фитрат бир ўринда: «Бармоқ вазидаги биринчи шеърни мен ёздимми, Чўлпон ёздими – эсломайман, аммо бармоқчи назарий жаҳатдан биринчи бўлиб ёқлаб чиққанлардан мен эдим»⁴⁸ - дейди. Шунга яқин фикр

⁴⁷ Фитрат А. Аруз ҳақида. -29-бет.

⁴⁸ Қосимов В. Маслакдошлар. - Тошкент: Шарқ, 1994. - 98-99-бет.

Садриддин Айнийда ҳам бор: «Фитрат шеърини ҳақида яна шунини айтиш керак: шоир ўзбек адаблари ичида биринчилардан бўлиб фольклор шаклларида ёзди, Бу минг йилча давр ичида аруздан бошқа шакли билмаган ёзма шеъримиз соҳасида новаторлик эди»⁴⁹.

Фитратнинг замондоши Абдурахмон Саъдий ҳам Фитратнинг ўзбек шеър тузилишининг янгилигидаги ролини алоҳида таъкидлаб кўрсатади: «Ёш ўзбек адабиётида Фитратнинг роли унинг тили ва услубида кўринади. Фитрат адабиётда араб ва форс сўзларига йўлни бекитади, тил ва услубда кўглаб ўзбек шоирларини ўзига қаратади... ўзбекча шеър тузилишининг ривожланиш йўлларини белгилайди»⁵⁰.

Проф. Б.Қосимов эса дастлаб: «Бармоқ вази адабиётимиз тарихида биринчи мартаба халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтди. Масалан, Авлуний халқ куйларига мослаб ёзган шеърларида бармоқ вазнидан фойдаланган эди»⁵¹ деб, кейинроқ эса тўғридан-тўғри Абдулла Авлуний «бармоқни халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтди» (А. ТА. I. 60) деб ҳисоблайди.

«Девони Нихоний» буйича тадқиқот ишлари олиб борган Ш.Аҳмедов эса мазкур девоннинг Кўқон қўлёмасида бармоқ вазнида ёзилган шеърини мактуб учрашгани кайд этади⁵². Бу шеър Ҳамза «Тўла асарлар тўплами»да «Мактуб» сарлавҳаси остида нашр қилинган бўлиб, «ёзилган йилги номалум» (Ҳ. ТАТ. II. 373) дея изоҳ берилганки, бу изоҳ бармоқ вазнидаги дастлабки шеърни Ҳамза ёзган, дейишга ҳам тўла асос бермайди. Ш. Аҳмедовнинг текширишларига кўра, Ҳамза мактублари, умуман, бармоқ ва арузда, сажда битилган⁵³. Хўш, унда бармоқ вазнидаги шеърни биринчи бўлиб ким ёзди? Ўзининг кузатишларимизга кўра, юқорида эслатишган бир

⁴⁹ Айний С. Бухоро шиклоби тарихи. – Душанбе, Адиб, 1988. – с.х. 47.

⁵⁰ Ёлтабаев Ҳ. Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва ижоди. Олий ва ерта махсусеқун юртлари учун қелланма. – Тошкент: 1992. – 36-бет.

⁵¹ Авлуний А. Тошкент тоши. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 26-бет.

⁵² Аҳмедов Ш. Ҳамза лирикасининг хусусиятлари: Фил. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1992. – 131-бет.

⁵³ Шу маъна. - 131-бет.

неча манбалар ўзбек шеъринида бармоқ вазининг жорийчилигида Фитратнинг роли катталигидан далолат қилса-да, бу ҳодиса кўпроқ Авлоний ва Ҳамзанинг номлари билан боғлиқ.

Биринчидан, Фитратнинг шеър вазилари ҳақидаги қарашлари акс этган асарлари асосан Октябрдан кейин яратилди. Умуман олганда, бизда адабиёт назариясининг яқон адабиётшунослиги йўналишидаги ривожчи 1917 йилдан кейин бошланди. Шунга кўра, Фитрат ҳам «бармоқ вазинидаги биринчи шеърни мен ёздимми, Чўлпонми», деганда, 20-йиллар атрафида ёзилган шеърларни назарда тутган бўлса керак. Чунки Чўлпоннинг сермахсул шеърини ижоди асосан 10-йилларнинг охиридан бошланади.

Иккинчидан, эҳтимолки, Фитрат Авлоний ва Ҳамзанинг халқ кўшиқлари йўлида ёзилган шеърларини қўшиқ деб ҳисоблаган ва уларнинг вазиларини назарга олмаган. Бизнинг кузатишларимиз эса, айнан қўшиқ матни сифатида ёзилган шеърларда дастлаб аруз ўзгаришга учраганини, уларда баъзан аруз ва бармоқ аралаш қўлланилганини, қофия ва банд аруз вазинидаги шеърлардан бутунлай фарқ қила бошлаганини ва ниҳоят бу матнларнинг айримлари тўғридан-тўғри бармоқда ёзилганини кўрсатади. Ўзбек адабиётшунослигида бармоқ вазининг назарий асослашишида эса, шубҳасиз, Фитратнинг хизматлари каттадир.

Биз юқорида айрим шеърларнинг вазинига нисбатан «эриқ аруз» атамасини қўллаган эдик. Жадид шоиқлари яратган қўшиқларнинг бармоқ вазинида ёзилганлари ҳам том матндоги бармоқда (ҳижоли сони, туроқ, кўшиқ изчиллигига кўра) дейиш қийин. Аниқроғи, бу шеърларда бармоқнинг мураккаб кўринишлари қўлланган.

Чунончи, Абдулла Авлонийнинг «Латифа» куйида ёзилган «Мактабга тарғиб» шеърининг асосий бандлари 10 / 13 ҳижоли мураккаб вазинида, нақарот 13 ҳижоли содда вазинида, аммо нақаротнинг 1-мисраси 7+6, 2-мисраси 4+4+5 туроқли.

Абдулла Авлоний «Мислий нағма» шеърига эса «Шоҳ Аббос» операсинидаги ширки куйлардан бирига — «Таснифга солинуб ёзишди» (А. ТА. I. 176) деб изоҳ беради. Худди шунга яқин изоҳ «Илма тарғиб» шеърининг сарлавҳаси остида ҳам бор: «Лайли Мажнун» операсинидаги

куйлардан шарқи: «Эй бекасу бечора» куйига солиниб ёзилди». Шу шарқдаги нақарот:

Оҳ жаҳл, жаҳл! — балодур, балодур!

Жоҳил кишилар дарда мубталладур! —

байти «Кашкўнда ёзилиш муаллим Осиф афандининг шешридан олинди» — деб ёзади Авлюний. Бунда «Боқуда Жатқар Бунёдзода шайр этган «Гашкўк» (нағма мажмуаси)» кўзда тутилган» (А.ТА. 1.174). Шунингдек, «Миллата хитоб» шешри ҳам Авлюнийнинг ўз изоҳига кўри «Шарқи куйлардан «Сўйла бир кўрзи араб» куйига солиниб» ёзилган. Хўш, Абдулла Авлюний томонидан берилган изоҳларда бу қадар кўп марта тилга олинган шарқи нима?

Шарқи — турк халқ қўшиқларидан бири, «строфик композицияга ва *бўғиши вазига* (таъриқ бизниқи — Н.А.) эга бўлган халқ қўшиқларини эслатадиган шешридир»⁵⁴. Шарқи сўзига «Турк тилининг изоҳи луғати»да эса қуйидагича таъриф берилади: «Девон адабиётида (XVIII аср охири—XIX аср (Таъзимат адабиёти)гача бўлган давр — Н.А.) мусиқа басталаш учун, тўртликлар шаклида ёзиладиган қоғизли шешр шакли»⁵⁵. Бундай шешрлар турк поэзиясида аввалдан мавжуд бўлса-да, капиталистик жамият қарор топа бошлаган XVIII асрдангина ёзма девонларга киритилади. Шарқларини биринчи бўлиб ўз девонига киритган шайр — Аҳмад Нодим (XVIII аср)дир. Шарқларнинг ёзма девонлардан ўрин олиши турк адабиётидаги янги янги белгиларидан бири эканлиги шубҳасиз⁵⁶.

Албатта, Абдулла Авлюний «шарқи» деганда айнан турк поэзиясидаги қўшиқ-шешрларни назарда тутганими ёки умуман мусиқа басталаш учун ёзиладиган шешрларни назарда тутганими — ҳозирча қатъий бир ҳукм бериш мушкул. Аммо, бизнинг назаримизда, миллий шешрийатимизда бу тилдаги шешрларнинг майдонга

⁵⁴ Гарбузова В. Турк адабиёти классикалари. — Тошкент: ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1960. — 97-бет.

⁵⁵ Türkçe sözlük. 1. — Ankara: Türk İlahî Kültürü Vakfı, 1988. — 1372-sah.

⁵⁶ Қ: Маштакова Е. Типологические модификации в турецкой лирике переходного периода (от Средневековья к новому времени): АДИ — М., 1983. — с. 16

келишида турк адабиётининг татсири бор. Биринчидан, шoir томонидан «Илма тарғиб» шеърига берилган изоҳ; иккинчидан, Авлюнийнинг юқорида эълатилган шеърларининг ҳам парқилар каби *бўғинин вазн* – бармоқ вазнида ёзилганлиги; учинчидан, куйидаги мўлжаллаб ёзилганлиги бу тахминни тасдиқлаш учун қимман асос бўла олади. Умуман олганда эса, XX аср бошларида мамлакатимизда жамиятнинг ҳамма соҳаларида турк татсирининг мавжудлиги мутахассисларга яхши маълум. Шу асосда айтиш мумкинки, Абдулла Авлюний ижодида халқ кўшиқлари куйида бармоқ вазнида ёзилган шеърларнинг пайдо бўлишида бошқа омиллар билан бир қаторда турк адабиётининг, аниқроғи, парқиларининг ҳам маълум маънода роли бўлган.

Шoirнинг «Жаҳолат қурбони» шеъри эса «Декламация усулидаги шеър» изоҳи билан эълон қилинган. Шеър шакли бўлимдан иборат, аа бб вв ... тартибда қўйилган бўлиб, маърифатсизлик баласи эшик воқеа баёни орикали очиб берилади. Шунга кўра асар мумтоз адабиётдаги маснавий-хикоятларга, сюжетига кўра эса Саъдий «Гулистон»ининг «Тарбиянинг татсири баёни» номли ҮII бобида берилган хикоятга яқин туради¹⁷.

Бундай сюжет фольклорда ҳам мавжуд.

Шеърда отасидан (Саъдий ва Огаҳийда амакисари авлюйдан, Сайфи Саройида эса отасидан) беҳисоб мол-мулк мерос олгач, меҳнат қилмасдан, вайгани ва бойлигини кайф-сафога сарфлаган кимсанин охиروقибатда қаншоқлик ва гадойликка маҳкум бўлганлиги ҳақида сўз боради. Абдулла Авлюний сайёр сюжетни ўз мақсад-ғояси асосида кайта ишлайди, унга замонавий ранг беради. Натияжада фожиянинг сабаблари конкретлашади: асар қаҳрамони маърифатсизлик, жаҳолат қурбони сифатида талвин қилилади. «Гунапгалар», «гостика»,

¹⁷ Саъдий Шерош. Гулистон. – Д.: Дониш, 1988. – с.х. 156-159. Ушбу хикоят Сайфи Саройи таржимасида китобнинг ҮII бобини, Огаҳий таржимасида эса «Гулистон»нинг «Хомушлиқфанойиди экрида» номли IV бобини киритилган. қ.: Уч буабул гулшани. – Тошкент: АСН, 1986. – 288-бет; Огаҳий. Асрлар, Олти жыллик. IV жилд. – Тошкент: АСН, 1977. – 150-151-бетлар.

«рестуран» каби сўзлар воситасида замон ҳам аниқ тус олади.

Бизнингча, шеър муаллиф томонидан театр саҳнасига ёки шу каби кўччилик йиғилдиган йиғинларда ўқиб эшиттиришига мўлжаллаб ёзилган. «Декламация усулида шеър» деган изоҳдан мақсад шу бўлса керак. Айни пайтда шеър бармоқ вазида ёзилган ҳамдир:

8 8
Отам ди бойлар бойи, / куб ди ер-дуви, жойи, = 16
8 8

Ҳаймида ҳар кун фалов, / ташида оқурди мойи, = 16

«Декламация усулида...» деган изоҳ шеърнинг вазиғига ҳам тааллуқли бўлиши эҳтимол. Чунки шеърни бошдан-оёқ қўлланган ички қофияларни ҳисобга олган ҳолда байт шаклида эмас, 4 мисралик банд шаклида ёзиб чиқсак (қофияси ааба бўлади), Аҳмад Яссавий шеърлари оҳангини ҳис қилиш қийин эмас:

Гумашталар, хидматчилар,
Ривожлик юрурди ишлар.
Печа ерда спрой-дўкон –
Пақшинокорлик иморатлар.

Ёлиқ ошлар ошар эдим,
Фароғтда яшар эдим.
Отам, онам иш буюрча,
Бўйун товлаб қочар эдим.

Шеърда оҳангдошлик кўп ўривларда қўшимчаларга асосланади (хидматчилар-ишлар-иморатлар; деҳқончилик-чорвачилик-тирикчилик; кун чикунча-кун ботгунча-улча-мунча; самоварга – ямонларга - чафанларга...). Сўзлар талаффузда вазн ва қўфияга буйсунирилади:

1. Дўламда бор уч пазтаёқ, йўюналиш икки бармоқ,
Подичининг шпронидек бошга тушар тарақ-тарақ
(тарақ-тарақ бўлиши керак).

2. Ёир кун сурди отам ҳолим, баён қилдим ўзаҳволим.
Узабимни ёшуриб қўйиб, ота, домнам, - дердим, - эдим.

«Ёшуриб» сўзи вазн талаби билан «ёшруб» тарзида ўқилади.

3. Бебоқлария қўшилиб юрдим, маҳфий бузуқ суҳбат қурдим,
Отам насиҳатни олмай, турма-шидопларни кўрдим.
«Қўшилиб» – «қўшилиб» тарзида ўқилиши лозим.

4. Ҳар кун чиқиб шовириш, ушфат бўлдум ямонларим.

Урғилдум қимор ўнлашим, йўлдош бўлуб чафанларим.

«Чанани» сўзи қоғири ва вази талаби билан «чафан» тарзида ўзгартирилган.

Мана шу хусусиятларига кўра ҳам Ясавий шеърлари тузилишга яқин турадиган бу шеърни бармоқда ёзилган дейиш а ҳаққимиз.

Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Абдулла Авлюнийда халқ кўниклари йўлида ёзилган шеърларни истисно қилганда, асосан, содда вазни бармоқда ёзилган шеърлар кўпчилигини ташкил қилади. Аммо шoirнинг бармоқдаги шеърларида вази сақталлиги ҳам учраб туради. Чунинчи:

Тугуб ўқидим бу Ватанда,

Ватаним мисли йўқ жаҳонда.

(«Ҳижрон сўзи» шеърдан.)

Изчил 8 ҳижоли бармоқда ёзилган бу шеърнинг биз мисолга олган иккинчи мисрасида бир ҳижо ортиқча. Шунингдек, Авлюний шеърларида юқорида кўрганимиз каби айрим товушларни қисқартириб талаффуз қилиши талаб этадиган ўринлар, туроқлар изчиллиги бузилган ўринлар, мисралардаги ҳижолар сошнинг ўзгариб туриши ҳолатлари ҳам учрайди. Бу шoirда маҳорат етишмаслиги билан эмас, балки бармоқ вазининг ўзбек шеърлигида жорийланиши божчидаги (бармоқ қадим туркий вази бўлишига қарамасдан, муайян тарихий пароятда у шoirлар учун янги, ўзлаштирилмаган вази эди) қонуний ҳолатлар сифатида изоҳланмоғи лозим. Бинобарин, муайян вазиний номукаммалликларига қарамасдан Абдулла Авлюний шеърлари ўзбек шеърлигида бармоқ вазининг жорийланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ҳамзанинг «Мишлий шеърлар учун мишлий апулалар тўғиси»да ҳам бармоқ вазидаги шеърлар анчагина. Ҳамзанинг бармоқ вазидаги шеърлари оҳангнинг раволиги, сикличилиги, сақталликларнинг даярли учрамаслиги билан характерланади. Ҳамза шеърларида банд тузилиши ва қоғияларнинг мисралараро жойланиши ўзига хос. Масалан, «Янмасун, миллат» шеърда нақаротдан бошқа барча бандлар ғазал шаклида қоғияланган:

Эру қизларим, нэм изларим

б

Оят, ҳадис бирдан фарзу суннат :мя:му?! а

Н и қ а р о т (бу вэрқ биэски – П. А.)
Ўқуни қиларимиз, очилсин кўзларимиз г
Хиљмет қилсин жориялар, яшасун миллат! д

Ўйда етунчи, жаҳна ботунча, п
Мақтаб боруб уқумон тонт эмасму?! а

Ўқуман қолганда, эри борганда г
Шариатдан хабарсизлик ланнат эмасму?! а (ХТХТ.П.80).

Кўрииб турибдики, нақарот қофиясиз бўлгани ҳолда асосий бандларнинг ҳам, нақаротнинг ҳам биринчи мисраларда ички қофия мавжуд. Шейрнинг ритми эса бир неча вазишларнинг қўшилшидан мураккаб тарзда ҳосил бўлган (яъни асосий банд – 10/13, нақарот – 14/13). Албатта ритмнинг идрок этилиши, мураккаблиги, балки, қўшиқ шаклида унчалик билинмас. Аммо бу ҳодиса матннинг шеърий кўринишида сезиларли.

«На кутурмиз бир ваҳдатлик асоратлар» шеърида ҳам тўрт мисралик банднинг 1-, 2- ва 4-мисралари 12 ҳаҷоли, 3-мисра 15 ҳаҷоли. қофия ҳам бандлараро ҳосил қилинган: биринчи банд бава, қолган бандлар эса гва ддава ззва... тарзида, яъни 1- ва 2- мисралар ўзаро қофиялангани ҳолда бутун шеърда 3-мисралар ўзаро, 4-мисралар ўзаро оҳансдош.

«Кўзни очинг, қардошлар» шеъри ҳам бармоқнинг $7+5=12$ ҳаҷоли вазида ёзилган, ҳар бир банд олти мисрадан иборат, охириги икки мисра нақарот мақомида. Биринчи банднинг барча мисралари ўзаро қофиядош, қолган бандларда эса 1-2-мисралар ўзаро, 3-4-мисралар ўзаро ва 5-6-мисралар биринчи бандга қофиядош қилинган: аааааа ббббаа гддаа...

«Яхши ҳолни йўқотган оқибатсиз Туркистон» шеъри бармоқ вазида: асосий бандлар $7+7=14$ ҳаҷоли, нақарот эса $4+4+5=13$ ҳаҷоли; қофиялашшида анганавий мусаддас шакли сақланган.

«Тору мор этдинг» шеъри Ҳамза ТАТининг II жиҳдида ғазал шаклида (аа ба ва га...) берилган, шеърнинг қофияланishi тартиби эса уни кўпроқ мураббатга дахлдор этади.

Ғазал шаклида:

Йўқ учун мйратимиз хўр бўлим миллатимиз,

Йўлмайди ҳимматимиз йилга, миллат, йилгайлик.

Муллоларнинг талоши вақфи масжид, тўй оши.

Бесақолдир ўйноши, йилга, миллат, йилгайлик.

Мураббат шаклида:

Йўқ учун айратимиз
Хўр бўлам миллатимиз
Йўлмайди ҳимматимиз
Йилга, миллат, йилгайлик.

Муллоларнинг талоши
Вақфи масжид, тўй оши,
Бесақолдир ўйноши,
Йилга, миллат, йилгайлик (ХҲТАТ. II.19).

Қофияланиш тартибидан қатти назар шўр
бармоқнинг $7+7=14$ ҳаёқли қўшма вазнида ёки 7 ҳаёқли
содда вазнида ёзилган.

«Ўт олгин, Туркистон» шеъри олти мисралик банд
шаклида, $7+3$ туроқли бармоқда ёзилган. 5-6-
мисраларнинг грамматик қоливи ҳар бир банд охирида
такрорланади. қофияланиши қуйидагича:

Йилга Туркистонда шул турмушлар, = а
Эйла бўлам қилмишлар, юрмишлар, = а
Қул қилма боқмиш, тоқмиш, = б
Соя келса, солқунлаб, ёнбошлар, = а
Қилмиш шидан уялиш, Туркистон, = г
Қўй олунча, бўй олгин Туркистон. = г

Ўйку шундай кўзларин туршати, = б
Толумаслар ўзларин беҳушлар, = а
Озинг қайда, деб сўрса бир киши, = в
Қўратмиш бурунни ушлар, = а
Той олунча от олгин, Туркистон, = г
Бой олунча тот олгин, Туркистон. = г

Ўфронгу боши учун бу кўзи, = д
Қуеш билур ўзга юлдузи, = д
Сунр кечини, суйиштай кундузи, = д
Қўршапалак, уқилар, бойқушлар, = а
Уаолунча, сўз олгин, Туркистон, = г
Бўз олунча тузолгин, Туркистон = г (ХҲТАТ. I.34).

Шеърнинг бошқа бандларида ҳам учинчи банддаги қўфия тартиби давом этади. Бу шеърда аруз вазнига хос қўфиялининг тартиби ҳам (иккинчи банддан бўлак вазнларда мураббаъ тартиби ва мусаддас тартиби унсурилари; бугун шеърда эса монокрифма усули); бармоқ вазнидаги шеърларга хос қўфия тартиби ҳам (иккинчи бандда — бава) истифода этилган. Натижада, қўфия тизинишнинг ўзига хос мураккаб пикли намоён бўлган.

Кўринадики, бу шеърларнинг барчасида бошдан-охир бир хил қўфия сақланган. Бу, албатта, мумтоз шеъриятдаги монокрифмачилиkning таъсири. Вазнда янгилик ва қўфияда эскилик бармоқ ўзбек шoirлари томонидан дабдурустдан бугунги шаклларда қўлинибермаганлигини, аруз ҳукмронлик қилган шаронда бармоққа ўтиш арузнинг таъсирида, аруздаги ички ўзгаришларнинг кучайиши натижасида содир бўлганлигини кўрсатади.

Ҳамза ва Абдулла Авлюнийнинг халқ қўшиқлари куйида ёзилган шеърлари, асосан, 1917 йилгача яратилди. Бу пайда аруз шеъриятдаги ҳоким вазн эди ва шунинг учун ҳам бу шеърларда арузнинг таъсири кучли. 20-йилларда эса бармоқ вазнида кўпроқ Фитрат, Чўлпон, Абдулҳамид Мажидий, Боту сингари шoirлар ижод қилдилар. Бу шеърлар вазн хусусиятига кўра юқоридаги шеърларидан анча фарқ қилади — уларда замонавий шеърят белгилари кўпроқ намоён.

Фитрат ва Чўлпоннинг бармоқ вазнидаги шеърлари

Бармоқ Фитрат ва Чўлпон шеъряти мисолида янаям ранг-баранг товланишларда намоён бўлди. Аввало айташ керакки, Чўлпон бармоқнинг 11 ҳижоли вазнидан кенг фойдаланди (бу А.Мажидий шеърятига ҳам хос). Умуман олганда, проф. У.Тўйчиев номзодлик диссертациясида 11 ҳижолик бармоқ ўзбек шеъриятида энг кўп истифода этилган вазн эканлигини алоҳида кайд қилиб ўтган эди⁵⁸. Демак, 11 ҳижоли вазн бармоқ устиворлаша бошлаган 20-йиллардан ўзбек шеърятининг кейинги тараққиёти

⁵⁸ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси: Фил. фанл. канд. ... дисс. — Тошкент, 1962. — 182-бет.

мобайида ҳам кўп қўланиладиган вазн бўлиб келмоқда. Бизнингча, бу фақат мазкур вазннинг ўйюқчилиги, қулайлиги, раволиги билан эмас, балки туркш феолиюрдаги илдизлари билан ҳам боғлиқ. Чунончи, бу вазн айрим халқ достонларида ҳам асосий вазн эланиги мутахассислар томонидан қайд этилган³⁹; ёзма адабиётга туркш халқлар оғзаки ижодидан ўтган туюқ жанри ҳам II хижоли вазнадир.

В. Маяковский ўзининг ижод лабораторияси ҳақида сўзлай туриб, жумладан, шундай ёзган эди:

«Довольно стыдно мне...

Перед гордою полячкою унижаться...

Бу сатрларни провинциональ сўзлашувларда куйидагича ўқини:

Довольно, стыдно мне...

Буни Пушкин ўйлаганидай ўқини учун менга ўхшиб икки сатрга бўлиб керак:

Довольно,

стыдно мне...

Сатрни шу ҳилда иккига ажратиш ундаги матиюнинг ҳам, ритмининг ҳам бузилмаслигига олиб келади. Мисраларни кичик сатрларга бўлиш кўпинча зарурий ритмининг беҳато уриб туришини татмиқлайди. Бу эса бизнинг тежамли конденсациян ёзилган шетримизнинг оралиқларидаги айрим сўз ва хижоларнинг танлаб кетилишини талаб қилади. Чунки агар шу хижолардан кейин матюм тўхтам ҳосил қилинмаса, кичик сатрлар орасидаги катта мисраларда ритм узлиб қолади. Шунинг учун мен мана бундай ёзаман:

Пустота...

Летите

В звёзды врезываясь.

Бу сатрларда осмонга оид пейзажни характерловчи «бўшлиқ» сўзи алоҳида мисра сифатида турибди. «Учинг» сўзи ҳам шундай. У «кўндузларга учинг»даги каби буйруқ оҳанги аниқлашмаслиги учун алоҳида сатр тарзида

³⁹ Қ: Раҳмонов Б. Ўзбек халқ ашик шеър тузилишининг ешик ҳос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. – 3-сон. – 36-40-бетлар.

ёзилган»⁶⁰. Худди шундай ҳолатни Чўлпон ижодида ҳам кузатиш мумкин. Чўлпон ижод жараёнида борлигини қамраган бутун пўрталарни, рухий кўтарилиш, «туйғуларнинг самовий кучи» (А.Орипов)ни, тўлқинини шаклда ҳам муҳдилашга, шакл орқали ҳам етказишга интилади. Бу, хусусан, бармоқ вазнидаги шеърларда бўлиб кўрилади. Чунки аруз талаблари анча қатъий (шундай бўлса-да, Чўлпонда улардан ҳам челишни ҳоллари учрайди); эркин вазнда эса шакл, интонация, шауза ҳис-туйғу, фикр, ғояни етказишда аруз ва бармоқдагидан кўра фаолроқ. Шу нуқтаи назардан қараганда Чўлпон услуби а ҳос мазкур хусусиятни ўрганишда бармоқ вазнидаги шеърлар энг қулай материалдир.

Чўлпоннинг бармоқ вазнидаги шеърларида кўфия ва банднинг эркинлиги кўп кузатилади. Чунки, «Эмар» шеъри II банддан иборат: I банд – 9 мисра, II банд – 5, III – 8, IV – 7, V – 4, VI – 5, VII – 7, VIII – 6, IX – 3, X – 6, XI – 8 мисра. Шеър изилловламачи, текшичур шахс ҳақидаги кичкинагина ҳикоятдан иборат. Гарчанд шеърда замонасозлик руҳи сезилиб турса-да, шоир гўё шўролар ҳуқуқатининг, колхоз тузумининг тарафдори сифатида намоён бўлса-да, аммо унда муҳим ғоя бор; мунофиқ шахс ҳар қандай жамият учун хавфлидир, деган ғоя шеърда ижодкор яшаган конкрет тарихий шароит воқеалари миқолида бадий талқин этилган. Шоир ўзи таниқд остига олган «қўҳрамон»ни гурили тарафдан суратга олади, ҳар бир «таъсир» учун қамча мисра зарур бўлса, шеър бандларини шунга мос равишда таъкидлаштириб кетаверади. қўфиялар ҳам қатъий тартибга буйсундирилмаган: I банд – абабвдг, II банд – абвгв, III банд – абабвгб... Гўё шоир фикрлар, ҳислар оқимининг жистовини бўш кўяди, уларни муайян қилишларга жойлашдан сақияди... III бандда бутун шеър давомида изчил сақланган 7 ҳисқоли вазн ҳам бузилади:

Кўлхознинг фикрича = 7	Кў яъни:	= 3
қулайдими бир нарси! = 7	Олиқ-қолиқнинг	= 5

⁶⁰ Маяковский В. Как делать стихи? // ПСС. Т. XII – М.: 1959. – с. 113-114.

Факат шўро бир озоқ = 7 Коммунист – фирқаликнинг = 7

Кенлик билан қарас... = 7 Ипни тўртиб қўйса... = 7

Аммо шеърда йўл қўйилган эржизликда ҳам икки тартиб. қатъий маъنيқ бор. I банд шундай:

Хали ҳам арабчанинг
Узун думлик «жини,
Атторлик растасининг
Атирли хулёсини –
Ит ёқа камзулининг
Чўнтаида сақлайди...
Мажлисбўла сўзлаиб,
Кўчқирмоқдан йўталиб
Лўтинчани «қлайди»...

Тўрт банддан кейин VI бандда, яна тўрт банддан кейин XI бандда шу грамматик қолип такрорланади:

VI банд:

Хали ҳам арабчанинг
Узун думлик «гунжини
Дастмоя қилиб олиб,
Баъзи экимарлар
Ёйди қолхозпонини!

XI банд:

Хали ҳам арабчанинг
Дўмалалик «имини
Тўртиб қоюзбетини
Эмар қолхозминини!
Хар куни туя қилиб
Миллионларининг понини
Оқлайди жон борица
Узунфий виждонини!..

I бандда « », IV бандда « », XI бандда « » ҳақида гапиргандан кейин шу харфлар билан бошланадиган сўзлар («ит ёқа» – « », «нон» – « », «минггиши» – « »)дан фойдаланади.

III ва IV бандларда ўзаро оҳангдош сўзлар бор: нарса-қараса-қуйса;Матмуса-демаса-бермаса-ёнмаса-топмаса; аммо шoir бандларни қофияга кўра эмас, грамматик шаклга кўра уюштиради, яъни ўзаро қофиядош бўлгани учун икки бандни битта банд тарзида бермайди, балки III банд ўзлаштира, VI банд кўчирма гап бўлгани учун уларни икки бўлак этади.

Тартиб вазнда ҳам сақланади. II банд – 69 мисралик шеърда (III бандни истисно қилганда) 7 хижоли вазн изчил сақланади. Шу боис: ҳам қофия ва банддаги эркинликдан қатъи назар шеър бармоқ вазнида ёзилган деб ҳисоблаш лозим. Шеърли ўқатганда ритм ҳар бир мисрадаги хижолаарнинг теги миқдорда такрорланишидан ҳосил бўлади.

Шунингдек, «Бўғозлар масаласи», «Қатта йўл бўйида учраган янроқ учу», «кор», «Зангбунинг кизи», «Йўлчи» каби шеърларда қофия ва банд; «Турдим уйқудан», «Чироқлар», «Лолалар дардини англаган Лола», «Узалган кўл», «Табиат китобидан» каби шеърларда қофия; «Узбегим», «Биринчи хат» шеърларининг бир қисмида қофия; «Париж Коммунаси», «Қаптар» шеърларида эса банд эркин тарзда ташқиллаштирилган.

Қўлловнинг «қўшнинг ҳадиғи» шеърда ҳам вазн асарининг руҳи, мазмунига уйғунлаштирилган. Шеър 5 қисмдан иборат бўлиб, $4+4+4+4=16$ хижоли бармоқда. Шеър воқеабанд - уни кичик ҳажмли лирик новелла, лирик драма дейиш мумкин. Сюжет шундай: бечора бир қўшни «майда симдан силлиқ кишиб моҳирона тўқилган» қафасга қамайдилар. Бу қафас - «улуғ зехният», тафаккур мевасидир, чунки унинг «дарчалари маҳқамгина, пухтагина», ўзи «машинада қуйилган», хатто «сув ичгани, дон егани тешиқлар бор кичик-кичик». Аммо «улуғ зехният» нимуъаси эканлиги, яшаш учун қулайликларнинг мавжудлиги унинг моҳиятини ўзгартирмайди: у қўш учун барибир қафас. Унинг ёди-хаёли – далаларда, ўрмонларда, эркинликда. Шу боис у шилларга ялинади, томни тешиб чиқмоқчи бўлади, ўзини деворларга уради. Аммо агроф карахт, ҳиссиз, «деворларнинг сезгиси йўқ, туйғуси йўқ, товуш бермас. Тегра бутун руҳсиз гавла: «Нечун мундоқ бўлдинг?» демас. Шеърда трагик руҳ устивор, бу трагик руҳ 16 хижоли вазмин ритм орқали ифода этилган.

Хўш, бу шеър нега айнан 1924 йилда яратилди? Бу фожияли қисмат соҳибни бўлиши қўш ким? қафас нима? Сезгисиз деворлар, руҳсиз теварак-тегра-чи? Машҳум 20-йилларнинг манзараси бугунги истиқбол контекстида бир қадар ойдирилган, у йиллар ўзининг сим-сим сирлар сақлагини оча бошпаган бир шароитда бу рамзларнинг моҳиятини англаш ва изоҳлаш унча мушқил эмас. Аммо

бу рамзларнинг моҳияти ширининг ўз замондошлари томонидан ҳам илганган. «Чўлпон инқилобдан рози, - деб ёзади Айн (Олим Шарафиддинов), - факат руслардан, русларнинг Ватанда қолишларидан рози эмас. У миллий жумҳуриятларга, унда кетмақда бўлгон ишларга ўзини машо беради, фикр юритади.

Унинг фикрини англамоқ учун «қўшнинг хадиғи» ширини ўқиб етарлидир. Бу рамзийликларча (символизм) ёзилғони учун қоронғи, кинжолдир.

Унинг фикрича, «инқилоб натижасида озод бўлдик. Ўзимизга махсус маскан(уя)га эга бўлдик. Лекин ундан фойдалана олмадик. Жилонимизни яна ўшви мустамлакачиларнинг қўлига тутқуздик. Масканимиз кўб зехният (хилакорлик) сарф қилиб машиада қуйилгон»⁶¹. Шер ёзилғач, орадан уч йил ўтиб бу шерга диққат қаратилар экан, Олим Шарафиддинов томонидан «қўши Ўзбекистон» орқали ифода этилган бу мулохазаларда сиёсатнинг мудхли ширпалари борлигини илғаш кўшин эмас. Олим давом этиб ёзади: «Биз ана шундай алдаилгонмиз» дейди. Буни яна ҳам очикроқ қилиб «Чўлпоннинг муҳабблари»дан Вадуд афандининг тили билан айтсак: «Биз русларнинг қўлида ўйинчқимиз, Маскав буюргондан сўнг ҳар нарсаи қилишга мажбурмиз» бўлиб чиқади. «Қўш хадиғи»нинг маъноси шундан иборат!⁶².

Албатта, адабиётшуноснинг ёзганларида жон бор, олим рамзлар катида яширилган маъюларни теран илғай билган. Бизнингча эса, қўш рамзий тимсолнинг ортида Чўлпоннинг ўзи ҳам турган бўлиши керак. Бу тимсолни фақат «биз» эмас, «мен» тарзида ҳам тушулиш керакка ўхшайди. Асос шуки, бу даврга келиб Чўлпон ҳам озод фикр юритиш, ўз фольарини эркин айтиш мумкин эмаслигини англаб ета бошпаган эди. Ана шу бўғиклик улга кафас бўлиб туюлди. Ҳали Сталинининг қоронғу ширдонларидан ифода, жасмонан эркинликда юриш улга «сув ичкали, дон егали» тешилар борлигига ўхшаб кўрилган. Аммо бу «эркинлик» пухта ўйланган. «Ушв ҳозир қўлмоқ учун қўш зехният сарф» бўлган.

Иккинчи бир асос шуки, бу қўш — шунчаки қўш эмас, унинг бой рухий олами, гулдан нозик қўлбн бор. У

⁶¹ Чўлпон. Ғўзал Туркистон. — Тошкент: Маънавият, 1997. - 118-бет.

⁶² Ушв китоб, 119-бет.

«юмюк тани ол қонларга» тўлиб кетса-да, ўзини шивларга уяберилади, деворларга «ундай қилиб бир илтилар», «бундай қилиб бир илтилар». Сизгики деворлар, қарахт тегра – бу уни қуршиган оюмон. қуш ҳам қафасга тушганлигидан, ҳам теваракнинг унинг нолаларига акс татсир қўрсатмаганлигидан, тегранинг «рухсиз гавда»лигидан фарёд чекади. У йиғлайди, «қўм-қўк тала-ўрмонлар»ни эслаб-эслаб йиғлайди. Мага шу ҳолатлар қуш рамзий тимсоли ортида ижодкор қалб ҳам яшвиринган, деган мулоҳазани илгари суришга асос беради.

Шеърнинг охириги – У қисми икки мисрадан иборат:

Унинг бутун тасаллас: тўлиб-тошиб сайрамоқдир,

Қўм-қўк тала-ўрмонларни эслаб-эслаб йиғламоқдир.

Йиғламоқдир!.. (Ч. А. 181.)

Кўриниб турибдики, охириги мисрада бир тўрт ҳажоли туроқ (ёки мисрача) орттирилган. Агар шеърнинг бутун руҳи ва қурилмаси маънигидан келиб чиқса, бу «тартибсизлик»да ҳам тартиб бор. Шоир аввало мазмун талаби билан – шеърда тадрижий равишда ўсиб борган трагик руҳни қўчайтириш, таъжоллаш учун, тутқуннинг қафас пухга ишланганидан, теварак-атрофнинг қарахтлигидан келиб чиқадиган пичорлигини бўрттириш учун «йиғламоқдир»ни яна бир қарра такрорлаш билан шеърни тугатади. Иккинчи тарафдан, шоир гўё шу икки мисрадаги жуфт ва такор сўзлар оқимини узмайди (тўлиб-тошиб, қўм-қўк, тала-ўрмон, эслаб-эслаб, йиғламоқдир-йиғламоқдир).

Шеър охирида маълум туроқнинг такрорлавиши умуман Чўлпон услубига хос хусусият. Бу ҳодиса «Бир лавҳа», «Ваҳм», «Дамлар» шеърларида ҳам кузатилади.

Шуниингдек, «Бу куннинг шоири» шеърда ҳам «орттирилган» туроқлар (ёки мисрачалар) усули қўлланилган. Шеърни тўлиқ келтирамиз:

Шоирнинг / қалами / кўнстидан куч / олиб,

Шу куннинг / шаънини –

Ҳар йил бир / янм куй / тўқинди.

Шу улуг / кунларда / милёналар⁶⁾ / олдидан

⁶⁾ Чўлпон «Амрир»нинг уч жилдлик I жилдида (қ.: Чўлпон. Асарлар. Уч жилдлик. I жилд. – 105-бет.) бу сўз «миллионлар» шаклида берилган. Аммо вази сўзи «милёналар» шаклини талаб қилади. Умумин, Чўлпон бу сўзни икки равишда талаффузи асосин «милёналар» шаклида ишлатган.

Муазэм / майдонда / ўқийди.

Шоирнинг / кўнгида / барқ урни / туйғулар
Муазэм / майдонлар / туйғуи!
Чўллалардан / жаннатлар / яратми / яни ошф –
Милеллар / милеллар / туйғуи.

Милеллар / тилмочи / - яни ошф / шоир
Бу кунга / баншлаб –
Хар йил бир / яни куй / тўқиркан
У куйи / ҳар жойда, / ҳар колхоз / аъзои,
Хар ваҳоз / ишчи / ўқиркан;

Хар ишчи / дастоҳи / бошида / ўлича,
У куйи / оҳиста / куйларкан,
Шоирнинг / ўлини / кўрмами / шоир
Шеърнинг / мақтовин / сўйларкан;

Шоир ҳам / милелнинг / биттаи / бўлгани,
Хар жойда, / ҳар онда / сўзди.
«Бу ишим / милеллар / иши», деб / ўйлайди,
Ва мун

Ҳам жойда, / ҳам қонда / сўзди!... (Ҷ. А. 1105-1106.)

Кўрииб турибдики, 1-ва 3- бандларнинг биринчи мисраларидан кейин ва 5-банднинг учинчи мисрасидан кейин битта уч ҳижолик туроқ орттирилган. Агар ўша кўшимча мисрачаларни истисно қилсак, шеър фақат уч ҳижолик туроқлардан ташкил топган 12тик ва 9тик мураккаб бармоқда ёзилган, дейиш мумкин. Аммо шоир давр юкдори қиёфасини чизар экан, фикр ва ҳисларини қисинтирмайди, бир маромдаги вазн оқимида «тўқнашлар» пайдо қилишдан ийманмайди. Кўшимча мисралар ҳам фақат уч ҳижолик туроқлардан ташкил топганлигидан, абво тарзидаги қофияланиш тартиби катъий сақланганлигидан вазндаги бу «ортиқчалик» унга сезилмайди.

«Ваҳм» шеърда эса бошдан-оёқ уч ҳижолик туроқлардан ташкил топган вазннинг умумий маромда «етишмовчиликлар» унга сезилмайди (етишмаган туроқлар - - - белгиси билан кўрсатилади):

Кечас / ойинда / оинингхам / хирароқ / виқтида
 На учун / кўлима / ҳайбатан / кўриндики
 Эй менинг / айвоним / олдида / тек турган
 --- / --- / Биринча / тун арча.

Кейинча / юзиша / ой нури / оқдида
 Бутулай / бошқа хил / касват / буридинг.
 Юзиша / термулиб / индамай / тек турган
 Кўлима / нималар / иширдиг / яширича?

Ёллан / бир тусан / ойдин кеч / кўйинда
 --- / --- / бошида / эи арча,
 Ёкин мен / борлиқининг / тамоми / шаклини
 --- / юзинда / кўрдим-ку / шу кеча.

Бир тусан, / ёллан, / яккасан / шу боғда.
 Ер ости / устида / бор қадар / арчалар / бирлашди
 --- / --- / Сен билан / шу чоқда,
 --- / --- / --- / Шу чоқда!

Шеърнинг 11 мисраси $3+3+3=12$ ҳижоли; 4-, 10- ва 15- мисралари $3+3=6$ ҳижоли; 16- мисра эса 3 ҳижоли. Ритм асосан уч ҳижоли туроқларнинг тақдори орқали ҳосил қилинган. Шоир мисраларда ҳижолаар изчиллигини сақлаш учун уларни ортқча сўзлар билан гўлдиқмайди, балки фикрни ўзи истагандай ифодалаш учун қанча сўз зарур бўлса, шунинга илтиғади, ҳолюс. Бошқача айтганда, вазн учун мазмунни чозарур сўзлар ҳисобига «иширмайди». Шеърда қофияларнинг мисралараро жойлашиши ҳам ўзига хос. Бу юқорида схема билан кўрсатилган.

Маълумки, тарсий, ташир, энот, зулқофиягайн каби бадий санъатлар Шарқ шеърлигида қофиянинг роли катталигидан далоят қилади. Бу, эҳтимолки, қофияга қўйиладиган талаблар жуда катта бўлган даврларда оҳиндорликни қуюқлаштириш билан бирга қофияда оригиналликка илтиғини натижаси сифатида пайдо бўлган. Кейинги давр шеърлигида эса қофияда оригиналликка илтиғини кўпроқ унинг мисралараро жойлашишига алоқадор бўлиб қолди. Умуман, қофияда оригиналликка илтиғини ижод тажрибасида учрайдиган ҳодиса.

Нозим Хикмат шетрияти устида тадқиқот ишлари олиб борган Т.Меликов шoir услубининг айрим кирачалари ҳақида шундай ёзади: «Шoir айрим ишларида қoфияни худдики атайлаб ажратadi, чунончи, «Юрак, иддамроқ» шеърида:

Amiral
demiral...
Surdemiye daigalain gozine
Kulak asna fikretin sozine.
Soygim anau
olan
deniz: inau...

Ушбу шеърий парчада 5-мисра диққатни тортади. Бу ерда шoir «жужуғим» сўзидан кейин «онанг» сўзини қўяди. Ваҳоланки, биригин сўз ундалма бўлиб, ундан сўнг пауза талаб қилинади, шoir уни графтик жиҳатдан алоҳида мисрага тизиб ажратилиши лозим эди. Аммо унда «анан» («онанг») ва «ўлан» («бўлган») сўзларини бир мисрага қўйишга тўғри келиб, бу – шеърда фикрнинг мантиқий тадрижига мос бўларди. Бироқ Нозим Хикмат «айнан ўланин» қoфия силсиласи учун уларни атайлаб алоҳида мисраларга жойлаштиради»⁶⁴.

Чўлпон ҳам, бизнингча, айнан қoфияда ўзига хосликка эришиш мақсадида шoir шаклига юқоридаги каби тус беради. Чунки шoir қoфияларнинг мисралараро жойлаштишига кўра ҳам диққатни тортади. Унда 1- ва 2-банднинг 1- мисралари ўзаро, 2-мисралари ўзаро, 3- мисралари ўзаро ва 4- мисралари ўзаро ва 3-банднинг 2- ва 4-мисралари 1- ва 2-банднинг 4-мисрасига қoфиядош қилинган. 1-, 2- ва 3-бандлар қoфия орқали зич боғланади, 4-банд гўё бу «зич»ликдан маҳрумдай. Аммо шoir учинчи банддаги «ёлғизсан, бир тупсан» сўзларини тесқари йўналишда 4-банднинг 1-мисрасида такрорлаш орқали бу зичликни бўшаштирмайди. 3- ва 4-бандлар грамматик шаклиланганлигига кўра ҳам, ифодаланган фикр тилига кўра ҳам ўхшаш, яъни 1- ва 2-бандлар арча тасвири, арча ва лирик қаҳрамон муносабатларини ифодалашга йўналтирилган, 3- ва 4- бандлар эса шу тасвир ва муносабатга фалсафий тус беради. Чўлпон шу

⁶⁴ Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – с. 65.

тариха шаклан баёнлараро ички алоқадорлигини қўғиш, грамматик шакл, фикр типини воситасида ҳалди аълосига етишади; мазмунли эса, ўз-ўзидан аёнли. улар боғланмаган бўлиши мумкин эмас. Шерда бармоқ ва сарбаёт унсурлари аралаш қўлланганига қарамасдан, бошлан-охир изчил сақланган уч хикоялик туроқлар ритмининг раволигини тазминлаган.

Чўпоннинг «Улут йўлда», «Кураш», «Бир эсиб ўтдилар...», «Мен ҳам севаман», «3-4та юлдуз», «Ўрдак овози» (Вей Ин Юдан таржима), «1 Май», «Норин дарё» каби шерлари ҳам бармоқ вазнида, аммо улардаги айрим мисралар бўлиб-бўлиб тапшанади:

Гўристон, қорони. Зим-зиё бўшлиқда.

Адашми бир йўлчи тасаввур қилишми?

Кўрқармиз! Кўрқармиз!...

ва лекин уфқда

Уч-тўртта юлдузини гучмасдан ярқираб,

Нур очиб тургани куришми... дилимиз

Кўрқиндан бир қадар тўхтар-ди, ярқираб

Кўзишмасолдида бир умид кўринур,

Шу умид: қутулиш тонининг нуридир!.. (Ч. А. 194.)

Шерда муайян нуқудай, ҳатто қўрқинли муҳитга — уни шерда бевосита тасвирлангандай табии муҳит деб ҳам, шартли равишда юктимой муҳит деб ҳам тасаввур қилиш мумкин — тушиб қолган, аммо ҳаётнинг ҳар қандай лаҳзасида ҳам умидворлик туйғуси тарқ этмайдиган инсоннинг кечинмалари конкрет образ орқали ифода этилган.

«Ва лекин уфқда» жумласидан бошлаб «бир умид кўринур» гача ва охири мисрани синтактик яхбатдан алоҳида ажратиш мумкин (шартли равишда «кўрқармиз! кўрқармиз!». Ва лекин уфқда» ни икки мисра деб оламиз, аслида эса пазн, қўғиш, ритм уларнинг бир мисра эканлигини кўрсатиб турибди), шундай қилганда шер уч қисмга ажралади. Бу бўлиши грамматик яхбатдан гаширнинг мисралараро улашишга — поэтик кўчимга асосланади. Грамматик-синтактик бўлиши айни пайтда шу уч бўлақда мазмуннинг ҳам ўзгарганини ифодалайди. Дастлабки икки қисмда (1-3-мисралар ва 4-7-мисралар) бир-бирига контраст ҳолат (яъни зулматли гўристон ва уфқда ярқираб турган 3-4та юлдуз). Охири бир мисра эса рамзий-фалсафий яқун. Бўлиб тапшанган 3-мисра ҳам

грамматик жиҳатдан, ҳам мазмунан шеърнинг икки қисmini боғлаб турибди: «қўрқарсиз! қўрқарсиз!.. ва лекин уфжда...» Шеърнинг икки қисми ўртасидаги тазодийлик ана шу жойдан бошланган, буни «лекин» боғловчиси ҳам қўрсатиб турибди. Грамматик жиҳатдан эса бу икки ниммисрани боғланган қўшма гап деб ҳам, алоҳида содда гаплар деб ҳам тасаввур қилиш мумкин.

Шеърнинг қофияси эса галма-гал тўқин усулини эслатади: а б а в б в г г шаклидаги сонетнинг икки учлигидаги қофияни эслатувчи қофия орқали мисралараро зичлик, алоқадорлик татминланган. Шоир мисрани бўлиш орқали шеърни қисmlарга ажратади, поэтик кўчим воситасида ҳар бир қисмда мисралараро, қофия воситасида эса қисmlараро боғланишни татминлайди. Умуман олганда, шеър бандларга эмас, грамматик-семантик қисmlарга ажратилган. Шу тариқа муайян жамият ва табиатдан ҳар қандай вазиятда ҳам умидворлик туйғуси барҳам топмайдиган Инсон муносабатлари ҳақидаги мўъжазгина шеър композицион жиҳатдан ҳам мукамал шаклда намоён бўлган.

Бу ерда бизни Чўлпоннинг маҳорати билан бир қаторда бўлақланган мисралар ҳам қизиқтиради. Шеърни ҳижолий ва туроқларнинг муайян изчиллигидаги такрорига (3Ѕ3Ѕ3Ѕ3Ѕ12) кўра бармоқ вазнида деб белгилаймиз. Аммо адабиётшунослигимизда баъзан шу тахлит шеърлар вазини график кўринишига кўра эркин вазнда деб белгилаш холлари ҳам учрайди. Жумладан, шеършумолий соҳасида фундаментал тадқиқотлар ярагган У. Тўйчиев Ҳамид Олимжоннинг:

Хўй, яхши қиз
яқинроқ кел,
бир-икки сўзсўзлайин,
Шу ҳолингдан
таъбир эмин
кўнглимдан шеър қуялайин.
Равшан, нуран,
кўм-кўк кўзинг
ҳали қуниш кўрмаган,
Қарилардек
кулча юзинг

қат-қат бўлиб сулмани ⁶.

каби мисраларига — «агар бу зинаюяларин тўтасак, асосан 4+4+4+3 содда вазни келиб чиқади» — деган изоҳ беради-ю, аммо яна шеърни эркин вазнда деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бу ерда на вазнда, на қофияда эришлик бор. Сал юқориюқда В.Маяковскийдан келтирилган иқтибосни эсласак, Ҳамид Олимжон ҳам айрим таъкид, пауза ва шу каби шеърнинг ўқовиши билан боғлиқ ҳолатларни графика орқали ифодалаганигини ўраимиз. Акс ҳолда, Пушкиннинг В.Маяковский мисолга олган «Довольно стыдно мне...» шеърини Пушкин ёзганда бир вазнга, Маяковский ёзганда бир вазнга даҳлдор этишга тўғри келмайдими? Шеърнинг вазни график шаклига кўра ажратилса, агар қайсидир шўр бир кун арузда ёзилган шеърнинг мисраларини бўлиб ташласа ҳам, уни эркин вазни ҳисоблаш керак бўладими? Бармоқ вазнидаги шеърларда мисраларини бўлиб ташлашни шеърини йўл билан ёзилган драматик асарларда бир мисранинг турли персонажлар нутқида бўлиши кетинига ўхшайди, аммо бу ҳолатдан қатъи назар ўш асарнинг вазни барибир бармоқ ҳисобланаверади.

Чўпоннинг «Биринчи хат» шеъри шўр «Асарлар» и уч томлигининг биринчи томида шу шўрда эълон қилинган:

Мен —

«Тетай» деб,

«Тезетай» деб

боядим

Белли камар!

Сен

«Тетай» деб,

«Сабр:гай» деб,

Солмадингдилли кадар!

«Тур олай» деб,

«Окшай» деб,

Мен

Ўшот қоққан эдим!

«Аиланай» деб,

⁶ Туйчиев У. Ўзбек шеър тузилишини ривожлантиришида Ҳамид Олимжоннинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1989. — 6-сон. — 24-бет.

«Ургулай» деб.

Сен

Қариб қолми дини... (Ч. А. I:171-172.)

Агар шеърнинг ёзув шаклига кўра ҳужм чиқарсак, уни сарбаст шёър деб баҳолашимиз керак бўлади. Аммо шеърни ўқиғанда ритм «фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун» — рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳосил бўлаётганини сезамиз:

Мен-ке-таи»-деб, / «тезе-тай»-деб, /боғли-дим-бел/та-ка-мир! /

- у - - / - у - - / - у - - / - у -

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Сен-«не-тай»-деб, / «аб-р-этай»-деб/ «ол-ма-динг-дил/та-ка-дар.

- у - - / - у - - / - у - - / - у -

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

«Нур-о-лай»-деб, / «юк-а-лай»-деб/ мен-ка-нот-қоқ/қил-эдим, /

- у - - / - у - - / - у - - / - у -

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

«Ай-ла-наи»-деб, / «ўр-лу-лай»-деб/ «ен-қа-раб-қол /таи-эдинг...

- у - - / - у - - / - у - - / - у -

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Шёър вазни ритм қайси усулда (чўзиқ-қисқа ҳижоларнинг изчил такрорига кўра, ҳижоларнинг тенг миқдорда такрорланишига кўра, ҳижолар ва туроқларнинг нотежис ҳаракатига кўра) ҳосил қилинишига кўра аниқланиши лозим. Ритм эса шёърда, табиийки, ўқиш-энтиши орқали идрок этилади.

Ёш адабиётшунос Д.Ражабов ҳам Шавкат Раҳмоннинг соф бармоқда ёзилган, фақат мисралари бўлақлаб тапланган шёърларини эркин вазнида деб ҳисоблайди. Яна бир ёш адабиётшунос Анисахон Маматова «Ўзбек адабиётида сарбаст шёърнинг шаклланиши ва унинг бадиий-эстетик хусусиятлари» манзуидаги юмзодлик ишида Юзим Ҳисматнинг «Будутлар кезаётир» шёърини сарбаст шёърга мисол тарзида келтиради. Диссертация муаллифи фикрича, «муस्ताқил шёър тизими бўлган сарбаст шёър бармоқ тизимига мансуб эркин ёки оқ шёърнинг бир кўриниши эмас»⁶⁶. Сарбаст ва эркин

⁶⁶ Маматова А. Ўзбек адабиётида сарбаст шёърнинг шаклланиши ва унинг бадиий-эстетик хусусиятлари: ҚўА. – Тошкент: 2000. – 21-бет.

шеърни, шунингдек, оқ шеърли ҳам жанр сифатида тушунини тадқиқотчини ага шундай чалқашликка олиб келган. Ваҳодани, «Булуллар кезаёт» 7 ҳижоли изчил бармоқда ёзилган; унда иқтимоий-сиёсий муносабатлар ўта мураккабланган XX асрда ўлан тўнги бўлмиш она-Замида ҳаловат топилаётган ва шу туфайли қаттиқ изтироб чекаётган Инсоннинг мураккаб кечинмалари бир қараянда жуда содда, аслида эса катта бадиий маҳорат билан ифода этилган. Шеърни тўлиқ келтирамиз:

Булуллар кезаёт,
Жаҳубта олиб борманг,
Мен ўлим истамайман.

Мен ўлим истамайман,
Шимолга олиб борманг.

Шарққа олиб бормангиз
Мен ўлим истамайман.
Мен ўлим истамайман
Ғарбга олиб бормангиз

Бунда қолдирмангизни,
Бир ерга олиб боринг.
Мен ўлим истамайман,
Мен ўлим истамайман⁶⁷.

Шеърда қофия қўлланмаганини ҳисобга олиб уни оқ шеър дейиш лозим бўлади. Оқ шеърда эса вазндаги изчилик эмас, фақат қофия четлаштирилади.

Энди ёш шоир Шухрат Незматнинг куйдаги шеърига диққат қилайлик: «Туман, туман — ёсуман, Беркитмағил кўзимни, Англаб олай ким дўшман, бўлса кўрай дўстимни. Туман, туман, нари бор — сўнги пушмон куйдирғич. Балзи менинг дўстларим дунёда энг суйдирғич. Туман, туман, кет, йўқол, инсон тоғай дунёда — меҳри тенгсиз, куши бол ва виждони озода. Туман, туман, кетмасанг, мен ўт бўлиб ёнirman. Сенинг заҳрий юзингни, юрагингни ёрарман». Агар бу матнни шеърый шаклда — мисралар тарзида ёзиб чиқсак:

Туман, туман — ёсуман,
Беркитмағил кўзимни,

⁶⁷ Яна шу маъна, 11-бет.

Аншаб олай ким душман,
Булаи кўран дустимни.

Туман, туман, нари бор -
Суппи пушмон куйдирич.
Балки менинг дўстларим
Душода анг суйдирич.

Туман, туман, кет, йўқол,
Ишон тонай душода.
Меҳри тенгаз куни – бол,
Ва виждон озода.

Туман, туман, кетмасанг,
Мен ўт бўлиб ёнарман.
Сенинг аҳил юзини,
Юрагинни ёрарман.

4+3=7 ҳижоли бана қофияли бармоқ вазни ҳосил бўлади. Бундай шаклий эксперимент «Ўзбек адабиётида насрий шеър» мавзuida тадқиқот яратган Ҳошимжон Аҳмедов томонидан «насрий шеър» деб белгиланади⁶⁸. Кўришиб турибдики, шoir соф бармоқ вазидаги шеърни сочма шаклида ёзган, холюс. Иккиги бандини 2-мисрасида «сўнги пушаймон» жумласининг «сўнги пушмон» тарзида қўлланганиги ҳам шеър муаллифи уни вазига буйсундирганини кўрсатади. Бармоқ ёки аруздаги шеърни баъзан бирор тадқиқот, мақола ёки тақрив ичида насрий шаклда ёзиш усули ҳам мавжуд, аммо у матнларни ҳам ўша шаклга кўра насрий шеър деб ҳисоб қилиб бўлмайди, албатта. Чунюғичи, фитратшулюс Ҳ.Болтабоевнинг «Номатълум Фитрат» мақоласи ичида «Шарқ» шеъри сочма шаклида берилган; А.Квятковскийнинг «Поэтический словарь»ида А.Белийнинг «Маска» шеърий асари сарбастда ёзилган бўлишига қарамай, қоғозни тежаш мақсадида сочма усулида босилганлиги ҳақидаги факт келтирилади.

Шеърнинг вазини унинг тапқи шаклига кўра белгилаб бўлмаслигини ўз вақтида ҳар учала вазида ажойиб шеърлар яратган академик шoir Фафур Ғулом

⁶⁸Аҳмедов Ҳ. Ўзбек адабиётида насрий шеър: ҚДА. – Тошкент, 1995. – 10-бет. Шеър ҳам шу жойдан олинди.

хам татықлаб ўтган эди. У ёш шоир Ўлмас Мухомидовнинг В.Маяковскийга бағишланган «Устозга» шеъри ҳақида шундай дейди: «Ўлмаснинг шеърида вазн боми? Бор. Шеър II бўғивли бармоқ вазнида ёзилган. қофия борми? Бор, лекин тўли эмас...

Ўлмас мисраларни мисрачаларга бўлиб ташлаган. (курсивлар бизники – Н. А.). Аммо бу ерда ҳам принцип йўқ»⁶⁹. Демак, Ғ.Ғулом «мисралар мисрачаларга» бўлиб ташланганидан қатъи назар шеърнинг II ҳужоли бармоқда экаантигини татықдлаяпти. Шоир сал кейинда давом этиб ёзади: «Владимир Владимирович мисраларни юракдан отилиб чиққан садага, матюга, мантикка қараб бўлган...

Я волком бы
выгрыз
бюрократизм,
К мандатам
почтения нету.
К любим
чертям с матерями
катись
Любая бумажка.
Но эту...

Агар шу мисралар мантиқдан қатъи назар фақат вазнга қарабгина бўлинадиган бўлса (курсив бизники – Н.А.) (Ўлмас ҳам, бошқа бирмунча ёш шоирлар ҳам шундай қилганлар) бошқача бўларди. Чунончи:

К любим чертям
с матерями катись, -

деб ёзиларди.

Айни вақтда матюо ҳам, мантиқ ҳам шаклнинг қўрбони бўлиб кетарди»⁷⁰. Иқтибосдан биз татықдга олган жой кўрсатадики, шеърнинг вазни бошқа, унинг график шакли бошқа экаантиги Ғ. Ғуломнинг ҳам диққатини тортган ва у бунга бефарқ қарай олмаган.

Фитратнинг бармоқ вазнидаги шижралари ҳам вазн хусусиятларига кўра Чушоннинг шеърларини эслатади. Чушончи, «Бир оз кул» шеъри II ҳужоли бармоқда ёзилган, аммо 4-банднинг 3-4-мисраларидан кейин

⁶⁹ Ғулом Ғ. Асарлар. Уш томлик. VIII том. – Тошкент: АСН, 1976. – 132-бет.

⁷⁰ Уша жойда.

қўшимча мисрачалар киритилган; «Овунчок» ҳам 11 ҳижоли бармоқда, фақат 5-мисра 3 ҳижоли, 12-мисра 7 ҳижоли оқ шетр. Фитратнинг «Бир оқ кул» шеърисида ўқиймиз:

Ёвуз ёрим, юзини ҳеч боқолмам,
Қўнида дардин оёвини тўқолмам,
Тувроқ қаби йиқилмишам йўлинда, *дея олмам,*
Истир эвиг, менга келуб тапурма.

ёнини ҳеч утирма;

Елванни заб турганини уяқдан
Қўганинида марҳамат эт, бир оқ кул⁷¹.

Агар шеърнинг курсив билан ажратиб кўрсатилган қисмлари олиб ташланса, шеър ритми изчил 11 ҳижолилик вази орқали ҳосил қилинади. Аммо шоир ўз ҳис-кечималари, фикрини тўлиқ бериш учун атайлаб вази сакталигига йўл қўяди.

Фирқ ифодаси учун зарур бўлган сўз, жумлаларни ихчамлаштирмаслик ҳодисаси Фитратнинг бошқа шеърларида ҳам кузатилади. Жумладан, «Ишқимнинг тарихи» шеъри 8ҚЖ16 ҳижоли қўшма вазнда, иккинчи ва учинчи бандларда бу тарғиб бузилади:

Лекин сен, ай юрагининг бирдан-бир эвигли ёри,
Қўрмагинк бончаларида эмасдан қайгуларимни
булбулдек шайраб учардинг.

Қўқларининг хонини ўхшаб – кимларининг ўртагинини
Билмасдан, ердешларининг дунёсин нақ ёрутардинг.

қолдиқча бўйла хабарлашиқимдан, жон чечаним сен,
Қўшимининг туйғулари-ла шоирлик селуларимни
Бу йулдан утқа селардинг, бир қўлдан ерта урардинг.
ҳам йўқ эгардинг

фикримининг тўнлаганини (Ф. 4С.28).

Парчининг дастлабки тўртлигида курсив билан ажратиб кўрсатилган мисрача «ортиқча», иккинчи тўртлигида эса улар 13 ҳижо бўлиб, ортиқча эмас, тўртлиқнинг тўртинчи мисрасини ташқил этади (қофия тартиби шундан далolat беради), аммо ҳижоқлар сони учта кам.

⁷¹ Фитрат А. Чин эвиг. – Тошкент: АСН, 1996. – 24-бет. (Бундан кейин китобнинг саҳифаси қавсичида берилди.)

Бу давр шетриятда тескари ҳолат — айрим мисраларда муайян туроқларнинг камлиги ҳолати ҳам кузатилади. Фитратнинг «Алчиғлашма деган эдинг» шетри 15 мисра, $4+4+2=10$ ҳижоли бирмоқда, фиғат 13-мисра 9 ҳижоли, туроқ тартиби $(4+2+3)$, юқорида кўрганамиздек, қайсибир ҳижонни чўзиқроқ ўқини ҳисобига бу кемтикликни тўлдириб мумкинлигини рад этади.

Албатта, бадий ижод — жонли, ўзига хос психологик жараён. Бу жараёнда ижодкорнинг бутун борлигини муайян ғояни, фикрни бадий ифодалашга қаратилган рухий кўтаринкилик — илҳом туйғуси қамраб олади. Ижодкор ўз мақсадини ўқувчига етказиш, кўнгилни бўлтириш туйғуси билан ёнади. Бу, хусусан, қисқа муддатлик ҳиссий кечималар маҳсули ва ифодаси сифатида дунёга келадиган лирик асарларни яратиш жараёнига хосдир. Эпик, драматик ва ҳатто лиро-эпик асарларни яратишда ижодкор бадий ғоя, воқеалар кўлами, характерлар билан боғлиқ равишда асарнинг ҳажми, композицияси, тасвир усули каби айрим нарсаларни олдиндан белгилаб олади. Шетрий асарларнинг яратилиши эса бирмунча бошқачароқ. Бунда кўп нарсалар айни илҳом лаҳзасида хал қилинади. Аммо бу «шетр ёзиш стихияли жараён экан-да» деган хулосага олиб келмаслиги керак. Шоир ҳам илҳомнинг нечанчи осмонида бўлишдан қатъи назар, маълум қонун-қоидаларга бўйсунушга эҳтиёж сезади, тўғрироғи, бунга мажбурдир. Ваҳоланки, «Айрим адабиётшунос ва таниқчилар лирика — субъективлик салтанати, шу боис бир шетри ҳар бир шетрхон ўзига талқин этиши мумкин, деб қарайдилар. Тўғри, лирика — субъективлик салтанати, аммо бу нарсасида шетрхонга ҳар бир асарни истаганда субъектив талқин этишга ҳуқуқ бермайди. Ҳақиқий шетрхон эса асардан шоир кўзлаган — лирик қаҳрамон руҳига мос келувчи маъно ва мазмунни топиб олиши лозим»⁷². Шу ҳодисага тескари тартибда — лирик асарнинг қабул қилиниши эмас, унинг яратилиши нуқтасидан қарасак ҳам қонда шундай: ижод ҳар қанча ўзига хос жараён, лирика ҳар қанча субъективлик салтанати савалмасин, шоир муайян қонун-қоидаларга бўйсунушга

⁷² Саримқоков Ы. Алишер Навоии поэтик ғоясидадан бир усул тартибда // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2001. — 2-қў. — 13-14-бетлар.

мажбур. Ҳатто вази, қофия, банд каби қолишлардан холи бўлган шερрий шερрийн хам ўз талаблари бор. Бу мулоҳазалардан мақсад шуки, асрдопи шърларининг шърларидаги «дежнншлар»ни туйғулар тўққинининг баладдиги, ўзалирга снғмаслиги билан ошон изохлаб кетавериш мумкин, аммо туроқлардаги ортнқчалнк-камликнинг пайдо бўлиши бармоқ вазнини мукамал эгаллаш йўлидаи босқичнинг ўзига хос хусусияти, айни пайтда сарбаст ва бармоқнинг ўзаро таъсирн деб қаралмоғи лозим. Бугунги шър ёки адабиётшунос назарида бармоқ хар қанча «енглн вазн» (Ҳ.Болтабоев)⁷³ бўлмасин, ҳисобга олиш керакки, давр шърлари шъррийтнн арузда идрок кўлинилар. Улар учун шърли матнуда бармоқдан кўра аруз енгил вазн бўлган. Фикр ва ифода тарзининг, сўз қўлланиннн арузий ўзига хослигидан, аруз лаконизмидан, арузнинг вазний таъйер қолишларидан, аруз талабчанлигидан бармоққа ўтиганда, шър ўзини баъзан метёридан ортнқ эркинроқ кўяди, фикр ифодаси учун зарур бўлган сўзларни ихчамлаштиришга катта эҳтиёж сезмайди. Натнжада, т у р о қ л а р б и р х и л л и г и д еярли б у з и л м а г а н кўшимча мнррачалар ёки етишмовчиликлар пайдо бўлади. Бизнингча, Фитратнинг: «Вазнда кенглик истаганлар шу «турок» масъаласига аҳамият бермайдилар. Вазнда бу қадар ингичкалик шърининг итҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайди» дейлар. Бу сўз тўғридир»⁷⁴ каби кайшлари хам бизнинг юқоридаги каби мулоҳазаларимизга мос ва ўшн пайтларда бармоқнинг аруздан кўра эркинроқлиги кенгроқ тушунилганидан дарак беради.

Масаланинг яна иккинчи томони хам бор. Атоуллоҳ Хусайннн «Бадойн, ус-санойн»нинг «Шърининг ўзга рисоаларда битилгучи вазну қофия айбларидан ўзга айблари баённда...» деган охириги фаслиаридан бирида шърлар томонидан йўл қўйиладиган вазн ва қофия айблари хусусида сўз юрилади. Шършунос санаб ўтганлардан такрор ва икшунинг матниси шуки, вазн ва қофия равоқлиги учун бир сўз (жумла) ортнқча такрорланади, керакснзи кўригилади ёки зарурн тушириб

⁷³ Қ. Фитрат А. Аруз ҳақида. — Тошкент: Ўқитувчи, 1997. — 4-бет.

⁷⁴ Фитрат А. Адабиёт қондалари. —36-бет.

қолдирилади. Атоуллоҳ Хусайний сўз санпати таърижасидаги бундай ҳолатларим қаттиқ қоралиди ва ёзади: «Шамс-и кайк делгур: тўғри йўлдан озмоқчиқ улдуким, шоир вази бутуқиши ё қофия тузуқиши учун шеърда ўзгарши киритгай ва икрий ёки матновий хатони жойиз билгай... агар назм йўл бермаса, маслуъ наер бўлгай ва ҳеч бир ҳолда ҳарф ўзгартириб сўзларни бузмагай»⁷⁵.

Турк шеъриятида узоқ даврлик аруз ҳуқмурошигидан кейинги ўзгартишлар дастлаб француз верлибри таъсирида мустазод шаклига ўзгартиришлар кўригидан бошланган, чўнки верлибр узун-қиска мисраларнинг алмашиниб келиши билан мустазодга шаклан ўхшаб кетар эди ва бундай шеърлар «сарбаст мустазод» номини олган. «Шеър ташқи белгиларига кўра эрмин шеър (свободий стих)ни эслатади: мисралардаги ҳижоқларнинг соин ҳар хиллиги кузатилади, мустазоднинг қофия системаси, ананавий банд шакли ўзгаради... Аҳмад Ҳошим ҳам аруздан буткул чиқиб кетмади, уни ўзгартирди. Унинг шеърларида поэтик фикрни мавҳумлангирадиган, унинг идрок этилишини оғирлашгирадиган, аммо аруз вази учун зарур бўлган ортиқча сўзлар кам эмас эди. Бу «ортиқча» сўзлар келиб чиқилиш жиҳатидан арабча ва форсча бўлиб, турк тилининг фонетик ва морфологик тузилиши арузга зидлигидан келиб чиқади. Сарбаст мустазодлар метрик тузилиши жиҳатидан қанчалик эркин бўлмасин, уларнинг аруз вазида боғлиқлиги аниқ эди»⁷⁶. Ҳар иккала иқтибосдан бизни кўзигирган ҳолат – бир-биридан макон ва замон нуқтаи назаридан узоқ бўлган шоирларнинг вази ташаби билан нозарур, ортиқча сўз (жумла)ларни поэтик матн тарқибига кўригишларидир. Арузнинг талабчанлиги аруз гуллаб-яшнган Хусайний даври ижодкорларининг ҳам, ҳали аруз метрикасида буткул чиқиб кетмаган сарбаст мустазод (Туркия, XIX аср) ижодкорларининг ҳам баъзан мазмуни иккинчи планга суришларига сабаб бўлди. Бу, албатта, муайян асардаги қусурни оқушда асос бўлмайди. Аммо шу асосда ўтган асрнинг шоирларининг

⁷⁵ Хусайний А. Бадойиъ усавбойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 262-бет.

⁷⁶ Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – с. 55.

бармоқ вазидаги шеърларидаги айрим номукаммалликларини тундүштириш мумкин бўлади. Яъни бу ерда тескари ҳол кузатилади: бир тарафдан, бадийи асарда мазмун бирламчиликнинг устиворлануви, иккинчи тарафдан, бармоқнинг аруздан кўра бирмунча эркинроқлиги: 1) вазн туфайли ортқича сўзларни қўлланмасликка; 2) ихтиқ фикр талаб этган сўзларни эса вазн сакталликка учрашига қарамасдан, тушириб қолдирмасликка йўл очган. Ҳар ҳолда биз жидид шоирлари адабий меросидаги бир катор шеърларни уларда айрим ўринларда бармоқ вази қодаларидан четга чиқса-да — сарбаstda ёзилган дея олмаймиз. Чунки бундай шеърларда ритм — баъзан туроқ, қофия ва банди ноизчиликдан катти назар — бармоқ вази асосларида ҳосил бўлади, вазн фақат ихтиқ талаби билангина «бузилади», бу «бузилган» ўринларда ҳам туроқлар умумий туроқлар доирасида бўлади.

Фитратнинг «Миррих юлдузига» шеъри мазмун ва шакл уйғунлигини — мавзу талқини ва вазн уйғунлигини кузатиш учун жуда яхши материал бера олади. Шеър икки қисмдан иборат. Биринчи қисм ўн беш ҳажоли, иккинчи қисм ўн бир ҳажоли бармоқда. Шеър 1920 йилда ёзилгани, шоирнинг уруш рамзи бўлган юлдузга мурожаати мазкур шеър Фитрат қалбining энг оғриқ нуқталарига дахлдор эканлигидан дарак беради. Мазкур асарнинг адабиётшунослар диққатини торгани, мактаб дарслигидан ўрин олгани тасодиф эмас⁷⁷. Чунки «Миррих юлдузига», татбир жоиз бўлса, Фитрат поэтик кредосининг кўзгусидир. Унда шоирнинг даврга, жамиятга, инсонга муносабати чуқур ақс этган. Бизни ҳозир қизиқтирган ҳолат эса бадийи фоя, мазмуннинг ифодавий план билан мукамал даражада уйғунлик касб эта олганлигидир.

Ватанпарвар адиб «Гўзал юлдузга» мурожаатини шошимай, вазмин оҳангда бошлайди, бунда унга ўн беш ҳажолик бармоқ қўл келади:

Гўзал юлдуз еримизнинг эн қадри туюқни. = 15
 Нев биздан қочиб мунча узоқларга тушибсан? = 15
 Тувюлини нечун сира тапурмасдан турибсан, = 15
 Сўйла, юлдуз ҳолингидир, нечук тоднинг дунни? = 15

⁷⁷ Ифратов Ё. Маснафдонлар. — Тошкент: Шарқ, 1994.

Ижодкор худди ўни вазмин оҳангда ўз ерида бўлиб турган талотўпларга кўчади:

Бизнинг ерда бўлиб турган тубанликлар, хўрликлар, = 15

Сунла, юлдуз сенингдан кучошида бўлурми? = 15

Лирик қаҳрамон — муқаддас қадриятлар, улғу аждодларнинг муаззам маънавиятидан дарак бергувчи охори атиқалар мамлакатининг фарзанди. Уни ана шу табарруқ заминда рўй бераётган «тубанликлар», «хўрликлар» чуқур изтиробга солади; ана шу «тубанликлар», «хўрликлар»дан сўз очилиши билан унинг қони қайнайди, бутун борлигини кучли алам, даҳшатли бир нўртана қоплайди. Энди ўн беш хўжолик вазмин ритм бу тўлқини ифодалашга оажзлик қилади, ўз-ўзидан тезлашган ўн бир хўжолик ритмга ўтилади:

Борми сенда бизм каби ишқилар, = 11

Икки юзи ишбуярлар, шайтоилар, = 11

Ўртоқ қонин қонмай пчти зулуклар, = 11

қирдош эши кўймай еши қоплонлар? = 11

Кўриб турганингиздек, биринчи банддаги айланма қофия (абба вг) иккиини бандда ааба қофияси билан алмашади; бу банднинг ҳар бир мисраси ашшериептив ўчоқ вазифасида чиқади; грамматик жиҳатдан эса улар уюшук бўлаклар сифатида (1-мисра уюшукларни умумлаштирувчи бўлак) бирлашади. Матннинг ифода иланишга кўра ва грамматик жиҳатдан ҳар бир мисранинг иккибўй мустақил биришк эканлиги қофияда ҳам акс этади.

Кейинги икки бандда эса сўзловчи (шўир) борлигини қоплаган алашга вазн (11 хўжоли)дан ташиқари баба, бава тарзидаги қофия шаклида ҳам ифода этилади. Энди ижодкор нафратини кўзгаган шакелар, ёвузликлар тавсиқни батафсиллашади, ўткирлашади. Бу келгайил, чуқурлашган поэтик кўчим (айжамбеман) воситасида икки мисрани эгаллайди:

Борми сенда ўкўзайўқсулниинг қонин = 11

Гурунлашиб чотр каби ичқилар? = 11

Борми сенда бутун дунё тузуми = 11

Ўз қонқини тўлдирган буғилар? = 11

Борми сенда бир ўлкани ёндириб = 11

Ўз қонини қайнатувчи ҳоқонлар? = 11

Борми сенда қорин, қуршоқ йўлида = 11

Эли, юртин, борин, йўқин отқонлар? = 11

Дастлаб «Борми сенда» жумласи тўрт мисра учун бир марта қўлланиб, уюшлқ бўлаклар алоҳида мисралар тарзида тизилган бўлса (2-банд), кечималар таранглашиб борган сари ўша уюшшнинг алоҳида бўғинларини ташқил қилиши лозим бўлган бўлакларнинг ҳар бири алоҳида «борми сенда» билан таъминланади (3-4-бандлар). Муболаға, ташбеҳ, эпитетдан ташқари тазнис (қоний – қонмай), тавзий (қонин – қонмай – қардош – қўймай – қоплонлар – қонин- қончигин – қозонин – қайнагтувчи – қорин – қурсоқ), таъдид (қорин – қурсоқ, элин – юртин – борин – йўгин) сингари соф лафзий сапатлар ҳам муаллифнинг ғоявий мақсади билан муштараклик касб этади.

Хуллас, вазмин ритм билан бошланган шезр ватанларийр ширнинг изтиробларига – поэтик мақсадга белвосига-рамзан эмас, бевосита яқинланган реал нуктада тезлашган ўн бирлик вази билан давом этади. Кечималар вертикал ўсиб борган сари тасвир батафсиллашади ва бу поэтик синтаксисда ҳам ўз аксини топади (яъни аншертетив ўчок вазифасини мисра эмас, жуфт мисра бажара бошлайди). Айни пайтда қўфия ҳам банддан-бандга ўзгариб боради. қаранг: абба / вг / ааба / баба / бава – беш бандда беш хил тартиб. Интонацион урғу дастлаб ҳар икки мисра бошидаги «Борми сенда»га тунган бўлса, охири мисра ичида саноқ оҳанги билан айтилувчи қорин – қурсоқ (17- мисра) ва элин-юртин-борин-йўгин (18- мисра) сўзларининг ҳар бирига гунади. Шу тариха шезрнинг поэтик сатҳида аввал вазидаги, кейин қўфия ва поэтик синтаксисдаги, интонацион урғу ва ритмик лаузадаги ўзгаришлар шезр кечималари тадрезини бир-бир акс эттира боради.

Шезр бошдан-охир саволлар сиклиасидан иборат. Албатта, бу усул мумтоз адабиётимизда ҳам учрайди (м., Бобурнинг «Эй ёр, не бўлди» радикли ғазалини эслайлик). Саволлар йўналишининг бир хиллиги, грамматик нақиллиг тақкори, мисрабошида радикф типдаги тақорларнинг мавжудлиги, бадий тасвир воситалари айнан ўша мумтоз ғазалиарни эслатади. Аммо Фигратнинг шезри мавзу-мундарижаси билан, иктымодий нафосининг ўткирлиги ҳамда очиклиги, кескязлиги билан ва ниҳоят вази, қўфия, оҳангдаги товланишларининг раиш-баранглиги билан янги замон шезринингги ҳамунасиدير. Шезр манзили

номалар ум йўлга тушиб қолган жамият манзараларини чизиб учун ирода-тасвиришг ўзига хос усулини танлаган. Бу усул уруш тимсоли бўлган Миррих ва гафийликнинг ёвузликлар рўй бераётган Ер парадоксини ўзгариштиришда фойда самарали усул сифатида намоён бўлган.

Маълумки, Чўлпоннинг ҳам «Ёруғ юлдузга» сарлавхали шеъри бор. Чўлпон ҳам юлдузга мурожаат қилиб, «ўтмишнинг эш қар, энг қора кунлари» (А.Қодирий)дан сўзлашга ундади. Уни халқ бошидаги фожиа кунларнинг изтироби қийнайди. Гарчанд шоир ўзган кунлардан сўз очса-да, у манзараларда замоннинг париларини итгаши мумкин. Шейрларнинг сарлавхаларидаги («Миррих юлдузига» — «Ёруғ юлдузга»); бошланмалардаги («Ўзал юлдуз, еримизнинг энг қадрилик туғони... Сўйла юлдуз, ҳолинг надири, нечук тоғнинг дунёни?» — «Ўзал юлдуз, нурли юлдуз, тез сўзла»); тасвирдаги (ҳар иккала шеърда ҳам халқнинг фожиа тақдири); юлдузнинг жавоб реактсиясидаги («туғонингга нечун сизга гапурмасдан турибсан» — «Нега жимсан, нега жавоб бермайсан?); лирик қаҳрамон ва юлдуз муносабатларидаги («Миррих юлдузига»нинг лирик қаҳрамони юлдуз билан турниган : «туғонинг» — Чўлпоннинг лирик қаҳрамони эса юлдуз билан сирдон, дуст: «Сўзла, сўзла, ёт қили йўқ, иккимиз») муштараклик бу икки шеърдан бири адабий таъсир натижасида яратилган дейишга асос беради. Чўлпоннинг шеъри 1920 йилда — шоирнинг Кавказга саяхати чоғида ёзилган. Фитратнинг шеъри 1922 йилда нашр этилган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидан жой олган бўлса-да, адабиётшунос олим Наим Каримовнинг изланишларига кўра 1920 йилда ёзилгандир. Демак, ҳар иккала шеър ҳам бир йилда яратилган. Бизнинг фикримизча, «Ўзал юлдузга» Фитрат шеърининг таъсирида ёзилган бўлиши керак. Чўлпоннинг: «Ушунда биз, ёш ўзбек ёзувчиларининг ҳаммаси Фитрат таъсирида эдик»⁷⁸ деган эътирофи⁷⁹ бу мулоҳазани қисман далиллайди.

⁷⁸ Чўлпоннинг бадиий олами. — Тошкент: Фан, 1994. — 7-8-бетлар.

⁷⁹ Бу ҳақда яна қ.: Олимжон Ҳ. МАТ. Уш томлик. VI том. — Тошкент: Фан, 1982. — 218-бет.

Умуман олганда, бу икки шюбр асарлари нафъатларда жо кўлинган маъно-мазмунига, ғоясига, нафосига кўра, балки вазн, кўфия хусусиятларига, фикрни ифодалаш усулларига кўра ҳам бир-бирига яқин туради. XX асрнинг адабий муҳитида бу икки адибнинг бир-бирига устоз ва шогирд бўлганлиги, ҳам жасадликда ишлаганлари, ижодда сафдош ва мусобақадор бўлганликлари ҳам мутахассисларга яхши маълум. «Миррих юлдузига» ва «Ёруғ юлдузга» шеърлари мисолида кўрганамиз таъсир ва фикрдонлик маълум Шарк мавзусида ёзилган «Шарк» (Фитрат) ва «Бўзилган ўлкага» (Чўлпон) шеърларида ҳам кузатилади.

Аруз вазнининг бармоққа таъсири

XX асрнинг бошларида ўзбек шеърлигида дастлаб аруз, кейинроқ бармоқ ва сарбаст етакчи макко эгаллади. Бу эса уч шеърлий системанинг бир-бирига фаол таъсир этиши, муайян системагагина хос бўлган усул ва жанрларнинг ихтилофли бирда қўлланилиши, баъзан ритм ҳар учунла вазнининг аралаш қўлланилиши асосида ҳосил қилинишига сабаб бўлди. Бармоқ системасида арузнинг таъсири, бизнинг кузатишларимизга кўра, ўта чўзиқ ҳисҳо ва кўфия билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди.

Маълумки, арузда ўта чўзиқ ҳисҳо тупунчаси мавжуд. «Ёшиқ чўзиқ бўғин тарзида чўзиқ унли келса, у анча чўзиқ талаффуз этилади. Бундай бўғинлар ў т а ч ў з и қ б ўғ и н санълади. Шунингдек, кўп ундон билан тугаган бўғинлар ҳам ўта чўзиқ бўғин ҳисобланади»⁸⁰. Ўта чўзиқ ҳисҳо вазн талаби билан бир чўзиқ, бир қисқақбир чўзиқ, ҳатто икки чўзиқ ҳисҳо ўрнида келиши мумкин. Демак, унли товуннинг чўзиқлиги (м., зо-ор, йо-ор каби) ёки икки ундон ўртасида бир унлининг кўпшю талаффуз қилиниши (м., фа-хир, са-бир каби) ҳисобиға ҳ и ж о л а р н и н г с о н и о р т а д и. Ўта чўзиқ ҳисҳо билан боғлиқ нуқтада арузнинг бармоққа таъсири айнан м и қ д о р и й о ш и ш билан боғлиқ ҳолатда рўй беради. Биз бу ерда албатта «мехр», «фяҳр», «жаҳр»

⁸⁰ Ҳожияхмедов А. Мактабда аруз вазнини ершиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 15-бет.

сингари ўз-ўзидан икки ҳижо тарзида талаффуз қилинадиган, яъни бир бўғин — икки ҳижо ҳисобланадиган сўзларни эмас, балки жонли талаффузда бир ҳижо бўлган, аммо муайян ўринлардагина алоҳида диққатни, шەър вазнига оид билишни талаб қиладиган ҳижоларни назарда тутамиз. қуйидаги шەърга диққат қилайлик:

Хаволар худди туйғудек сенил,
Биданда хоринлик нишон қолмас.

Ва:

Оқшомнинг юмшоқ, эркин кўйида
Подалар сяхродан қайтиб қолдир⁸¹.

Шеър II ҳижоли бармоқда, аммо биричи мисра 10 ҳижо. Бу мисрадаги «хаво» сўзи бир оз чўзиқроқ - «ха-во-о-лар» тарзида талаффуз қилишни талаб қилади, шунда вазн силлиқланади.

Бу ҳодиса, айниқса, Чўлпоннинг шеърларида кўп учрайди. Чунончи, «Шарқ нури» шеъридан:

Ўтган кун Ишопурда — боқчада
Хайём билан ишқий шеър ўқурди.

Шеър II ҳижоли бармоқда, парчанинг иккинчи мисрасидаги «шеър» сўзи «шеър» тарзида ўқилса вазн тўғри бўлади.

«Ишқ» шеърдан:

Ишққа ўлкалардан у онда қочдим,
На эмон боладим зуннор ишқи. (Ч. А. 148)

Шеър III парчанинг иккинчи мисрасидаги «зуннор» сўзини «зунно-ор» тарзида ўқиш вазндаги сақталган барҳам беради. Бу шеър мураббаъ шикрида қосирилган бўлиб, унинг ҳар тўртинчи мисрасидаги «куффор», «гулзор», «жаббор», «ашжор», «изҳор» сўзларини уч ҳижо тарзида ўқиш лозим.

«Ўзбегим» шеърдан:

Сўлақилаб/ келасан, / ўзбегим,
Маърифат / отим /отлаиб.
Бир мири / то(о)шан / боладай,
Оқшом / иржайтиб... / суюниб.

«Бўғозлар масаласи» шеърдан:

⁸¹ Мажидий А. Кенди ордулари. — Тошкент: Маънавият, 2000. — 11-бет. (Бундан кейин китобнинг саҳифаси қавсичида берилади.)

Хой мусоалар, / хой мисодни, / хой ло(о)рдлар, / баронлар,
Парча-парча / йиртилган / о(н)атуван / қонулар,
Ортиқ жуда / йироқ эмас / мазнинг учун / сўнг қулар!

Хр(о)й мучо, / хой мисодни, / хой маркиз хой / инн. барун,
Бўналардан / маҳкам бўнинг, / шу инн бўлмавдан бурун.

Татаққилдан лозимки, бундай ўринларда ҳижоалар сонини шайрининг бошқа мисраларидагидан битта кам эмас, шайрлар айнан муайян ҳижонинг чўзиб – иккинчи ҳижо ўрнида ўқилишини назарда тутганлар. Вазнда шу йўл билан сакталикдан сакланиш, бизнингча, айнан арузнинг таъсиридир. Бу ҳолат ўзбек шайриятининг кейинги даврларида ҳам кузатилади. Рафур гулом, кейинроқ Шавкат Раҳмон, Усмон Азим шайрларида «оф(и)тоб», «вак(и)т» тарзидаги талаффузнинг талаб қиладиган ўринлар мавжуд. Аммо бу ҳолат кейинги даврларда арузнинг таъсирида эмас, аяланшининг таъсирида содир бўлади.

Жаҳид арузи ҳақидаги фўлда кўриб ўтдикки, ХХ аср бошларида назм талаби билан айрим товушларни қисқартириб ўзини талаб қилинади. Албатта, бу умуман ўзбек аруз шайрияти тарихида учрайдиган ҳодиса. «-га»ни «-а», «-ган»ни «-ан», «-ин»ни «-и» шаклида қўллаш йирик шайрларимиз услубида ҳам мавжуд. Аммо биз сал олдинроқда кўриб ўтган мисолларда бу ҳодиса тил қончаларига ҳилоф равишда содир этилганини ташкиллаган эдик.

Арузнависликдаги «қисқартириш» усулининг таъсири ХХ аср бошида бармоқдаги шайрларда ҳам кузатилади. Шайрий системаларнинг ўзаро таъсири кучли бўлган, турли индивидуал услубларда ҳар учала системанинг мавқеидаги нисбат турлича бўлган. вазиларнинг бири рад этилаётган, аммо ҳали иккинчи планга бутунлай ўтиб қолмаган, унинг ўзини эгаллашга даъвогарлик қилаётган иккаласи эса тўлиқ жорийланиб улгурмаган бир шароитда сўзларни бундай «тез қайриллатурғон» (Фитрат) қилишга бўлган уринишлар арузнинг таъсирида юзага келди дейишга ҳақлиқимиз. Абдулла Авлюнийнинг:

Сабаб недур нам уйиш бизлар кирмишмиз

Бизга нўлди ялминг қадриш яхши билмасмиз (А. Та. I. 188). - мисраларида «на бўлди» сўзи шайрнинг аруз вазнидаги шайрларида кузатиладиганидек «нўлди» шаклига келтирилган, ҳатто «илм уйиға» - «ил муйиға» (бу бирикма

шу тарзда талаффуз қилинмаса, «иш» икки ҳужжага айланади), «ишнинг» - «итнинг» (бу ерда ҳам юқорида қайд этилган ҳолат бор) сўзларида ҳам шу таъсир сезилади. Қўйдаги байтда ҳам аруздаги васл усули қўлланимаса, бир хиёо ортиқча бўлиб қолади:

Кеч-кундузбишлар дарду меҳнатда,

Илм или сврунолик хандон эмиш. (А. Та. I. 204).

Яна шу шюир:

Хир тарафдан сулар шилдираб оқар,

Шилдираган *тош(у)*²ни одамга ёқар, -

Ёки:

Хир кун чиқиб ямоварм, улфат бўлдим ямонларм.

Ўрандим қимор ўйнашни, йўлдош бўлдим *чафалларм*, -

шаклда «қисқартириш»лар орқали сўзни вазнга мослайди.

Сўздаги айрим товушларни қисқартириб вазнга мослаш Чўлпоннинг бармоқ назмидаги шеърларида ҳам кўп учрайди. Чўлпон худди Авкюний шеърдагидек «товуши» сўзини «товши» («Кураш» шеъри), аксаран «яширин» сўзини «яшрин» («Зарафшон» шеъри 21-мисра, «Ёруғ юлдузга» шеъри 47-мисра, «Куз» шеъри 11-мисра) шаклларида қўллайди. Батдан феъл шакллари ўзгартирилади:

Литмайларким, Шарқда боениқ хотинлар

Ул ёруғдунеш на змон кирар. (Ч. А. I.25)

Ёки:

Ишониликка содатнинг бирдан-бир

Тўри йўли кўрияткучи *Марқош*. (Ч. А. I. 14)

Маълумки, «эди» тўлиқсиз феълнинг қисқартирилиши адабий тилда феълнинг аналитик шаклда кузатилади (м., «ўқир эди — ўқирди» каби); от билан ёнма-ён келган тўлиқсиз феълнинг Чўлпон қўллаган шаклда қисқартирилиши эса кўпроқ шевага хосдир.

Яна:

Гулор. Тутт, қумри, Ойхон. Ёрқинлар

Наврўзкун деворлари *қарайлар*,

Кўчаларда аркаклардан оқинлар

Тутқунларнинг ёнларини *қирмайлар*,

Қитторлари уларни ҳам *олмайлар*,

²Бу ҳарф теъламини нашри тийёрловчи томонидан қавш олинган (қ.: Авлоднинг А. Таълашнинг асарлари. Икки жилдлик. I жилд. — 201-бет).

Тутқунларни кишига ҳам *анимайлар...* (Ч. А. I. 26.)

Ушбу парчанинг охириги микрасида ҳатто сўз ўзаги ўзгаришга учраган — қисқартирилган («санмайдилар» - «санмайлар»). Сўз ўзагидаги говунининг тушиб қолиш ҳодисаси қуйидаги шеърда ҳам учрайди:

Сен бўлсанг, йўқликка урдинг-да, кетдинг,

Қукармай, яшармай, *қурдинг-да*, кетдинг. (Ч. А. I.51)

Бу ерда курсив билан кўрсатилган сўз аслида «қуридинг» бўлиши керак.

Яна:

Шунигучун тубанларнинг тубани,

Ёвуз булук кишилар ҳам эркинча

Талларлар-да, *эирлар-ди-ди* уни

Сўкарларди орқасидан ҳар кеча. (Ч. А. I.40)

Яна:

Печун қизарди юзингкии-қизил анор яншиг,

Дилинда ўйноқи бир шарла ўтдими *тош(и)лиш?*

Қузида кучли ҳавасларингизлари қолмиш,

Қизармонинг, йўқ эъ, оирли атоми бовиқ? (Ч. А. I.29.)

Бармоқ ҳали давр ижодкорлари томондан тўла англашиб, жорийланиб улгурмаган XX аср бошларида ёзилган шеърларда туроқларнинг бузилганини, аниқроғи, туроқларнинг сўз ўртасига тўғри келганини ўрамиз.

Маълумки, аруз вазнидаги шеърда руқнинг чегараси сўз охирига тўғри келиши пярт эмас. Батдан бутун мизрада сўзлар:

Хар-нар-я / да-бир-қай-и / ки-дар-ран-и / қў-лиш-лик/

- - у / у - - у / у - - у / у - -

Ич-дан-и / на-тин-сиэи / на-хар-нар-я / да-бир-дод (Ч. А. I.64), -

- - у / у - - у / у - - у / у - -

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

Халжи мушмани аҳраби макфуфи маҳаф

шаклида икки руқга бўлиниб кетиши мумкин. Аруз учун табиий саналган бу ҳолат асрбони шюфларининг бармоқ вазнидаги шеърларида ҳам кўрилади. Жумладан, Чўлпоннинг $7+7=14$ ҳажоли бармоқда ёзилган «Қизорин» шеърининг иккинчи банди қуйидагича:

Қизаринида лабниг/ дии-да бир тилак учди.

Уиниққаотлари кўнг/ лимза ямли ел урди.

Уинини уа тилавинг/ бирт илари сурди,

Ва кўкда бир тўда ал / дамчи севилар кўчди. (Ч. А. I.29)

А. Мажидийнинг $4 + 4 + 3 = 11$ ҳижоли бармоқда ёзилган «Тоҳутий хотира» шеърда ҳам шу ҳолат бор:

«Ўшш варақ / дари» машхур / Мовийнинг
«Таблу(у)лар» / китобидек / чиройли. (М.Ю.8)

Яна шу шеърда:

Биламонки, / бу оиймонинг / шухрати
Саъбат кито / баи ури / Юҳутий.

Ёна яна шу шеърнинг III қисмида:

«Ғиёматдан, /
«Меърожлардан / авқ олиб,
Ғимлар илҳом / қучовда / ишайди.
Ғимлар бу кун / деса,
Рани-қу / ти учиб,
Девор ошан / телбаларга / ўхшайди (М.Ю.9).

Ҳамза Ҳакимзоданинг қуйидаги шеърда ҳам туроқ сўз ўрласига тўғри келади:

Шояд мактаб/лар очинг,
Шум бидъат/лардан қочинг,
Олтин, кумуш/лар сочинг,
Диллар онда / бўшолур⁸³.

Бармоқ вазнидаги шеърларда сўзни вазнга мослаштириш, бармоқ учун нарт бўлган қондаларнинг (мисраларнинг туроқларга бўлиниши, туроқларнинг сўз охирига тўғри келиши) бузилиши ижодкорларнинг ҳали аруз руҳидан бутунлай чиқиб кетмаганлиги оқибатидир.

Проф. Хатиб Усмон туркий шеърнинг мисолида аруз ва бармоқ «доимо бир-бирига интилади ва қўшилишга тайёр»⁸⁴ деган мулоҳазани ўртага ташилади. Бу мулоҳаза қисман тўғри. Тўғрилиги шундаки, бу вазнлардан фойдаланилган бир тийдаги адабиётда уларнинг бир-бирга қўйиладиган бир тийдаги адабиётда уларнинг бир-бирига таъсири мавжуд бўлади. Батдан улар бир асарда мисолида халқ кўйида⁸⁵ Билим ҳазинида мавжуд шундай

Баҳсталаб жойи шундаки, аруз ва бармоқда ритм ҳосил қилиш асослари қисман яқин бўлса-да (ишқаласида ҳам ҳижола сони роль ўйнайди), аммо бир-биридан анча фарқ қилади. Шунга кўра уларнинг бир-бирига қўшилиши

⁸³ Ҳажи. Уйвон, Туркистон. – Тошкент: Фан, 1995. – 64-бет.

⁸⁴ Усманов Х. К характеристике ритмического строя тюркского стиха || Народы Азии Африки. – 1968. – 6-сон. – с. 99.

⁸⁵ Фитрат А. Аруз ҳақида. – 79-бет.

мумкин бўлмаган ҳодиса. Шунингдек, профессор У.Тўйчиев «янги шаклланиётган ўзбек шеър системалари» сифатида санаб ўтган — «бармоқ системаси қонунарига ҳам, аруз қонунарига ҳам мос келувчи»⁸⁶ қорилиқ вазнининг пайдо бўлаётганлиги ҳам ҳеч бир асосга эга эмас⁸⁷. Чушқал юқорида ҳам кўриб ўтдикки, ритм муайян шеърнинг айрим мисраларида аруз қонунари асосида, айрим мисраларида бармоқ қонунари асосида (ёки бармоқ ва сарбаст) ҳосил қилиниши мумкин. Аммо бу ҳодиса ритм ҳосил қилинишининг қонуний, тилик усули эмас ва унга соф тарихийлик нуқтаи назаридан қарамоқ — жидид шеърлигининг аруздан бармоқ ва сарбастга ўтиляётган даврда майдонга чиққанлигини эсда тутмоқ лозим. Шу билан бирга бу шoirлар ҳам икки вазн унсуурларини аралаш ҳолда ишлатганлар, дейишдан йироқмиз; амалда бу мумкин ҳам эмас. Улар фақат айрим мисраларда аруздан, айримларда бармоқдан фойдаланганлар, холос. Бу — давр шеърлигига хос қонуний ҳол. Дейлик, бугунги кунда шу тилдаги шеърлар пайдо бўлса, бу шoirнинг маҳоратсизлиги, адабий-назарий билимларининг етишмаслиги сифатида баҳолашмоғи лозим. Бундай аралаш вазнининг мавжудлигини ўз вақтида Фитрат ҳам рад этган эди⁸⁸. Айрим шеърларда аруздаги рузи чегарасининг изчил равишда сўз охирига тўғри келиши эса аралаш вазнининг хусусияти эмас, аруз вазнидаги бадийий санъатлардан бири — мувоzanадир.

Арузнинг бармоққа таъсири қофиянинг мисралараро жойланишида ҳам кузатилади, яъни асосан аруздаги шеърларга хос бўлган яқза қофияга асосланган байт ва мусаммат бағдлари шакли, жуфт қофияга асосланган маснавий шакли бармоқ вазнидаги шеърларда истифода этилади. Чушқани, Чўлпоннинг бармоққа ёзилган «Халқ», «Янвийиш», «Кет», «қушнинг ҳадиги», каби шеърлари маснавий; «Ишқ», «Улуғ йўловчига», «Кетдинг», «Диёрим» каби шеърлари мураббаъ шаклида қофияланган. Чўлпоннинг яъни бир қатор шеърларида ҳолат аксинга,

⁸⁶ Адабиёт назариси. Икки томлик. II том. — Тошкент: Фан, 1979. — 361-; 365-бет.

⁸⁷ Бу ҳақда яна қ.: Саримтоқов Б. Ўзбек шеър системалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1988. — 5-сон.

⁸⁸ Ё: Фитрат А. Аруз ҳақида. — 79-бет.

яғни, улар арузда, аммо қофияланип тартиби түртлик банд пенкитдаги бармоққа хос. «Гулсара», «Яна кўклам», «Үш кечаси», «Жар буйларинда», «Яна ўт», «Яна Зарафион», «Ирфон келадир», «Эътироф», «Аламзадалар», «Хадрада улоқ», «Тузот», «Маданият», «Олиш», «Сухбат» шеърлари хафиф баҳрида, аммо бава; баба тартибида қофияланган. Масалан, «Маданият» шеъри:

У-у-дурмух /-га-шям-сех-р-ли / би-но / = б

Қ-ра-тун-лар / -да-худ-ди-кун / -дуэдек. = а

У-қи-ил-қоп / би-лап-тў-лиг / дун-ё = б

А-жа-э-қар / -ши-си-да-бир / киздек. = а

- у - - - / у - у - - / - -

Фонлотун мафонлун фаълун

«Ой кўшида» ва «қши олдида» шеърлари эса ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф вазнида. «Ой кўшида» абба/баба/абба/абба/аа тарзида қофияланган түрт түртлик ва бир изовилдан иборат. Шеърга олти мисрали халқ кўшиғи эпиграф келиб олинган, аммо эпиграф бармоқда.

«Қши олдида» эса икки мисрали банддан бошланади, шундай банд билан тугайди. оралиқдаги бандлар эса 4 мисрадан. қофияланиш кўшидагича: аа Ёбаба ... Гаа. Училичи бандда вази сакталиги бор.

Аруз вазидаги шеърда бармоқдаги шеърга хос қофия тартибиниш ва аксия қўлланиши айван ўтиш даври адабиётинда вазиларнинг бир-бирига ўзаро таъсири бўлганлиги сабабли ҳам бу ҳолатлар ўш даврда ҳам камроқ учрайди, шеърят тараққиятининг кейинги давришида эса деярли учрамайди.

Биз халқ кўшиқлари йўлида ёзилган шеърлар таҳлилига бағишланган фаслда уларда аруз ва бармоқнинг аралаш қўлланишнинг кўрган эдик. Бу давр шеъринида айни ҳолат бармоқ ва сарбаст билан боғлиқликда ҳам намоён бўлади. Юқорида кўрганамиз — бир шеърда бармоқдаги турли вазиларнинг истифода этилиши, мисраларнинг бўлиб тапшаниши, кўшикча мисрачаларнинг мавжудлиги кяби ҳолатлар баъзан сарбастнинг ҳам ишироки билан алмашинади. Хатто бундай шеърлар бармоқда самарали ижод қишан Фитрат, Чўлпон, А.Маъжидий адабий меросида салмоқли миқдорни тапқил қилади.

1. Халқ қўшиқлари оҳангида ёзилган шеърлар аруздан бармоққа ўтилмишда кўпчилик вазифасини бажарди. Бунда, шубҳасизки, Абдулла Авлоний ва Ҳамзанинг хизматлари беқасдир. Бармоқ вазнининг назарий асосланмишда эса Фитрат муҳим роль ўйнади.

2. Бизнингча, бармоқ вазнидаги биринчи шеърни ким ёзди? — деган саволнинг жавоби адабиётшунослик учун жуда муҳим қимматга эга эмас. Чунки бундай шеърлар Муқम्मий ижодида ҳам мавжудлиги адабиётшуносликда қайд этилган, шунингдек, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний, Убайдийнинг бармоқ вазнидаги шеърлари аруз ҳукмрон бўлган даврларда ҳам бармоқ бутунлай истеъмолдан чиқиб кетмаганлигини кўрсатади. Бу шоирларнинг шеърлари ҳам, XX аср бошларида қайсидир шоир (у аҳтимо, Ҳамзадир, аҳтимо, Авлонийдир, аҳтимо Фитратдир...) томонидан ёзилган бармоқ вазнидаги шеърлар ҳам жузъий ҳодисадир, улар ўзбек шеърлигида бармоқ ҳукмронлиги даври бошланғичтайдан дарак беролмайди. Айнан халқ қўшиқлари оҳангидаги шеърлар аруздан бармоққа ўтиш жараёни тусини олганлиги белгисидир.

3. Жадид шеърлиги намояндаларидан Сиддиковий-Ажзий, Сидқий-Ҳондайшиқий, Сўфиода, Авлоний каби шоирлар ижодида анлана устивор бўлса, Фитрат ва Чўлпон том матоуда янги замон шеърлигининг намояндалари сифатида майдонга чиқдилар. Улар вазн, қофия, поэтик синтаксис каби шеърли яхлит система сифатида пиквантирувчи қатор унсурларнинг бемиел уйғулишида, уларнинг рағб-баранг товланишларида поэтик фикр, ҳис-кечималар ифода-тасвирий ҳадди атлосига етказдилар. Бу икки шоирнинг шеърлари шакл ва мазмун яхлитлигининг энг яхши намуналари сифатида миллий адабиётнинг нодир асарларидир.

4. Ўзбек адабиётшунослигининг қатор тадқиқотларида конкрет олинган шеърнинг вазни шу шеърнинг графика кўринишига кўра тайин қилинган. Бу қўшиқча бармоқ вазнидаги шеърли сарбаст ёки нарий шеър намунаси сифатида талқин этишга олиб келмоқда. Аслида эса шеър вазни ритм қайси усулда ҳосил қилинган (тузук-қисқа

ҳижоларнинг изчил такрорига, ҳижоларнинг тенг миқдорда такрорланишига ёки ҳижолар ва туроқларнинг нотекислиги)га кўра аниқланиши лозим. Вазн ритми эса шърда, табиийки, ўқиш-эшитиш орқали идрок этилади. Бизнингча, шър вазнини аниқлашда график шъклдан кўра, ўқиш-эшитишга асосланиш энг самарали усулдир. Биз ўз кузатишларимизда шърлар вазнини аниқлашда ўқиш-эшитиш усулидан келиб чикдик.

5. XX аср бошларида шърятда аруз, бармоқ ва сарбаст вазнлари мавқейинини деярли тенглашиши уларнинг ўзаро таъсирига олиб келди. Арузнинг бармоққа таъсири ўта чўзиқ ҳижо, кофия ва сўзнинг фонетик шъклнинг вазнга мослаштирилиши шъклида намоён бўлди. Бу ҳодисанинг шърят тараққиётининг кейинги даврларда заифлашуви бу таъсир айнан ўтиш даври адабиётининг ўзига хос хусусиятидир, дейишга асос беради.

САРБАСТНИНГ МУСТАҚИЛ ШЕЪРИЙ ТИЗИМ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

Сарбаст ва бармоқ вазни аралаш қўлланган шеърлар

Ҳадид шеърини ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини янгилаш масаласи кўтарилган, бу янгилашнига асос бўлиши лозим хилма-хил унсурларнинг барчаси майдонга қўйилган, аммо уларнинг бирортаси хали барқарорлашиб етакчи мавқега касб этмаган, шу боис ҳаётнинг барча соҳаларида аралаш-қуралашлик кучайган бир тарихий шароитда пайдо бўлди. Шунинг учун бармоқ ва сарбастнинг бир шеърда аралаш ҳолда қўлланиши ҳам XX аср бошларидек эскилик ҳали бутунлай эскиликка айланмаган, янгилик мезонлари қатъий ишлаб чиқилмаган бир давр учун табиий ҳол эди. Бу даврда адабиётнинг ўзгарган мазмуни янги шаклни талаб қилаётган, аруздан бошқа системага ўтиш масаласи майдонга чиққан эди-ю, аммо бармоқнинг моҳияти — у хар қанча **к а д и м т у р к и й** вазн бўлмасин — адабий жараёнда фаолият кўрсатаётган ҳар бир шоир томонидан хали тўлиқ, чуқур анланмаган эди. Давр контекстида шеърини асосан аруз орқали идрок қилган шоирлар, табиийки, бармоқни истифода этишда бирмунча қийналдилар. Бу — аруз ва бармоқнинг аралаш қўлланишида, бармоқда туроқларнинг бузилиши, филоф ифодаси учун зарур бўлган сўзларни ихчамлаштириш олмаслик ёки атайлаб шунга йўл қўйиш натижасида қўшимча туроқ (ёки мисрача)ларнинг пайдо бўлиши каби нақилларда намоён бўлди.

«Эркин шеър» деган изоҳ Чўлпон шеърларида биринчи марта 1922 йилда — «Булоқлар» тўпламига кирган «Тун» сарлавҳали шеърда учрайди; 1919 йилда ёзилган «Хукм кунда» шеъри ҳам сарбастда ёзилган. Ҳамзашип 1914 йилда ёзилиб «Салои Туркестон» газетасида босилган «Шеъри мансур»и ҳам сарбаст шмунасига бўлиб, қоғизли вердиктори эслатади. Аммо Фитрат 1926 йилда чоп этилган «Адабиёт қондалари»да ўзбек шоирлари тасарруфида бўлган вазнларни иккига — аруз ва бармоқ деб кўрсатади.

Ҳамзанинг 1927 йида ёзишган «қутлуғ бўлсин» сарлавҳали сарбаст шеъри «Ўзбек адабиётида учрамаган вазида ёзилганлиги (таъқиқ бизниқи — Н. А.), аҳли динга қаттиқ тегадигин сатрлар билан тўлдирилганлиги» сабабли «Янги Фарғона» газетаси таҳририяти томонидан қайтарилади⁸⁹. Бу фактлар сарбаст 10-йилларнинг ўрталариданок амалда бўлганлиги, ҳатто терминнинг ҳам пайдо бўлганлиги (Ҳамза, «Шеъри мансур»), аммо назарий маъбаларда эллиборга олилмаганлиги, эҳтимолки, шу боис унга «ўғай вазн» сифатида қараб келинганлигидан далолат беради.

Фитратнинг 1922 йида нашр қилинган «Ўзбек ёш шоирлари тўпламига қирган «Бир оз қул», «Аччиғланма деган эдинг», «Овунчоқ», «Ишқимнинг тарихи», «Яна ёндим», «Нега бўйла?», «Шоир», «Бехудийнинг сағонасини изладим», «Шарқ», «Ўгут» шеърларида; Чўлпоннинг шу йили чоп этилган «Булоқлар» тўламига қирган «Бузилган ўлкага», «Яшайил», «Бинафис», «Тун», «Илқ йўли», «Икки ўт орасида», «Тан бердим», «Куз гулига» шеърлари вазнида бармоқ усули устивор (бу шеърларнинг айримларининг вазн хусусиятларини кўриб ўтдик), аммо айрим ўришларда бармоқ чегараларидан чиқмади. Вазн жиҳатдан бир метрдаги мисраларнинг баъзан ундан узун, баъзан ундан қисқа мисралар билан алмашилгани бармоқ имкониятларининг кенгайишига, шоирнинг бармоқ талаблари билан ҳам қисинмаслигига олиб келди. Фитратнинг «Адабиёт, шеър торлиқни истамайди, торлиқда ўсмайди»⁹⁰ деган тезиси Фитрат оғли равишда бармоқни яна ҳам эркинлаштирди, бармоқ рамқалари ичида ҳам қисиниб қолишни истамасдан, сарбаст сари интилди, дейишга асос беради. Баъзи шеърларда эса тўғридан-тўғри сарбастга ўтилади. «Овунчоқ» шеъри 23 мисра, 11 ҳижоли бармоқда, 6-мисра 3 ҳижо, 14-мисра 7 ҳижо.

«Яна ёндим» шеърининг 20-мисраси (жами 30 мисра) гача 15 ҳижоли бармоқ деярли изчил, фақат 2-, 13-, 18-мисралар 7 ҳижоли. Шеърнинг қолган қисми эса шундай:

⁸⁹ Ё: Ҳамза. Уйқон, Туркистон. — 145-бет.

⁹⁰ Фитрат А. Адабиёт қондалари. — 49-бет.

Бирок у
Менга сира боқмади.
Йиғладим,
Кулдим,
Елиндим,
Тушундим.
Биттаси ҳам миқозини ёқмади.
Йиғла, бироз ўқсухганини тиланим,
Мен ҳам сендай бахтсизликка тутиндим.
Умидсизлик ора тушиб йўқсул жоним ўртанди (Ф. ҶС. 29).

Кўришга турибдики, шеърнинг охириги қисмида ритм сарбаст асосида ҳосил қилинган. Бундай мисолларни Чўлпон, А. Мажидий ижодидан ҳам келтириш мумкин. Чунончи, Чўлпон ёзади: «Навоий, Лутғий, Бойқаро, Машираб, Умархон, Фазлий, Фуркат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил, бир хил!

Тўқайдан тортиб қави Нажмигача – татар адабиётини, Ходидан тортиб Жаводга қадар Озарбайжон адабиётини (Хусайн Жовидни ажратиб олиб қолдим!), Номик Камолдан Али Сайфи (А. Сайфи)га довур усмонли адабиётини ўқиймен: ё ортиқ янгилик, фарблик, ё ортиқча пәрклистик»⁹¹, - деб ёзади шкир Рабиндранат Тагор ҳақидаги мақоласида. Ва у фарб ва шарқ орасидаги «олтин кўприк»ни Тагор ижодида кўради. Бутун туржий адабиётдаги ҳолдан бундай қониқмаслик истётдолли шоирнинг ўзини ҳам «олтин кўприк» йўлида изланишга, анъана заминиди янгилик яратишга ундаган бўлса ажаб эмас. Александр Пушкин, Александр Блок, Генрих Гейне, Луи-Цзин-Ван, Вей Ин Ю, Рабиндранат Тагор сингари жаҳон адабиётининг турли тилларда ижод қилган буюклари адабий меросидан қилинган таржумалар, турк адабиётининг кучли таъсири (унинг «усмончи» ёзилган шеърлари, Ризо Тавфиқоск, Тавфиқ Фират ҳақидаги мақолаларини эсланг) Чўлпон шеърлигининг ҳам вазн нуқтага назаридан ранг-баранглигини таъминлади, ўзбек шеърлигида мавжуд вазний имкониятларни кенгайтириш сари бошлади.

⁹¹ Чўлпон. Адабиёт шадир. – Т.: Чўлпон, 1994. – 57-58-бетлар.

Фитрат шёлларида учрайдиган бармоқ метризишини кенгайтири ва сарбаст билан алмашиниши холати Чўлпоннинг шёлларида ҳам кўп кузатилади. Ю қорида «Миррих юлдузига» ва «Гўзал юлдузга» шёллари мисолида кўрганимиз тасвир ва фикрдошликни мазлум Шарқ манзуида ёзилган шёлларда ҳам кузатиш мумкин.

Фитратнинг шёлри «Шарқ» деб, Чўлпоннинг шёлри эса «Бузилган ўлкага» деб номланади. Ҳар иккала шёл хам 1920 йилда ёзилган. Биринчисининг жанри «поэма», иккинчисинини эса «достон» деб белгиланган. Аммо ҳар иккаласи хам ҳажман бир-бирига яқин ва уларни достон деб эмас, шёл деб белгилан тўғрироқ. Чунки достон ҳажман катта бўлиши лозим. Халқ орасида «кўп достон килма», «элга достон бўлди», «ёзсам бир достон бўлади» каби иборалар ҳам шундан далолат беради.

«Шарқ» Шарқнинг гўзал тасвири билан бошланади; бу тасвир уч бандда давом этади. Фақатгина 1-банд изчил II ҳижоли, қофияларини аябб; кейинги икки бандда бармоқ сарбаст билан алмашиниб туради:

Ошир, юксак, кўркам, ҳайбатли тоғлар
Ушдан,
Сўлдан,
Ҳар ёндан
Ҳақ йўлида урушувчи аскардек
Йов тортиб, кўкрак керуб, юксалан,
Кўкдан дани ўз ҳаққини истардек.

Ден шизардан қанот очиб табиат
қучоқламыш бу шевли ёвдуси.
Ташири даяи муздан, сувдан, ҳам тойдан
қуршатмишдир қўрғон қилиб теграси —
Йи ёввойи бир ҳайвон
Суқиб қолмаси мушт

Йиртқич тишин, тирношин (Ф. ҶС. 34).

Аммо тўрт тарафдан аскардек саф тортган тоғлар бу жаннат ўлкасини мустабилларнинг тиши-тирноғидан дахлсиз сақлаётмайди. «Ҳар улуснинг ҳарнаси» ни «бутхонаси, ўт уяси, қалбаси» билан ўз бағрига сиғдира олган бу ўлканинг боғлари вайрон, номуси поймол, фарзандлари мақтул... Шу тарихда шёл ташири томонидан меҳр билан, эҳтиёт билан яратилган заминнинг икки хил манзараси бадийий интиқос эттирилган тазодий икки

қисмга ажралади. «Қай ер бу ўлка? Хинди? Афғонми? Туркистонми? «Англиз»-чи? У шартли эмасмики? Шерри, албатта, кенгроқ ҳам, торроқ ҳам тушуниш мумкин. Яъни «Шарқ – ғарб, Туркистон – Рус» шиквида ҳам англаш мумкин. Тўғрироғи ҳам кейингиси бўлса керак»¹² дейдиган бўлсак, Фитрат ижтимоий-фалсафий тафаккурининг миқёсларини тораيتириб қўямиз. Фитрат умуман инсоннинг инсон томонидан таҳдир этилишга, инсон эркига тажовуз қилинишига қарши эди. Тақдир тақозоси билан ўз Ватани ва халқининг ҳам истибод чангалларида эзичили даврида яшганлиги боис бу фожиянинг моҳиятини тереинроқ англади. У умуман инсониятнинг саодатли ҳаёт кечириши тарафдори эди. Ғарб истибодчи куч сифатида майдонга чиққан XX аср бошларида унинг мазлум Шарқ тарафида тургани ҳам табиий бир ҳождир. Адибнинг «Шарқ сиёсати» асаридаги қарашларидан келиб чиқсак, ижоди ва фаолиятининг моҳият-мазмунидан келиб чиқсак, Шарқда XIX аср охири – XX аср бошларида империализмга қарши янж олган миллий-озодлик ҳаракатларига Туркистон мутафаккирларининг муносабатидан келиб чиқсак, «Шарқ»даги Шарқни умуман мазлум шарқ, «англиз»ни – мустабид ғарб деб тушуноқ лозим бўлади.

Шоир топталган Шарқ манзаралари тасвирига ўтар экан, дастлаб ҳар бир мисра гўё фотопленканинг бир кадрига айланади:

Утлар ора ёниб турган қишлоқлар, (1)

Хирмон бўлиб ётқон шадлар жониз (2)

Оқмоқдадир қизил қондан ариқлар, (3)

Тинч турганлар талаалар омониз (4)

Шоир давом этар экан, тасвир кенгайди, батафсилланади:

Турт-беш яшар бир боланинг бошини

Боқинг, кескин қилч билан кесмишлар.

Ишгаб турюи ойнанинг бўйини

Бир ни билан омишлар. (1)

Иппини келин бўлюн бир қизинг

Ўкраини эри бўлюн йилитинг

Жониз ётқон шаддан узра қўйиб

Найза билан тешмишлар. (2)

¹² Ёрғинов Б. Маснафдошлар. – 104-бет.

«Миррих юлдузига» да қўзатганимиз бу усул (аввал ҳар бир мисранинг, кейин 2 ёки 4 мисранини ашшерцегтив ўчоқ вазифасида чиқариш) «Шарқ» да ўзига хос тарзда намойиш бўлади: ҳар бир мисра ашшерцегтив ўчоқ вазифасида келганда, бандлардаги ҳар тўрт мисрада ҳижолиар сони тенг ($4+4+3=11$); бу вазифада тўрт мисралик банд келганда эса 4-мисра алоҳида ажратилади (ҳар иккала бандда уч мисра 11 ҳижоли, 4-мисра $4+3=17$ ҳижоли). Айни пайтда шу 4-мисрада грамматик шакл ҳам бир хил: «бир иш билан осмишлар» — «найза билан тешмишлар».

Шу банднинг давоми янаям ўзига хос таъкиллаш ирлади:

Хотинларнинг пардаси,
 Болаларнинг юрми,
 қариларнинг пайдаси
 Йиртилкюп,
 Ерилюн,
 Эшилкюп!..

Лафзу напхни эслатадиган бу усулда шоир аввал гапларнинг эгаларини қатор тизади — шу билан ўқувчининг диққатини бир жойга жамлайди, китобхонни бир сонияга қизиқтиради, ортиқтиради; лаҳзалик нафас ростлаш (ритмик пауза)дан сўнг кесимларни кагорлаштириб тарангликни энг баланд мақомга кўтаради. Шерънинг лейтмотиви акс этган ушбу бандда Фиграт вазн, қофия, фикр етказиш усулини пайдар-пай алмаштириш орқали ўқувчини ғайритаъсоний ёвузликлар манзараси билан таништириш, унда бу хил қилмишларга нафрат уйғотишдан иборат поэтик мақсадга эришади.

Шерънинг охириги бандида бутунлай сарбаст усули қўлланади:

Ким берил
 Бу ўзурли ўлкага бунча утин?!
 Ким тўккан
 Бу муқаддаснинг бунча қонни?!
 Билмайсанми?
 Шўр сувлардан чиқиб келган бир маймуни,
 Тулки билан шайтон, алдончи малъун,
 Англиф..
 Хамда ушнинг қуйрувини тутмишлар!

Чўлпон «Бузилган ўлкага» шеъри ҳам ўрин олган «Шарқ учун» («Булоқлар» тўплами) туркумини тўғридан-тўғри «Жаҳон фотиҳлари чағалида эзилиб ётган Шарқ ўлкаларига» бағишлайди. (Агар Фитрат ва Чўлпон ораларидаги ўзаро таъсир ва издошликни назарда тутсак, мазкур изоҳ ҳам Фитратнинг «Шарқ»ни кенг маънода тушуниш тўғрилигини далиллайди.) Фитрат шеърининг икки қатта қисмида қузатилган тазодлаш усули «Бузилган ўлкага»нинг бошидаёқ қўлланади:

Эй, тоғлари кўкларга олом берши зўр ўлка,

Нима учун бошинида қуюқ булут, кулакка.

Шеърнинг I қисмида юкоридаги икки мисрада берилган тезис шоир томонидан далилланади, бунда изчи равиюда ҳар олти мисра бир бандни ташкил эта боради:

Учмоҳларнинг кавсари эгиптоқия;

Садафларнинг дошиюдек топ-тоғи

Салқин сувлар тоғдан қуйи тушаркан,

Томчилари ёмғир каби учаркан,

Нима учун йиллар каби иншайлар?

Ев... борми? деб турт тарафни тиншайлар?

Табиатнинг утини йўқ ўтида

Шарқ-шуруқ қайнаб чиққан булоқлар

Ҳар қоронғу, кўркинч тушингбетид

Шифо истаб келмасин деб қўноқлар!

Бу неш?

Айт менга!

Кўм-кўк, гўл ўтлоқларинг бошиман,

Устларида на пода бор, на йилқи.

Подачилар қайси дорга осилган?

От кишнашин, қўй маърашин ўрниш

Оҳ йил,

Бу неш? (Ч. А. I. 33) – ва ҳ. к.

I банддаги II ҳижолик бармоқ II, III, IV бандларнинг охириги икки мисрасида қўзқарган шикл олади, кофия тартиби алмангилан боради: ааб б вв / баб авв / баб вав / аааб бб / аааб б.

II қисмда вазн оғир оқди, 15 ҳижоли вазн фақат 9-10-мисраларда II ҳижоли билан алмангиланади.

III қисмда II ҳижоли ва 12 ҳижоли вазндан фойдаланилган, фақат 4-мисрадан кейин 4 ҳижоли кўшимча мисрача мавжуд:

Кел, мен сенга қисқагина дoston ўқий, = 12

қулоғиңгга ўтганлардан эртак тўқий. = 12

Кел, кўзиңниңг ёшларини сўриб олай, = 12

Кел, ярали ташларини кўриб олай, = 12

туғиб олай... = 4

Кўринадики, мавзу-мундарижа, фон, бадний пафос яқинлигидан ташқари «Шарқ»даги вазн, қофия алмашинуви Чўлпон шеърига ҳам хосдир. Чўлпонда вайрон килинган воҳа манзаралари «Шарқ»дагидек тасвир-хабар усулида эмас, «Миррих юлдузига»дагидек саволлар силсиласи асосида очиб борилади. «Шарқ»да шоир ҳиссий кечинмаларининг ўткирлашиши шеър охиригача давом этади ва бу бармоқнинг равонлигидан бармоқ ва сарбастнинг аралаш қўлланишида, кейин бутунлай сарбастга ўтилишида намоён бўлади. «Бузилган ўлкага»нинг кульминацион нуқтаси эса шеърнинг «нега», «нима учун»лар билан тўлган II қисмига тўғри келади. Аммо Чўлпон сарбастга ўтмайди, балки шеър ритми бир-икки ўринда ўзгаришга учраса-да, асосан равон оқади. Чўлпон асосан бармоқ вазиларини алмаштириб қўллайди.

Бармоқнинг сарбаст билан алмашинишини Чўлпоннинг бир кўп шеърлари қаторида «Бинафша»да ҳам кўрамайз.

«Бинафша» Чўлпоннинг инсон эрки, шаъни, қадри ҳақидаги энг гўзал шеърларидан биридир. Шоир унда ёз гули рамзий тимсоли воситасида бутун ҳаёти ва ижодининг моҳиятини ташкил қилган эрк ғоясини ҳадди аълосида ифода эта олган.

Шеър Чўлпон услубига хос бўлган – ўзида дарак мазмуини жо этган саволлар тизими билан бошланади. Шеърнинг икки банддан иборат дастлабки қисмида 12-912-9 ҳижоли қўшма вазндан фойдаланилган. III банд эса қуйидагича:

Бинафша,

Айт менга,

Кимлардир уларким.

Иглани бағришга савчалар?

Бинафша,

Бир сўйла,

У қандай қўлларким,

Узаяр, ҳидлайлар, янчалар? (Ч. А. I. 43.)

График кўринишидан қатъи назар ушбу парчани бир банд деб ҳисоблаймиз. Бу - ритмнинг ҳосил бўлиши, қофия тартиби ва ундалма (бинафша)нинг такрорига кўради (чунки, олдинги икки бандда ундалма ҳар икки мисра бошида изчил такрорланади). Ёки шу бандни қуйидагича ҳам ёзиш мумкин:

Бинафша, айт менга, кимлардир уларким = 12

Игани бағринга санчалар? = 9

Бинафша, бир сўйла, у қандай қўлларким, = 12

Узаяр, ҳидлайлар, янчалар? = 9

IV бандда фикр оқими ўзгаради: бинафшанинг аҳволдан сўзлаётган шоир ўзининг бинафша билан муносабатларига ўтади, шунга мос равишда вази ва қофия тартиби ҳам ўзгаради:

Бинафша, шунчалар чиройли юзинг бор, = 12

Кўнлимга исриктик тўкмайсан? = 9

Бинафша шунчалар тортувчи тусинг бор? = 12

Нимага улоқроқ кулмайсан = 9

Шу ердан саволлар оқими ҳам тўхтайдди, шоир хабар-дарак усулига ўтади:

Бинафша, йиғлама, бинафша, кел бери,

Қайғингни қайғимга қўшгил.

Бинафша, сенинг-чун кўкрагим – эрк ери.

Бу ердан кўкларга учил.

Дастлабки қараида бу ерда 12/8/12/8 ҳижоли мисралар алмашииб келгандай. Аммо Чўлпоннинг бошқа шеърларида кузатганимиз ҳолатдан келиб чиқсак, «қўшгил» ва «учгил» сўзларини уч ҳижо ўрнида «қў-ўшгил» ва «у-учгил» тарзида ўқиш лозим бўлади. (Шунингдек, биринчи бандда ҳам «се-енми», «ме-енми» тарзида ўқишни талаб қиладиган ўринлар бор.) Кўриб ўтилганидек, арузнинг таъсири, шунингдек, бутун шеър давомида изчил сақланган уч ҳижоли туроқлар шуни талаб қилади (уч ҳижоли туроқлар тартиби сарбастланган охириги бандда ҳам сақланган).

Эрксизлик муҳитининг фожиалари шоир даъватларининг жавобсиз қолиши билан бўртиб кўринади:

3 3 3 3

Бинафша, / гўзалим, / қайғилим, / келмайсан

3 3 3
қайғинг зўр, / қайғимни / билмансан,

3 3
Меша бир / кулмайсан!

Охирги бандда шоир ҳар бир мисрада биттадан уч ҳижолик туруқни камайгириб боради. Бу мазкур бандда ифода этилган поэтик фикр мазмуи-моҳиятига жуда мос усул: худдики даъватлари жавобсиз қолгани, муҳит кучлилиқ қилгани сабабли шоирнинг овози секин пасайиб-сўниб боради, пасайиб боровчи оҳанг лирик қаҳрамоннинг қайғу-ҳасратларини жуда таъсирли ифодалайди.

Умуман олганда, жадид шоирлари ижодида соф сарбастда ёзилган шеърлар кам учрайди. Чўлпон томонидан «эркин шеър» деган изоҳ билан эълон қилинган «Гуи» ҳам асосан баба тарзида қофияланаган ва 8 ҳижоли бармоқда, фақат шеърнинг дастлабки қисмида 7, 6, 8, 9, 10 ҳижолик вазн аралаш келган (аммо шунда ҳам қофия тартиби изчил).

«Эркин шеър» изоҳи билан берилган «Илқ йўли» шеърининг ҳам икки банди 9 ҳижоли бармоқда, сўнги олти мисранинг вазний кўриниши эса 12-10-12-9-12-12 шаклида, қофияланиши – баба. ...

Чўлпон, Ҳамза ва А. Мажидийларнинг соф сарбастда ёзилган шеърлари саноқли, Фитратда сарбаст бармоқ билан аралаш келади, бошқа жадид шоирларида эса бу вазн деярли учрамайди.

Рус шеършунослигида «дольник» силлабо-тоник вазндан тоник вазнга ўтиш «кўприк»и саналади⁹³. Бизнингча, XX аср бошларида ўзбек шеъриятида ҳам шунга ўхшаш бир жараён кузатилади, яъни сарбаст ва бармоқ аралашган шеърлар сарбастга буткул ўтиш учун «кўприк» бўлиб хизмат қилади. Бундай ҳодиса гурк шеъриятида ҳам кузатилади⁹⁴. Шунга кўра жадид шоирлари шеърларидаги сарбастликни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

а) бир-икки ўринда бармоқ тартиби бузилган шеърлар;

⁹³ Қ.: Тимофеев Л. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1971. – с. 342.

⁹⁴ Бу ҳақда яна қ.: Меликов Т. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. – с. 59.

в) бармоқ ва сарбаст вазилари аралаш қўлланган шеърлар;

с) соф сарбастда ёзилган шеърлар.

Сарбаст – мустақил шеърний тизим сифатида

Ўзбек шеършунослигида сарбаст – эркин вазн масаласида икки хил қараш мавжуд: бир гуруҳ шеършунослар сарбастни мустақил шеърний тизим сифатида эътироф этадилар; иккинчи гуруҳ олимлар эса унга бармоқ системасидаги вазн сифатида қарайдилар. Икки томлик «Адабиёт назарияси», «Ўзбек миллий энциклопедияси» сингари нуфузли манбаларда ҳам иккинчи хил қараш илгари сурилган.

Бу масала 20-30-йиллардаёқ турли баҳс-мунозаралар объекти бўлган. Жумладан, шеърний вазнлар масаласида салмоқли ишларни амалга оширган проф. Фитрат бирор илмий-назарий асарида ўзбек шеъриятида сарбаст вазни мавжудлигини эътироф этмайди (бу ҳақда кейинги фаслда батафсил тўхталамиз), Миён Бузрук Солиҳов эса сарбаст вазни мавжуд ва у ўзбек шеъриятида Туркия шоирлари таъсирида пайдо бўлган, деб ҳисоблайди. Шу даврнинг яна бир танқидчиси Арабнажот эса сарбаст ўзбек шеъриятида «ҳижонинг якнасақлигидан қутулмоқ учун», аруз «ски. қотиб қолган»лиги учун рус ва қисман татар адабиёти таъсирида пайдо бўлди, деб ҳисоблайди⁹⁵.

Ўзбек шеъриятидаги сарбаст тажрибалари биринчи марта Фитратнинг муносиб шоигирди, «Мезон ул-авзон» мисолида ўзбек шеърияти вазилари устида чуқур текширишлар олиб борган олим Изаат Султон томонидан умумлаштирилди. 1939 йилда эълон қилинган «Адабиёт назарияси»да эркин вазн масаласига махсус тўхталлинади.

«Шарқ юлдузи» журнаlining 1957 йил 4-сопида «Ўзбек шеър тузилишининг баъзи масалалари ҳақида»ги қарашлари билан чиққан Раҳмат Мажидий эркин вазн мавжудлигини инкор қилади ва ёзади: «Бизнинг ҳозирги ўзбек совет поэзиямизга кўз ташланса, уч хил вазн – аруз,

⁹⁵ Юнусов М. Ўзбек совет поэзиясида традиция ва новаторлик проблемаси (1917-32): Фил. фанл. док... дисс. – Тошкент, 1967. – 388—389-бетлар.

бармоқ ёки халқ вазни, шунингдек яна эркин вази бордек кўринади ва шундай қарашлар ҳам бор... Бизда асосан икки вази бор — халқ бармоқ вази ва аруз»⁹⁶.

Шеършунослик соҳасида фундаментал тадқиқотлар яратган проф. Умнат Тўйчиев эса бармоқ вазига оид номзодлик ишидан бошлаб «эркин вази — бармоқ системасига кирувчи вазндир» деган тезисни илгари суради. Кейинчалик бу қараш икки томлик «Адабиёт назарияси», «Ўзбек миллий энциклопедияси»дан (бу икки манбадаги вази ҳақидаги мақолалар У. Тўйчиев қаламига мансуб), бошқа адабиётшуносларнинг китобларидан ўрин олди⁹⁷.

Профессорлар Б. Саримсоқов, Н. Шукуров, адабиётшунос олимлар Э. Худойбердиев, М. Олимовлар эса сарбаст - мустақил шеърини тизим деб ҳисоблайдилар⁹⁸.

Шу муаммонинг чуқур таҳлилига бағишланган «Ўзбек адабиётида сарбаст шеърнинг шаклланиши ва унинг бадий-эстетик хусусиятлари» мавзудаги номзодлик ишида⁹⁹ сарбастта оид эътиборли фикрлар баён қилинган. Диссертант сарбастнинг ўзбек адабиётида шаклланиши, тадрижи, ўзига хос хусусиятлари хусусида жўяли мулоҳазалар билдиради. Албатта мазкур диссертация сарбаст ҳақидаги баҳсларга муайян даражада аниқлик киритиши лозим эди. Аммо ишда шеърини вази ва жанр тушунчалари аралаштириб юборилгандек, аниқроғи, диссертант сарбастни шеърини вази эмас, жанр деб тушунади ва талқин этади.

⁹⁶ Мажидий Р. Ўзбек шеър тузилишининг баъзи масалалари ҳақида FF Шарқ юлдузи. — 1957. — 4-сон. — 138-бет.

⁹⁷ Қ.: Бобоев Т. Ўзбек шеър тузилиши асосларини ўрганиш. — 34-40-бетлар; Абдуқодиров А. Бармоқ тизими таълими. — Хўжаид, Р. Жалил номидagi Давлат нашриёти, 2001. — 38-40-бетлар.

⁹⁸ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча пазодли луғати. — Тошкент, Ўқитувчи, 1979. — 53-бет; Саримсоқов Б. Ўзбек шеър системалари ҳақида// Ўзбек тили ва адабиёти. — 1988. — 5-сон; Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 155-158-бетлар; Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979. — 148-154-бетлар; Олимов М. Рисоли аруз. — 10-бет.

⁹⁹ Қ.: Маматова А. Ўзбек адабиётида сарбаст шеърининг шаклланиши ва унинг бадий-эстетик хусусиятлари: ҚДА. — Тошкент: 2000.

Ишнинг I боби «Сарбаст — мустақил шеър тизими» экашлигини асослашга қаратилган бўлса-да, термин ҳақидаги мулоҳазалардан кейин жаҳон ва ўзбек адабиётидаги сарбаст шеърлар таҳлилига ўтиб кетилади. Сал кейинроқда эса «эркин ва оқ шеър бармоқ тизимига мансубдир. Эркин шеърда мисраларда бўғинлар миқдори ҳар хиллиги мавжуд бўлса ҳам, у муайян қофияланишга асосланади»¹⁰⁰; «Бироқ сарбастда фикр эркин шеърдаги сингари балаандпарвоз, жўшқин, чақириқ оҳангида эмас, балки босиқ, ўйчан, мушоҳадаларга йўғрилган ҳолда ифода этилади»¹⁰¹; «Сарбаст шеър бармоқ тизимига мансуб эркин ва оқ шеърга хос ўз ритмик бирлик, вазн, қофия, туроқ ва ҳоказо унсурлардан холилиги билан ажралиб туради»¹⁰² каби мулоҳазаларга дуч келамизки, улар тадқиқотчи сарбастни жанр сифатида тушунгани ва талқин қилганидан далолат беради. Эҳтимолки, бу фикр рус адабиётшунослигидаги «вольнўй стих», «свободнўй стих» сингари тушунчаларни миллий адабиётга татбиқ қилиш натижасида туғилган бўлиши мумкин.

Ўзбек адабиётидаги жанрлар масаласига оид салмоқли тадқиқот яратган адабиётшунос олим М. Иброҳимов ҳам «Ўзбек совет поэзияси жанрларининг шаклланиши» китобида сарбастга тўхталади, муаммо талқинига оид эътиборли фикрларни баён қилади¹⁰³. Олим ёзади: «... «вольнўй стих» ва «свободнўй стих»да фақат вазн (мисралардаги бўғин ва туроқларнинг бир ўлчовга солиниши)гина эркин эмас. Шунинг учун адабиётшунослигимизда уларга нисбатан қўлланиб келаётган «эркин вазн» термини мантиқан тўғри эмас»¹⁰⁴. М. Иброҳимов сарбастни вазн ҳам, жанр ҳам эмас, поэтик шакл деб тушунади ва «вольнўй стих»ни «сарбаст шеър», «свободнўй стих» — верлибрни «сочма шеър» терминлари билан юритишни тавсия этади. А. Маматова тавсиясига кўра эса, «вольнўй стих» — эркин шеър, «свободнўй стих»

¹⁰⁰ Шу маънода, 10-бет.

¹⁰¹ Шу маънода, 11-бет.

¹⁰² Шу маънода, 9-бет.

¹⁰³ Иброҳимов М. Ўзбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши. — Тошкент: Фан, 1983. — 199-216-бетлар.

¹⁰⁴ Шу маънода, 203-бет.

– озод шеърдир¹⁰⁵. АТРЎИЛда эса «вольнўй стих» «свободнўй стих» ва «верлибр» - учаласи бир ҳодиса сифатида қаралади¹⁰⁶. Ўзбек адабиети мисолида қарайдиган бўлсак, ҳақиқатда ҳам шундай.

Маълумки, рус шеърлятида вазнининг шаклланишида хижо билан бир қаторда урғу ҳам муҳим роль ўйнайди, рус тилининг бу ўзига хос хусусияти туфайли шеърлятда силлабик ўлчовдан силлабо-тоник, кейинроқ эса тоник ўлчовга ўтилган. «Вольнўй стих», «свободнўй стих», «акцентнўй стих», «дольник» каби атамалар эса шеърларнинг вазний хусусиятини ифодалаш учун қўлланади¹⁰⁷. Дейлик, силлабо-тоник назндаги «вольнўй стих» узун-қисқа мисралардаги хижо ва урғу миқдорининг турличалиги билан; «свободнўй стих» вазн, қофия, туроқ кабилардан озодлиги билан; тоник системадаги «акцентнўй стих» фақат урғули бўғинларнинг тенглиги ва улар ўртасидаги интервалларда урғусиз хижолар миқдорининг эркинлиги билан характерланади¹⁰⁸. Шеърларни вазн хусусиятига кўра тасниф қилиш усули қисман ўзбек шеършунослигида ҳам мавжуд. Чунончи, рус адабиётшунослиги тазсирида бармоқ вазнидаги қофиясиз шеър «оқ шеър» дейилади. Эркин шеър, сарбаст шеър, озод шеър каби истилоҳлар ҳам ана шундай уриниш натижасида пайдо бўлган, аммо бу тушунчалар кўпинча жанрий ҳодиса сифатида тушунилганлигидан чалкашликлар келиб чиққан.

Демак, ўзбек адабиётшунослигида баҳс уйғотаётган «вольнўй стих», «свободнўй стих» терминлари айнан вазн масалаларига дахлдордир. Шунинг учун сарбаст муаммосини шеър вазнлари масаласи ичида ўрганиш мақсадга мувофиқ ва балки шунда терминлар борасида ҳам бир тўхтамга келиш мумкин бўлади.

¹⁰⁵ Қ.; Маматова А. Ўзбек адабиетида сарбаст шеърнинг шаклланиши ва унинг бадиий-эстетик хусусиятлари: ҚДА. – Тошкент: 2000. – 8-бет.

¹⁰⁶ Қ.; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча ўзбекча наздиқ луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 53-; 64-; 215-бетлар.

¹⁰⁷ Бу ҳақда қ.: Тимофеев Л. Слово в стихе. – М.: Советский писатель, 1982. – с. 131.

¹⁰⁸ Қ.: Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – с. 69, 371, 17.

Шеърлий вазн — ўқиш-эшитиш орқали муайян унсурларнинг изчил-изчилмаслиги асосида тайин қилинадиган ҳодисадир. Айнан ана шунга кўра ўзбек шеърляти вазиларини уч хил деймиз. Яъни аруз шеърлий мисрада ҳижола микдори ва сифатининг; бармоқ ҳижола микдорининг изчил такрорини талаб қилади. Модомики, ўзбек шеърляти учун вазнининг ўлчов бирлиги х и ж о экан (м., рус шеърлятида бунга урғу ҳам кўшилади), эркин вазнда мисраларда ҳижола сони тенглигининг ҳам, чўзиқ-қисқалигининг ҳам изчил такрори талаб қилинмайди. Эркин вазнининг бош хусусияти, асосий эркинлиги ана шунда.

Маълум бир термин турли халқлар поэзиясида турли ҳодисаларни ифодалашни мумкин. Чунончи, рус адабиётшунослигида талаффузда англиз «акцентнўй стих»и урғули ҳижола интервалидаги урғусиз ҳижола микдорига кўра русча дольникка ўхшаб кетиши таъкидланади¹⁰⁹. Шунга ўхшаш, эркин вазндаги ўзбекча шеърлар мисралардаги ҳижола сонининг турличалигига кўра силлабо-тоник ўлчовдаги «вольнўй стих»га ҳам, тоник ўлчовдаги «акцентнўй стих»га ҳам ўхшаб кетади. Аммо эркин вазндаги ўзбекча шеърларда фақат мисралардаги ҳижола сони турличадир, урғулар аҳамиятли эмас. Шунинг учун шеър вазилари масаласида т и л хусусиятларидан келиб чиқиб лозим, шунда «вольнўй стих», «свободнўй стих» сингари атамаларни сўзма-сўз таржима қилишга ҳам, уларни ўзбек шеърлятига татбиқ қилишга ҳам ҳожат қолмайди. Бу терминларнинг ўзбекча муқобилини топишга уринувчилар негадир русча шеърларнинг вазний ўзига хошлигини ифода этувчи бошқа терминларга эмас (м., акцентный стих, народный стих, дольник...), айнан шу икки терминга диққат қаратадилар. Бунга «вольный» ва «свободный» сўзларининг ўзбекча «эркин» сўзига мос келиши сабаб бўлса керак.

Демак, ўзбек шеърлятининг эркин вазнда ёзилган намуналари асосан мисралардаги ҳижола микдорининг, қисман, банд ва қофиянинг эркинлиги билан

¹⁰⁹ Қ.: Литературный энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1987. — с. 1

характерланади. Эркин вазнининг бош хусусиятини ана шу тахлит белгилаб олгандан кейин бу вазнда ёзилган шеърларни турли томондан тасниф қилиш мумкин бўлади. Ижумладан,

мисраларнинг ташкилланишига кўра: зинапояли, узун-қисқа мисрали;

- қофиянинг инштирокига кўра: қофияли, қофиясиз;

- график шаклига кўра: тизим ва сочим шаклида ёзилган эркин шеърлар каби гуруҳлаштириш мумкин.

Эркин вазндаги шеърлар масаласида баҳсга сабаб бўлаётган яна бир нуқта уларнинг мавзу-мундарижаси масаласидир. Бу масалада «эркин вазндаги шеър – минбар шеъри, унда даъват, хитоб чақириқларни ифодалаш қулай, шунинг учун эркин вазндаги шеърлар кўпроқ ижтимоий-сиёсий, публицистик мавзуларда бўлади» қабиллидаги мулоҳазаларни устивор. Сарбаст муаммосини номзодлик диссертацияси доирасида ўрганган А.Маматова сарбастни чегаралашда айнан унинг мавзу-мундарижасини асос қилиб олади-да, «Бармоқ тизимидаги эркин шеърлар учун (диссертацияда оқ шеър ҳам шу сирада саналади – Н.А.) кўпроқ ташвиқот руҳи хос бўлиб, уларда ижтимоий-сиёсий мавзунини ёритиш етакчилик қилса, сарбаст шеърлар учун инсон калбидаги кечинмаларни, унинг ҳис-туйғуларининг ўз табиийлиги билан образли ифода этиш устивор бўлади»¹¹⁰, - деган хулосага келади. Ваҳоланки, «... у ёки бу вазн асар мазмунини аниқлайди, деб ўйлаш хатодир».¹¹¹ Ваҳоланки, аруз ва бармоқда бўлганидек, эркин вазндаги шеърда унисиниям, бунисиниям ифодалайбериш мумкин. Умуман олганда, дейлик, бармоқ ёки сарбаст замон шиддатини акс эттириш эҳтиёжи туфайли, аруз давр руҳининг ифода этолмагани сабабли пайдо бўлди; у ёки бу вазн фалон мавзуларни, фалон хил ҳис-кечинмаларни ифодалашга қулай, қабиллидаги мулоҳазаларга умуман қўшилиб бўлмайди. қолаверса, бармоқ ва сарбаст пайдо бўлган XX аср бошларидаги шиддат, руҳ, талаб-эҳтиёж Навоий даврида йўқмиди? Низомий, ёки Ҳофиз, ёки Румий, ёки Навоий, ёки Бобур даъват-чақириқ руҳида шеърлар битмаганмиди?

¹¹⁰ Маматова А. Узбек адабиётида сарбаст шеърнинг шаклланиши ва унинг бадиий-эстетик хусусиятлари: КЎА. – Тошкент: 2000. – 21-бет.

¹¹¹ Тимофеев Л. Слово в стихе. – с. 145.

Чўлпоннинг арузда битилган «Кўнгил», «Кишан», Ҳамзанинг «Яша. Шўро!», Усмон Носирнинг «Юрак» шеърлари шиддаткор руҳи, даъват-чақириқлари билан қайси эркин вазндаги шеърдан ёхуд Абдулла Ориповнинг бармоқда, Рауф Парфининг сарбастда битилган шеърлари кўнгилнинг энг нозик туйғуларини, кўнгил иқлимларининг баъзида инсоннинг ўзи-да у қадар англаб етабермайдиган мураккабликларини акс эттириши жиҳатидан аруздаги қайси шеърдан қолишади? XX аср бошларида арузнинг ўз ўрнини бармоқ ва сарбастга бўшатиб бериши – бу умуман тараққиётга, инсонлик жамиятига дахлдор соҳа-ҳодисаларга хос қонуний хусусиятнинг адабиёт оламида намоён бўлишидир. Бу қонуний хусусият ҳамisha янгиланиб, ўзгариб бориш сифати билан, инсонлик жамиятига хос нарса-ҳодисаларнинг тарихий характер касб этиши билан, уларнинг ўз тарихий вазифасини бажариб бўлгандан сўнг иккинчи планга ўтиши ёки бутунлай барҳам топиши билан характерланади. Бу – адабиётнинг узоқ асрлик монотонликдан, бир хилликдан янгиланишига бўлган табиий эҳтиёжи натижасидир. Бу – шаклнинг мазмунга мослашишига интилиши натижасидир.

А.Мамаатованинг сарбастда «анъанавий шеърлардаги каби ... қофиялар оҳангдошлиги мавжуд эмас» деган фикрига ҳам қўшилиб бўлмайди. Ваҳоланки, айнан юқоридаги фикр исботи сифатида келтирилган Рауф Парфи шеърида оқ қофия типдаги оҳангдошлик мавжуд:

Янги тонг	_____	
Тонгда эриб кетди	_____	
Кеча	_____	
Уйқусини қувиб кечанинг	_____	
Антолар шопқин созиб кечар	_____	

Дунё сўрармидим сендан,	_____	
Дўстим шу дақиқа.	_____	
Шунчаки тонг нафаси янглиғ	_____	
Табассумнинг керак	_____	
Фақат.	_____	

Бахт деб

Сен чеккан ташвинга
 Узини ярашрми, _____
 Узи биларманми бир замон
 Узини мумкин бўлмаган қарзимни? _____

Ташвини — қўрғонни каби оғир,
 бахт каби оғир, _____
 Шунча ёшга келиб, _____
 Шамолдай елиб _____
 Нима фондам тегди, _____
 нима, ахир?¹¹² _____

Кўриниб турибдики, шоир ҳатто бандларни ҳам тенг мисралардан ташкиллаштирган (бундан фақат охирги банд мустасно) — ҳар бир банд 5 мисрадан иборат. Шеърдаги эркинлик фақат мисралардаги ҳижолаар сони ва қофиянинг мисралараро жойлашишига дахлдор.

Адабиётшунос М.Иброҳимов томонидан «эркин шеър» сифатида мисолга олинган ушбу шеърний парчаларни ўқиганда ҳам ритм, бизнингча, бармоқ вазни асосида ҳосил бўлади:

Соқоланга оқ тушган	= 7
Дехқон ота минбарда	= 7
Чонган,	
Ҳоллиққан,	= 7
Шошган...	
Сўзлар бир зум	
Бир парда.	= 7
Адолатой келарди	= 7
Полтрон каби дам торгмай	= 7
Повдаларга кумилиб	= 7
Чарчамай,	
Толмай,	= 7
Отмай.	
Сен ҳам мард бўл, ичкорига	= 8
Паранжига олов соч.	= 7
Гул юзиниға парда тўсма!	= 8
Тўсма!	
Тўсма!	= 7

¹¹² Маматоши А. Ўзбек адабиётида сарблест шеърининг шаклланиши ва унинг бадиий-эстетик хусусиятлари: ҚДА. — Тошкент: 2000. — 15-бет.

Худди шундай ҳолат проф. Н.Шукуров ва бошқалар томонидан яратилган «Адабиётшуносликка кириш»¹¹⁴, Т.Бобоев¹¹⁵, А.Абдуқодировларнинг китобларида¹¹⁶ ҳам кузатилади. Бармоқ ва эркин вазндаги шеърларни аралаштириб юбориш ҳам шеърнинг график шаклига асосланишдан келиб чиқади. Ваҳоланки, ҳар иккала мисолда ҳам ритмнинг мисралардаги ҳижолаар тенглиги асосида ҳосил бўлаётгани аниқ. Умуман олганда, сярбааст масаласидаги чалкашликларнинг бир қисми конкрет шеърларнинг вазнини тайин этиш билан боғлиқ. Эркин вазнинг асосий хусусиятлари эса назарий жиҳатдан шеършунос олимлар томонидан атрофлича белгилаб берилган. Булар:

- мисралардаги ҳижолаар сони ва туроқларнинг ҳар хиллиги;
- мисраларни бўлиб юбориб, логик-интонацион урғу олган сўзнинг алоҳида мисрага тизилиши;
- вазндан вазнга ўтиш, ритмик хилма-хиллик;
- вазн, қофия банддаги эркинликнинг поэтик нутқни жонли нутққа яқинлаштириши;
- аллитерация, ассонанс, риторик сўроқ, анафора, рамз каби воситаларнинг етакчилик қилиши кабилар.

Дастлабки қарашда қофия, вазн, гуроқ, банд борасидаги чеклашлар бўлмаса, эркин шеърни ёзиш осон экан-да, деган тасаввур пайдо бўлиши мумкин. Ана шундай тасаввур туфайли, эҳтимолки, 20-30-йилларда, ҳатто ҳозир ҳам формалистик шеърлар пайдо бўлган ва бўлмоқда¹¹⁷. Худди ана шу нуктада вазнлар ўртасидаги айирма янада ёрқинроқ намоён бўлади. Аруз ва бармоқ

¹¹³ Иброҳимов М. Узбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши. – 208-209-бетлар.

¹¹⁴ Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холимов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – 153-бет.

¹¹⁵ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – 29-б.

¹¹⁶ Абдуқодиров А. Аруздан беш дарс. – Хўжайид, Р.Жалил номидаги Давлат нашриёти, 2001. – 3-бет.

¹¹⁷ Бу ҳақда қ.: Иброҳимов М. Узбек совет поэзияси жанрларининг таркиб топиши. – 209-211-б.; Юнусов М. Узбек совет поэзиясида традиция ва повтарлик проблемаси (1917-32): Фил. фан. док... дисс. – 369-370-бетлар; Олимжон Ҳ. МАТ. Ун томлик. VI том. – 162-бет.

вазнда шеър муваффақиятининг муайян қисмини ташкил қиладиган изчил ритм, оҳанг, қофия кабилар эркин вазнда йўқ. Аруз ва бармоқда муайян бўлақларнинг изчил такрори мусиқийликни юзата келтиради; бу, хусусан, аруз вазнда баланд. Ҳатто айтиш мумкинки, баъзан мазмундаги бироз ғарибликни, сийқаликни маҳорат билан ишланган аруз оҳанглари орқали «тўлдириш», «яшириш» мумкин бўлади. Проф. Л.Тимофеев ҳам такрорийликни нутқнинг эмоционал бўёғи белгиси деб ҳисоблайди¹¹⁸. Унингча, «такрорийлик — нутқнинг, товуш-ритм яхлитлигининг қалбидир»¹¹⁹. Арузда оҳангнинг куюқлиги айнан такрорийликнинг, таъбир жоиз бўлса «иккиланган»лиги билан боғлиқ. Аруз---бармоқ---сарбаст силсиласида такрорийликнинг заифлаша бориши аён. Арузда ҳижолаар сони, чўзиқ-қисқалиги, руки, байт — қатъий такрорийликка эга; бармоқда булардан чўзиқ-қисқаликнинг такрорийлиги четлаштирилади; сарбастда эса изчил такрорийлик мавжуд эмас. Л.Тимофеев, умуман, квантитатив вазиларни (аруз ҳам шу гуруҳга киради) мусиқий-нутқий шеър тузилиши деб ҳисоблайди, унингча, бундай шеърлар ритмини ҳам нутқий, ҳам мусиқавий элементлар шакллантиради¹²⁰. Ана шу мусиқийликнинг ўзиёқ сезгиларимизга таъсир этади, қабул қилишнинг биринчи босқичида шеър, асосан, унинг мазмуни, бадий каватларидаги сир-синаотдан кўра, изчил ритм орқали идрок қилинади. Машҳур рус шоири В.Маяковский ўз ижодий лабораторияси ҳақида сўзлай туриб, поэтик фикрнинг «пишиб етиливи» сўзсиз шовқин-ритм («гул-ритм»)нинг шаклланишидан бошланишини қайд этади¹²¹. Эркин вазнда ҳам албатта ритм мавжуд. Аммо у киска муддатли, ранг-баранг изчиллик асосига қурилганлиги, тўлқинланиб туриши билан характерланади. Эркин вазндаги шеърда аруз ва бармоқдаги изчиллик асосида ҳосил бўладиган мусиқийликнинг бўш ўрни шеърнинг мавзу-мундарижасига қараб бошқа бадий

¹¹⁸ Тимофеев Л. Слово в стихе. — М.: Советский писатель, 1982. — с. 141.

¹¹⁹ Ўшн минба, с. 142.

¹²⁰ Тимофеев Л. Основы теории литературы. — М.: Просвещение, 1971. — с. 312.

¹²¹ Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. — Л.: Наука, 1974. — с. 6.

усуллар (дейлик, такрорга асосланган тасвирий восита-усуллар, қатма-қат рамзийлик, маштиқий урғу, интонация кабилар) билан тўлдирилиши лозим.

Эркин вазнда аруз ва бармоқдагидек ритм ҳосил қилишнинг тайёр қолиплари йўқ, бу ҳар бир шоирнинг бадиий маҳорати, услуби; поэтик ғоя, ҳиссий кечинмаларнинг мазмуни ва тўлқини кабилардан келиб чикиб тайин қилинади. Эркин вазндаги ҳар бир шеърнинг ритми ўзига хос бир ҳодисадир.

Эркин вазндаги эркинликнинг остида ҳам қатъий талаблар, чеклашлар ётганлигини тушунмаслик шеърнинг «шишиб» кетишига, бадиий ғоянинг баъзан мавҳум, тушунарсиз рамзлар, кераксиз сўз ўйинлари остида; баъзан баландпарвоз чақириқ-хитоблар, дабдабали оҳанг остида кўмилиб кетишига олиб келади. Демак, эркин вазнда шеърин асарнинг вазну қофияли ўзига хос шакли орқали эмас, жонли нутққа яқин шакл орқали, оддий сочимга яқин шакл орқали санъат асари яратиш лозим бўлади.

Сарбастни вазн ҳодисаси, учинчи шеърин тизим деб тушунсак ва рус шеършунослиги тажрибаларини татбиқ қилмасдан, ўзбек тилининг хусусиятларидан келиб чиқсак, терминлар борасида ҳам бир тўхтамга келиш мумкин бўлади. Вазининг номини эркин вазн дейиш ва «сарбаст»ни унга синоним тарзида қўллаш (худди бармоқ вазни — хижо вазни синонимияси каби) мумкин. Сарбастда яратилган шеърларнинг умумий номини «сарбаст» (У. Тўйчиев), «эркин шеър» (Н. Шукуров, М. Иброҳимов), «озод шеър — сарбаст», «эркин шеър» (А. Маматова) каби помлаш мумкин, аммо уларнинг ҳар бирини алоҳида жанр деб ҳисоблаб бўлмайди. Чунки бармоқ вазнида ҳам шеърин жанрлар унча фарқланмайди. Эркин вазндаги шеърларни илмий истеъмолда турли томондан тасниф қилиш мумкин. Бундай таснифнинг тахминий намунаси юқорида кўрсатилди.

ЖАДИД ШОИРЛАРИ ШЕЪРИЙ ВАЗНЛАР ХУСУСИДА

Жади́д шоирлари ўзбек тилига, шеърятига хос бўлган ҳар учала вазн имкониятларини намоён

қилибгина қолмасдан, шеърий вазлар ҳақида айрим фикрларни ҳам билдирганлар.

Албатта, бу борада Абдурауф Фитратнинг хизматлари бениҳоя улкан ва беназир шеършуноснинг бу хизматлари катъиятли олим Ҳамидулла Болтабоев томонидан чуқур ўрганилди¹²². Ҳ. Болтабоевнинг саъй-ҳаракатлари билан адабий жамоатчилик Фитратнинг «Адабиёт қондалари», «Аруз ҳақида» каби тадқиқотлари, бир қатор илмий-назарий мақолалари билан танишиш, ундан фойдаланишга муяссар бўлди.

А. Фитратнинг вазн ҳақидаги қарашлари, хусусан, аруз назариясига оид фикрлари ҳам Ҳ. Болтабоев томонидан ўрганилган. Шунинг учун ҳам биз олим томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар, хулосаларни тикрорламасдан, масаланинг ўрганилмаган жиҳатларига эътибор қаратишга ҳаракат қилдик.

Фитрат вазни «шеър» жанрининг эмас, шеърий шаклнинг асосий белгиларидан бири деб ҳисоблайди. Унингча, «вазну қофияси бўлиб, шеър бўлмагон парчалар бўлгани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчалари-да кўбдир». ¹²³ Айни мулоҳазаларда Фитрат ўз даври адабий материалларни умумлаштирган янги замон адабиётшуноси сифатида намоён бўлади. Чунки «вазну қофиясиз шеър» айнан Фитрат яшаган даврга хос поэтик шаклдир.

Вазн муайян тилнинг ўзига хосликлари билан боғлиқ. Фитрат ана шундай хисоблагани учун ҳам «Адабиёт қондалари»да «Арузнинг бизнинг тилга ёрамоғлиги» деган алоҳида фасл ажратади, мумтоз адабиётимиз намуналаридан талаффузда сунъийликни келтириб чиқарадиган мисоллар олиб, арузнинг ўзбек тили хусусиятлари доирасида бўлмаган жиҳатларини қайд этади.

Албатта, арузнинг ўзбек тилига мослиги, бу мосликни сўз бўгинларини хоҳлаганда чўзиб, хоҳлаганда қисқа талаффуз қилишнинг сўз маъносига таъсир қилмаслиги

¹²² Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мерос: ДУА. – Тошкент: 1996. – 53 бет; Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитратнинг ҳаёти ва ижоди. Олин ва ўрта махсус ўқув юртлари учун қўланма. – Тошкент: 1992; Фитрат А. Аруз ҳақида. – Тошкент, 1997.

¹²³ Фитрат А. Адабиёт қондалари. – 22-бет.

хусусияти таъминлаши тилшунос олимларимиз томонидан қайд этилганлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Аммо Фитрат ҳам ўз ўрнида ҳақ. Чунки ўзбек тилида асосий ургудан ташқари иккинчи даражали ургу ҳам мавжуд¹²⁴. Сунъийлик на асосий ургу, на иккинчи даражали ургу олмайдиган қисқа бўғинларни чўзиб талаффуз қилганда содир бўлади. Ҳақиқий санъаткор адиблар тилнинг ана шу нозик хусусиятини илғаганлар ва ўз шеърларида бу каби номувофиқликка йўл қўймасликка ҳаракат қилганлар. Фитрат арузда айнан ана шундай сунъийликка, тилни «зўрлаш»га қарши.

Жуда қадим замонлардан ритм-вазнининг маъно билан боғлиқлиги ҳақидаги қарашлар ҳам аруз назарияси билан ёнма-ён яшаб келади. «Аруз вазнини севгувчи усмонли адабиётларидан баъзилари «табиий ҳодисаларнинг ҳар бирида ўзига махсус оҳангни аруз вазнидан топмоқ мумкиндир. Шунинг учун қайси мавзуда шеър ёзмоқ истаганда шул мавзуга муносиб бир вазни топиб олармиз. Нетайким, усмонли шоир Тавфик Фикрат «Ёғмур» отли тизмасида фауълун фаувлун фаувлун фаул вазнида ёзадир. Бу вазнда эса ёғмурнинг оҳангига ўхшаш сингарларни, «ғавсатгувчи, бўшатгувчи» бир оҳанг бордир» деб айталаар¹²⁵, - деб ёзади Фитрат. Худди шундай қараш рус адабиётшунослигида ҳам¹²⁶, бугунги ўзбек адабиётшунослигида ҳам бот-бот учрайди¹²⁷. Абдурауф Фитрат бундай қарашни ҳақли равишда рад этади, ритм(вази)нинг ўз ҳолича мазмун англатишининг, мазмунга аралашувининг асоси йўқдир, деб ҳисоблайди. Чунки «Тавфиқ Фикратнинг ғавсатгувчи вазнида форс шоири Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сини ёзган, қилич, қалқон, олов, қон майдонларини жуда яхши тасвир этган. «Шоҳнома»нинг уруш майдонларини ўқуганда ҳалиги «ёғмурнинг ғавсатгувчи оҳанги» сира эсингизга келмайдир.

Навий ҳам шул вазнда ўзининг «Искандарнома»сини ёзган. Онда буюк уруш майдонларини бутун фожеълари

¹²⁴ Тўрмунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 26-28-бет.

¹²⁵ Фитрат А. Адабиёт қондалари. – 47-бет.

¹²⁶ Бу ҳақда қ.: Тимофеев Л. Слово в стихе. – М.: Советский писатель, 1982. – с. 144-147.

¹²⁷ Ражабов Д. Бадий образ ва ритм табиати. – Бухоро, 2002. – 90-101-бетлар.

билан кўрсатгандир»¹²⁸. Фитрат шу тариқа вазни вульгарлаштиришига қарши чиқади.

Фитратнинг аруз назарияси соҳасидаги яна бир янгилigi вазни ўлчапда ҳарф назариясидан талаффуз-эшитиш воситасига ўтганлигидир. Унингча, «шеър вазнини ўлчаш қулоқ воситаси ила» амалга оширилади. Олим ўзининг тадқиқ ишларида ҳам шу усулдан фойдаланади. «Адабиёт қоидалари»да аруз вазнидаги шеърлардан намуналар келтириб, иккитасини тақтиъ қилгандан сўнг навбатдаги мисолга «бундан бошлаб ўлчаш йўли кўрсатилмайди. Юқоридаги ўрнакларга қараб *тидангина* (таъкид бизники – Н.А.) ўлчаб бориш керак»¹²⁹ - деб изоҳ беради. Шунинг учун ҳам Фитратнинг аруз ҳақидаги қарашларида ватад, сабаб, фосила тушунчалари ўз-ўзидан тушиб қолади. Унингча, «шеърый асарда бир сўзни ўлчаш ҳижолар билан бўлади... бирмоқ вазнлари билан аруз вазнлари иккаласи ҳам вазн ўлчамак учун *ҳижони* (таъкид бизники – Н.А.) олади».¹³⁰ Демак, Фитрат фикрича, вазнда ўлчов бирлиги ҳарф эмас, ҳижодир. Ҳижонинг эса ҳамма вақт бўгин билан айният ҳосил қилмаслиги, тилшунослик нуқтаи назаридан бир бўгинли бўлган фахр, ҳажр, аср каби сўзларнинг вазн талаби билан икки ҳижо ўрнига ўтиши айнан талаффузга асосланиш (яъни кетма-кет келган икки ундош ўртасида бир унли ҳам талаффуз қилинади) оқибати эканлиги мутахассисларга яхши маълум.

Фитрат «Аруз ҳақида»да «Аруз вазнларининг тузилиш қоидалари»ни дастлаб анъанавий усулда тушунтиради. Унда жузвлар, рукнлар, зиҳофлар, баҳрлар ҳақида изчил маълумот берилади. Аммо таништирув характеридаги «Адабиёт қоидалари»да асл рукнлар ва зиҳофлар бири-биридан ажратилмайди, уларнинг ҳар иккаласи ҳам умуман ўлчов бирлиги сифатида тақдим этилади: «Аруз усуллари (рукнлари – Н.А.) арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартириб кўнайтирганлар ... Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина «ўлчов сўзлари»дир».¹³¹ Асл рукнлар ва зиҳофларнинг ҳаммасини

¹²⁸ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – 47-бет.

¹²⁹ Ўша жойда.

¹³⁰ Фитрат А. Аруз ҳақида. – 16-бет.

¹³¹ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – 40-бет.

бир турдаги «ўлчов сўзлари» деб қараш ҳам вазини «қулоқ воситаси ила» аниқлашга асосланган. Чунки «фаувлун» асл рукни билан «мафойилун»нинг «фаувлун» зиҳофи шаклда, эшитилишда бир хил бўлса-да, араб тилшунослиги нуқтаи назаридан бошқа-бошқа ҳодисадир. Зиҳоф «мафойилун»дан «ҳазф» – «ташлаш» йўли билан, яъни унинг охириги «лун» қисмини тушириб қолдириш йўли билан ҳосил қилинади, қолган «мафойил» қисми ўзига тенг «фаувлун» билан алмаштирилади.

Яна бир қизиқ факт шуки, Фитрат руки - «аруз усуллари»ни Юта деб қайд этади¹³². Ваҳоланки, кені сўйилган назарияга кўра асл рукилар 8 та. Навоийда ҳам, Бобурда ҳам шундай. Хўш, Фитрат нега асл рукиларни Юта деб ҳисоблайди? Бизнингча, бундай қараш ҳам вазини ўқиш-эшитиш асосида тушуниш оқибатидир. Чунончи, «Бадойиъ ус-санойиъ»да ўқиймиз: «Муҳаққиқлар афъил шаклан саккиздир, лекин эътиборда ўндир дептурлар. Мустафъилун бир айтилишига кўра (курсин бизники – Н.А.) икки сабаб-и ҳафиф, сўнг ватади мажмуъдин ибораттур, иккинчисига кўра икки сабаб-и ҳафиф ва орада бир ватад-и мафрукдин ибораттур (арабча ёзилганда уни икки хил талаффуз қилиш мумкин: мустафъилун ва мустафълун – кавс ичидаги барча изоҳлар таржимонники). Баъзилар иккинчисин мус тафъ лун деб айириб ёзурлар. Аввалгисин муттасил (қўшиб ёзилган), иккинчисин мунқатиъ (айириб ёзилган) дерлар. Анингдек фоъилотун ҳам бир айтилишига кўра икки сабаб-и ҳафиф ва алар орасида бир ватад-и мажмуъдин ибораттур ва иккинчисига кўра ватад-и мафрук ва анинг сўнгидин икки сабаб-и ҳафифдин ибораттур ва буни ҳам баъзилар айириб фоъ ло тун деб ёзурлар. Биринчисин муттасил, иккинчисин мунқатиъ дерлар»¹³³. Демак, аруз рукиларини ўнта деб ҳисобловчилар сўзнинг шаклидан эмас, талаффузидан келиб чиққанлар ва Фитрат ҳам талаффуз нуқтаи назаридан «ўлчов сўзлар»ни Юта деб ҳисоблайди. Хуллас, Фитратнинг вази ўлчовида ўқиш-эшитишга асосланиши, арузда ўлчов бирлиги сифатида ҳижони

¹³² Ушга жойда. Таъкидлаш керакки, Фитрат «Аруз ҳақида»да аруз назариясини мумтоз ноҳтика асосида тушунирилганлиги учун ҳам асл рукиларни 8га деб кўрсатган. «Адабиёт қондалари» амалий мақсаддин кўзлаб ёзилганлиги учун асл рукилар сонин Юта деб кўрсатилган.

¹³³ Ҳусайний А. Бадойиъ ус-санойиъ. – II-; 280-бет.

олиши вазн назариясидаги муҳим янгилик бўлди. Кейинги даврларда бу усул аруз назарияси ва амалиётининг етакчи усули бўлиб қолди. Академик Алибек Рустамовнинг ишларида шунга мувофиқ равишда «эски аруз» — «янги аруз» терминларига дуч келамиз¹³⁴.

«Адабиёт, шеър торликни истамайдир, торликда ўсмайдир» деб ҳисоблаган Фитрат арузнинг талабчанлигига ҳам танқидий ёндашади. «Аруз билан ёзилгон бир тизимнинг вазнини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғумида неча ҳарф, қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ албатта оғирдир.

Шоирнинг илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қиладир»¹³⁵, - деб ёзади яна у. Ҳатто унинг бармоқ вазидаги шеърларида ҳам эркинлик мавжуд — уларда ҳамма вақт ҳам мисралардаги ҳижолар сонини мувофиқ келтирмайди.

Фитрат аруз, бармоқ ва сарбаст вазнларида ажойиб шеърлар битиши билан бирга аруз вазни ҳақида махсус рисола битди; бармоқ вазинини назарий жиҳатдан биричиладан бўлиб ёқлаб чиқди. Аммо Фитратнинг бирор жойда сарбаст ҳақидаги қайдлари учрамайди. «Адабиёт қоидалари»да ҳам, «Аруз ҳақида»да ҳам олим ўзбек шеърининг вазилари иккита эканлигини қайд қилган. Бунинг сабаблари хусусида бир неча таҳминларни илгари суриш мумкин.

Аввало, «Адабиёт қоидалари» ёзилган 1926 йилда эркин шеърнинг илк намуналари пайдо бўла бошлаган эса-да, эркин вазн ҳақидаги қарашлар шаклланмаган эди. Фитрат, эҳтимолки, ҳали жузъий бўлган ҳодиса ҳақида «адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун» қўлланма вазиқасидаги чуқур илмий тадқиқ мақсадидан йироқ таништириув характеридаги китобчада бундай шеърлар ҳақида тўхталишни лозим топмаган. Аммо 30-йилларда сарбаст шеърлар кўпая бошлаган эса-да¹³⁶, Фитрат «Аруз ҳақида»да яна «букуи бизда шеърнинг икки вази системаси бордир»¹³⁷, - дея қайд этади. Ваҳоланки, Фитратдай зукко олимнинг адабиётдаги янги ҳодисани

¹³⁴ Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. — 9-бет.

¹³⁵ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. — 40-бет.

¹³⁶ Бу ҳақда к.: Мирзомир. Дўстлар даврасида. — Тошкент: Ёш гвардия, 1980. — 13-бет.

¹³⁷ Фитрат А. Аруз ҳақида. — 16-бет.

сезмаслиги мумкин эмас. Устига-устак, у мазкур китобида Миён Бузрук Солиҳовнинг «Ижодий йўлимиз ҳақида» мақоласига ҳам мўпосабат билдирадими, Миён Бузрук Солиҳов эркин вазн ҳақида, унинг ўзбек шеъриятида пайдо бўлиш омиллари ҳақида мулоҳаза юритган¹³⁸. Бизнингча, бунинг ҳам икки сабаби бўлиши мумкин. Биринчидан, «Аруз ҳақида» ҳам «ёш шоир ва ёзувчиларимизни аруз вазни билан яхшилаб таништирамоқ ва аруз вазни масаласини кенг муҳокама майдонига киргизмоқ» мақсади билан ёзилган. Бинобарин, бу китоб ўзбек шеърияти вазнларини кенг илмий тадқиқ этиш мақсадини ҳам кўзламаёди. Эҳтимол, Фитрат сарбаст ҳақидаги фикрларини бирор алоҳида ишида баён қилишни мўлжаллаган.

Аммо китобда ўша даврдаги ўзбек шеърияти вазнлари учта эмас, иккита деб саналганлиги иккинчи тахминни илгари суришни тақозо қилади. Ўзбек шеъриятида сарбаст, албатта, бугунги адабиётшуносликда таъкидланаётганидек, бармоқ имкониятларини кенгайтириш асосида пайдо бўлган, аммо бунда турк адабиётининг ҳам таъсирини инкор қилиб бўлмайди. Фитрат ана шу таъсирни жуда яхши билган; бу Миён Бузрук Солиҳовнинг Фитрат шоён диққат билан ўқиган ва таҳлил этган мақоласида ҳам алоҳида таъкидлаб айтилади. Бунинг устига Фитратнинг ўзи яратган асарларда ҳам бу таъсирни сезиш қийин эмас¹³⁹. Сарбастнинг пайдо бўлишида рус тоник системасининг, В. Маяковский шеъриятининг таъсири ҳақидаги таъкидлар бот-бот такрорланаётган 30-йиллар муҳитида шусиз ҳам «пантуркист» иддаоси билан нишонга

¹³⁸ Миён Бузрук. Ижодий йўлимиз ҳақида // Ўзбекистон совет адабиёти. — 1935. — 2-сон.

¹³⁹ Бу ҳақида қ.: Ёркин И. Туркистоннинг миллатчи шоири Чўлпоннинг «Балқувон» номли марсиеси // Турк культури. — 123-сон. — 162-бет; Борган Х. Қатъи этилган Туркистон мутафаккирлари. А. Фитрат ва Туркия. — қўлёзма. — 5 бет. Турк филологиси бўйича мутахассис Ҳусеин Борганнинг бизнинг қўлимизда қўлёзма ҳолида сақланган «қатъи этилган Туркистон мутафаккирлари. А. Фитрат ва Туркия» мақоласида ҳам бу алоҳида таъкидлаб кўрсатилган. Жумладан, қўлёзмада Фитрат шеъриятига Зно Кўкланинг, 1919 йида босилган «Тилимиз» мақоласига Умар Сайфиддиннинг «Янги асос» (1911 йил) мақоласининг таъсири ҳақида эътиборли фикрлар баён қилинган.

олипаётган Фитрат ҳақиқатни бузишдан кўра у ҳақда гапирмасликни лозим топган.

Яна бир тахмин шуки, Фитрат умуман сарбастнинг маъжудлигини эътироф этмаган, шеърларни вазний хусусиятларига кўра аруз вазнидаги, бармоқ вазнидаги шеърлар ва сочмалар тартибида тушунган бўлиши мумкин. У ёзади: «Вазну қофияси бўлиб, шеър бўлмаган парчалар бўлгани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчалари-да кўйдир. Чўлпоннинг «Клеуатра»си сочим йўсинида ёзилгон: вазн, қофия йўқ».¹⁴⁰

Фитрат асос-эътибори билан (туроқлар, қофия маъжудлигига кўра) бармоққа яқин бўлган шеърларни сарбаст эмас, бармоқ вазнидаги шеър деб ҳисоблаган (шоирнинг ўз шеърларида ҳам мисралардаги ҳижола сопи ҳаминша бир хил эмас: баъзи шеърларида бу тафовут 2-3 ҳижо ўртасида бўлса, баъзиларда тўғридан-тўғри кам ҳижоли мисрачалар киритилган). Бунда олим, эҳтимолки, халқ оғзаки ижоди намуналаридан келиб чиққан. Чунки «Ўзбек халқ эпик шеърлари асосан 7, 8 ва 11 ҳижоли бармоқ вазнида бўлиб туроқларнинг ўзгариб туриши, банд тузилиши, қофия системасига кўра ўзига хос хусусият касб этади. ... эпик халқ шеърида мисралардаги ҳижола микдорининг тенг бўлиши шарт эмас. Вазн изчиллигида маълум тебранишлар бўлиб, улар киска шеър учун 5-8 ҳижо ўртасида бўлса, узун шеър учун 9-12 ҳижо ўртасида бўлади.

... асосий мисра ўлчовига нисбатан шундай битта кам ёки битта ортиқ бўғин бўлиб туриши оғзаки поэзиянинг поэтикасида жоиз ва мумкин ҳисобланган»¹⁴¹. Бундан ташқари, умуман, бутун сарбаст вазнида деб ҳисобланадиган айрим шеърлар ҳам бармоққа шу қадар яқинки, агар график кўриниши ўзгартирилса, уларни бемалол Фитрат бармоқда деб ҳисоблаган шеърлар қаторига киритиш мумкин. Масалан, 5-синф адабиёт дарслигида Ғ.Ғулломнинг сарбаст шеърнинг энг мукаммал намунаси ҳисобланадиган «Сен етим эмассан» шеъри зинапоя шаклида эмас, бармоқдаги шеърлар кўринишида

¹⁴⁰ Фитрат А. Адабиёт қондалари. – 22-бет.

¹⁴¹ Рихмонов Б. Ўзбек халқ эпик шеър тузилишининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. – 3-сон. – 37-бет.

эълон қилинган¹⁴². Шеърдаги айрим ўринларни ҳисобга олмаганда уни бемалол изчил 6/5 қўшма вазнли бармоқда ёзилган деса бўлади. Аликроғи, бу шеър бармоқ вазнида ёзилгандир:

Сеп етим эмиссан, = 6
Тинчлан, жигарим. = 5
Қуёндай меҳрибон = 6
Ватанинг – оиланг. = 5
Истагани парвангани = 6
Тайёргагувчи = 5
Хал(и)қ бор – оиланг бор. = 6
Чуч(и)ма, жигарим. = 5

Ул уйингдасан, = 5
Бу ерда на офлат, = 6
На кулфат, на ғам. = 5
Бунда бор ҳарорат, = 6
Муҳаббат, шафқат = 5
Ва меҳнат поини = 6
Кўраминг баҳам. = 5

Бу Ғ.Ғулом ижодига В.Маяковский услубининг таъсири тўғриси пайдо бўлган ҳодисадир (чулки В.Маяковский шеърлари эркин вазнда эмас, тоник системада ёзилганлиги, тоник системада эса урғулараро *ҳижола*р миқдори эркинлигидан қатъи назар *урғулар* изчиллиги мавжудлиги шеършуносларимизга яхши маълум. Бу изчиллик Ғ.Ғуломда ўзбек шеър тузилишига мос равишда ҳижола сонида сақланган, эркинлик асосан қофия ва бандда кузатилади).

Шунга кўра, Фитрат ҳижола сони ўртасидаги тебранишлар у қадар катта бўлмаган, қофиялар эса эркин қўлланадиган шеърларни бармоқда; сарбастнинг вазн ва қофия умуман четлаштириладиган шакллари эса сочим деб ҳисоблаган. Ҳарқалай, Фитратнинг ўзбек шеъриятида вазн системалари иккита деб ҳисобланиш, сарбаст хусусида олимнинг бирор-бир қайди мавжуд эмаслиги шеърини вазнлар ҳақидаги қарашлар икки хил (бир гуруҳ олимлар сарбаст – бармоқ системасига кирувчи вазнлардан бири

¹⁴² Ozbek adabiyoti. 5-sinf uchun darslik-majmua. Tuzuvchilar: Saifinasokov B., Xalilov T., Kurbonboyev B. – Toshkent, 1998. – 166-171.

деб; бир гуруҳ шеършунослар эса сарбаст – алоҳида шеърый система деб ҳисоблайдилар) бўлган бугунги кунда махсус кузатишларни талаб қиладиган масаладир.

Умуман олганда эса, яна бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Фитрат яшаган тарихий шароитда шеърый вазнлар масаласи мафкуравий курашнинг адабиётдаги инъикоси сифатида майдонга кўйилган эди. Чунончи, панисломистлар – арузни, ўзбек миллатчилари¹⁴³ – бармоқни ҳимоя қилиб чиққан эдилар: «...панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биттаси вазнда аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўрунган эди»¹⁴⁴, – деб ёзади у. Ана шундай тарихий шароитда фаолият кўрсатган Фитрат арузнинг ўзлаштирилишига ҳам мафкуравий нуктаи назардан қарайди. Унинг фикрича, эронийлар араб истилосидан сўнг бир тарафдан араб гегемонияси таъсири остида эдилар, уларнинг қонун-қоидалари, сиёсатлари, ... шеърый вазнларини қабул қилдилар. Иккинчи тарафдан, уларни ўзларига рақиб деб билганлари учун улардан олган ҳамма нарсани ўзгартирдилар, «эронийлик» тақдилар, жумладан, арузни ҳам ислоҳ қилинган шаклда истифода этдилар.

Фитратнинг шеърый вазнларга оид қарашлари муҳим аҳамиятга эга. Биринчидан, Фитрат ўз даври эришган фан ютуқларидан фойдаланган ҳолда шеър вазни ҳосил бўлишининг специфик хусусиятларидан келиб чиқиб вазини аниқлашнинг энг мақбул усулини танлади. Иккинчидан, у ўз давридаги шеърый материалларни умумлаштириш асосида янги замон шеършунослигини бошлаб берди. Айни пайтда бу қарашлар тадқиқотчилар олдига XX аср ўзбек шеърятининг вазний хусусиятларини синчиклаб ўрганиш ва улуғ олимнинг назарияларини ижодий ривожлантириш вазифасини кўяди.

Абдулла Авлоний томонидан тузилган «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» антологиясининг 1909 йилги «Биринчи жузи» 1-напирида барча шеърларнинг вазни кўрсатилган. Китоб давр мактаблари учун мўлжалланган. Авлоний

¹⁴³ Муҳтарам ўқувчи «панисломист» ва «ўзбек миллатчиси» деган сўзларни салбий маънода эмас, Фитрат қўллагандой - айнан истифода этганимизни алоҳида таъкидлашни истар эдик.

¹⁴⁴ Фитрат А. Аруз ҳақида. – 20-бет.

муайян шеърнинг китобхон томонидан мукаммал идрок қилиниши учун шеър вазнини билиш ҳам муҳим деб ҳисоблайди ва болалар учун ўз китобидаги шеърлар вазнини ҳам кўрсатиб беради.

Шу китобнинг 5-жузи ҳисобланган «Мактаб гулистони» эса ёш болалар учун «енгил вази ва осон шева узра тартиб» (А.Т.А.1.195) берилган. «Мактаб гулистони»да рамал, ҳазаж, ҳафиф вазнларида ёзилган шеърлар кўнчилигини ташкил қилади, битта шеър сарёда. Авлоний бу тўпламга бармоқ вазнидаги 8 та шеърни ҳам киритган.

Чўлпон мумтоз адабиёт намуналариши шаклига кўра «бир хил, бир хил, бир хил» (уни мазмуни, пафоси, руҳига кўра бир хил дея олмаймиз, буни Чўлпоннинг ўзи ҳам ҳис қилган) деса-да, аруз вазнида ёзилган айрим шеърларига «эски тартибда», «эски йўлда» («Бизнинг Ватан», «Дарё буйи») каби эскартишлар берса-да, бир қатор шеърларини арузда ёзган; «Аруздан баҳрасиз бир – Чўлпон отлиқ бенамоз эрмиш» (Ч.А.1.116) дея камтарлик қилса-да, аруздан яхшигина хабардор бўлган. Чунончи, у «Кишан» шеърини ёзар экан, қуйидаги:

На муҳши, на совуқ – маиҳус, на қизғонмас қучоғинг бор!

Башар тарихининг ҳар савҳасида қонли доғинг бор! – байтига изоҳ беради: «Д»ни «ид»га айлантириб, қаттиқроқ чўзиб ўқимоқ лозим («сафҳасидда» каби). Йўқса аруз вазнида ёзилган бу парчанинг вазни бузиладир. Бу парчада шунга ўхшаган жойлар яна бирмунча бор. Умуман, аруз вазнида ёзилган парчаларда шу қоида қузатилмаги керак» (Ч. А. I. 60). Ҳақиқатан, шу иккинчи байтда рўй берган истиҳлоф ҳодисаси биринчи байтда ҳам учрайди:

Кишан, гавдамдаги излар бу қун ҳам битгани йўқдир,

Темир бармоқларингнинг доғи буткул кетгани йўқдир.

Ҳазожи муғаммаси соллим

Аммо Чўлпон изоҳни биринчи байтдаги сўзга эмас, иккинчи байтдаги сўзга беради. Чунки у ўзбек тилининг хусусиятидан келиб чиққан: яъни ўзбек тилида урғу охирги бўғинга тушганлигидан «битгани», «кетгани» сўзларининг охирги бўғинини бемалол чўзиб талаффуз қилиш мумкин, бунда сунъийлик пайдо бўлмайди.

Шу хил изоҳ «Жар бўйларинда» шеърини ҳам бор: «Бу парчада ҳам вази орқасида келган «ҳижо» бузилиши бор. Чунончи: «бўйларинда» ўрнига «бўйларинда» ишлатилган («и» ўрнида «ин»)» (Ч. А. I. 70). Шеър

хафиф баҳрида ёзилган бўлиб, шу хил ўқилишни талаб қилади:

Я-на-жар-бўй / ла-рин-да-ен / бош-лаб /

- у - - - / у - у - / - -

Куз-ни-ат-роф / га-юр-ти-либ / қол-дим.

- у - - - / у - у - / - -

Фонетик маффулуи фактуи

Изоҳнинг давомида ўқиймиз: «Шу хил ўйинлар ҳозир ўзимга белгили бўлсалар-да, кўчирган вақтда тузатиб ўтирмадим. Ундоқ қилсам, ҳар бир парчанинг кетига қўйилган тарихнинг унча ҳам аҳамияти қолмас эди». Чиндан ҳам бундай изоҳталаб ўринлар шеърнинг давомида ҳам учрайди:

Я-на-бор-йўқ / ни-муғ-ла-либ / куй-лаб /

Я-на-тов(у)-шим / ни-қув-ла-дим / қир-га.

«Товушим» сўзи Чўлпон «Асарлар»ининг уч жилдлиги биринчи жилдидагидек шаклда эмас, «тов(у)шим» тарзида берилса, вазн бузилиши тузатилган бўлурди.

Умуман олганда, Авлоний ва Чўлпон асарларидаги бундай изоҳлар жаҳид шоирлари шеърини вази масаласига бепарқ қарамаганликлари, вазнини шеърнинг бадиий етуклигини таъминлайдиган унсурлардан бири деб билганликларидан, шунингдек, шеърни ўқишда, уни том маънодаги санъат асари сифатида идрок этишда унинг вазнини билиш жуда зарур, муҳим деб билганликларидан далolat беради.

Жаҳид шоирлари адабий мероси нашрлари ҳақида

Биз юқорида Чўлпоннинг «Жар бўйларида» шеърини бир нашрий ўзгартиш лозимлигини кайд этдик. Умуман олганда, жаҳид шоирларининг нашр этилган адабий меросида бундай изоҳталаб ўринлар анчагина, улар вази ва қофия билан алоқадор бўлганлиги бонс уларга мухтасар тўхталиб ўтаемиз.

Жаҳид шоирларининг адабий мероси қисман Истиқлолдан олдин, асосан Истиқлолдан кейин ўқувчилар қўлига бориб теғди. Бу асарларнинг бир қисми ўз вақтида араб, бир қисми лотин имлосида эълон қилинган. Уларни синчиклаб ўрганиб, жорий имлога қўтириб китобхонларга

тақдим этишда бир қатор адабиётшунос олимларнинг хизматлари бениҳоя катта.

Миллий мустақилликка эришилгач, ўтмишда унутилаёзган қадриятларнинг тикланиши, тарихга ҳолис муносабатнинг пайдо бўлиши, миллат тараққийси учун хизмат килган, жонини қурбон этганлар фаолияти ва меросига эътиборнинг кучайиши туфайли жаҳид адиблари яратган асарлар қисқа муддат ичида қайта кўриб чиқилди ва нашр қилинди. Албатта, бу йўлдаги сатъ-ҳаракатлар энди бошланди. Ҳар қандай ишнинг бошланишида қайта назардан кечиришга, таҳриргга муҳтож ўринлар бўлиши табиий. Заҳматқаш олимларимизнинг машаққатли меҳнатларини эътироф этган ҳолда, жаҳид шоирлари адабий мероси нашрининг вазн ва қофия билан боғлиқ айрим нуқталари хусусида мухтасар тўхталиб ўтамиз.

Юқоридаги фаслларда имола ҳодисаси ҳақида айтиб ўтилди. Фитрат ҳам бу ҳодисани қайд этган¹⁴⁵. қуйидаги байтлар нашрида имола билан боғлиқ чалқашликлар содир бўлган:

Асримиз инсонларига бўлмади бир *дирдикан*.

Кимни курсанг, суҳбат айлар сени бўлса ошу поп
(И.А.С. ТА.46).

Римали мусамман маҳзур

Сад *ҳайфи* бизда йўқдур ерларни айланган ун,

Ибрит сан этма ифсус, бергай санга трактур (И.А.С. ТА. 57).

Музорети мусамман аҳраб.

Биринчи байтдаги «дардикан» ва иккинчи байтдаги «ҳайф» сўзларини нашрдагидек ўқувчида нотўғри тасаввур уйғотиб орфография қоидаларига зид ёзини шарт эмас, имола ҳодисасидан хабардор шеърхон ўзи уни икки ҳижо ўрнида «да-ардикан» ва «ха-айф» тарзида ўқиб олади. Мана бу парчада эса «и» ортиқча қўйилган:

Иди гапининг охири юмшоққина бўлсин бир са,

Чунки кўп чойхоналарнинг ишлари ўлдикча саз,

Шаҳри ўқун ҳам лекцидан алағ икболу уроз,

Таибало, яхшиларининг мадҳини ўзгунча ёз,

Бу каби чойхоналар гуёки бир дурдонадур (М. ҚО. 25).

Римали мусамман маҳзур

¹⁴⁵ Фитрат А. Адабиёт қондилари. — 57-бет; Фитрат А. Аруз ҳақида. — 27-бет.

Учинчи мисрадаги «жаҳри» сўзи «жаҳр» тарзида ёзилса васл ҳодисаси туфайли (жаҳ-р ў-куш) вазн бузилмайди. «Жаҳр» сўзининг маъноси «овозни чиқариб айтиш, гапириш» демакдир¹⁴⁶. «Жаҳр ўқиш» деганда 20-йилларда кизил чойхоналардаги шўроча амри маъруфлар بازارда тугилган.

Тўртинчи мисрадаги «яхшиларининг» ҳам «яхшиларнинг» бўлиши лозимлигини шеърнинг мазмуни айтиб турибди.

Каримбек Камийнинг куйидаги:

Висолинг жаннат ул фирдавс, жоно,

Фирқонинг дўзах, атма иштибоҳе (К. ДОА. 22), .

Ҳазажи мусаммаси мақеур

байтида ҳам нашрда «дўзах» сўзидаги «з» иккилантирилиб имло қондасига хилоф ёзилган. Шоирнинг «Дилни обод айлангиз» мажмуасини нашрга тайёрлаган Олим Олтинбек «Дўзах» вазн талаби билан «дўзах» шаклида ёзилади» (К. ДОА.141) деб изоҳ беради. Ваҳоланки, бу изоҳга ҳам, орфографияга хилоф равишда «з»ни иккилантириб беришга ҳам ҳожат йўқ, чунки «дў-» ҳижоси ҳам урғу олганлиги, ҳам руқн охирида келганлиги боис шусиз ҳам чўзиқ ўқилаверади. Агар изоҳ керак бўлса, «фирдавс» сўзига изоҳ бериш лозим бўлур эди. Аслида эса аруз вазнидаги асарни ўқийдиган шеърхон аруздаги фонетик ҳодисалар хусусида махсус билимга эга бўлиши лозимки, бу билим ноширни (илгарилари котибни) ҳамиша бу каби изоҳлардан озод қилади, акс ҳолда аруз вазнидаги ҳар қандай мажмуа турли изоҳлардан тўлиб кетади.

«Ароба меҳнатидин бормоққа бўлмас эди журъат» (ҳазажи мусаммаси солим) мисрасида (И.А.С. ТА. 55) эса «бормоққа» деб ёзавериш керак; бу вазнга ҳам мувофиқ, лисоний қоидаларга ҳам зид эмас — чунки «-га»нинг «-а» шакли шеърятда учрайди. Шунингдек, «Бу ашён жадиди мубаддини асли ҳикматдир» (ҳазажи мусаммаси солим) мисрасида (И.А.С. ТА.56) «мубаддини» деб, «Бутун ёз ўткунча дарё сувида аббоз эрмиш» мисрасида (Ҷ. А. I. 115) (ҳазажи мусаммаси солим) «ўткуча» деб ёзавериш мумкин.

¹⁴⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳи дўғати. — Тошкент: АСН. 1972. — 224-бет.

Кўп учрайдиган яна бир ҳолат – айрим товушларнинг қисқартирилиши билан боғлиқ. Чунки айни ҳодиса жаҳид шеъриятида ҳам кўп кузатилади. Абдулла Авлоний шеърлари нашрида бу масала қисман тўғри ҳал қилинган. Шоир жуда кўп ўринларда «пайғамбар»ни – «паямбар», «на ўлди»ни – «нўлди» тарзида ишлатади ва нашрда ҳам шу кўриниш сақланган. Аммо баъзи ўринларда шу принципдан чекинилади:

Биза ҳаждан мурод ҳақ биғин қилмони умматдир,

Пайғамбар айди бизги: жамоат фийзу рихматдур (А. ТА. I. 200).
қуйидаги байтда эса «вахйи ила» эмас, «вахйи-ла» бўлиши лозим:

Қуръонни Карим нозил эдуб бизларо холик,

Ваҳйи ила юборди оши пайғамбара холик (А. ТА. I. 167).

Ҳазажни мусамманн ахроби макфуфи маҳзуф

Биз юқорида аруз вазнидаги бу ҳодисанинг таъсири бармоқ вазнида ҳам сақланишини қайд этган эдик. Шунинг учун бармоқ вазнидаги шеърлар нашрида ҳам айрим ўринларда «қисқартириш» усулидан фойдаланишга тўғри келади. Чунончи, Чўлпоннинг:

Шўх-шўх оқиб юрагида *яширинча*

Тарихларин, асрларин қарғамини (Ч. А. I. 6);

Нечун қизорди юзинг қин-қизил анор янғилғ,

Дилингда ўйюқи бир шарна ўтдимн *шотқини* (Ч. А. I. 29)

каби мисраларидаги курсив билан ажратиб кўрсатилган сўзларга вазн талаби билан изоҳ бериш ёки ортиқча товушларни қавс ичида кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

Яна бир жузъий ҳодиса «вов» - ҳарфи билан боғлиқ. Маълумки, бу ҳарф икки товушни – «у» ва «в» товушларини ифодалайди. Шунга мувофиқ «ва» боғловчиси ҳамда «-у» юкламаси синонимиясидан, эҳтимолки, насрий асарларда, шунингдек, вазнга дахл қилмаган ўринларда фойдаланиш мумкин. Аммо айрим ўринларда вазн талаби билан уларнинг фақат биттасини кўллаш лозим бўлади. Абдулла Авлонийнинг:

Миллат авлоди ҳамма арбакаш ва ҳаммоллар,

Афти-ингори қаро кийгани жулди-жулди (А. ТА. I. 161), -

Рамали мусамманн мақтау

байтида «фоилотун» ўлчовига мос тушуши учун биринчи мисрада «арбакашу» деб бериш лозим, шунда васл усулидан фойдаланиб «-каш» ҳижосини «-ка»га айлантириш ва қисқа талаффуз қилиш мумкин бўлади.

Авлонийнинг бошқа байтида эса «в» берилиши керагу,
нашрда «у» берилган:

Вор сонда у раҳмати илоҳи(й),

Афу ўлуғси бандани гулоҳи (А. Та. I. 199).

- - у / у - - у / у - -

Мафғувлу мафғойлу фағувлу

Хазаж мусалдаси аҳраби мафғуфи маҳзаф

Бу ерда ҳам «афв» ёзилса, насл ёрдамида талаффузда
ортиқчалик қилаётган ҳижодан кутулини мумкин бўлади
(аф-в ўл-ғу-си).

Шунингдек, қуйидаги байтларни ўқишда ҳам вазн
билан боғлиқ сакталиклар пайдо бўлади:

Бир қарангиз ерда кўкарган гёҳ.

Сизга қисур ҳар бири этуб нигоҳ.

Лола кулаб тагин қулар ойму моҳ

Умр азна жоро туриб этди оҳ. (И.А.С. Та. 218)

- у у - / - у у - / - у -

Муфтаилун муфтаилун фоилун

Саринги мусалдаси матвийи макшуф

Вазн бу банднинг учинчи мисрасидаги «тагин» сўзи
«доғи» шаклида бўлишини талаб қилади.

Фақрликда ялмаслар мажлиснинг орау,

Сўлама даҳр аҳлига Ибрат солиб оғзинга том (И.А.С. Та. 46)

Рамали мусаммани маҳзаф

Бу байтдаги биринчи сўзни «фақрликда» деб бериш
керак, шунда сўз «фоилотун» ўлчовига мослашади:

фақ-р(е)-лик-да

- у - -

Яна бир хил қусурлар қофиялар билан боғлиқ бўлиб,
нисбатан камроқ учрайди. А.Мажидийнинг «Кўнгил
орзулари» мажмуасида «Соқов булбул» мухаммаси бор.
Мухаммас:

Азнани карнайим, хир-хир қилб жон оладир товушинг,

Ажаб оҳанги бор, гўёки кетмоқ чоладур товушинг, -

иккилиги билан бошланади. (Иўл-йўлакай айтиб ўтиш
керакки, мухаммаснинг радифи «тов(у)шинг» тарзида
берилиши керак.) Ҳар банднинг бешинчи мисрасида шунга
мос равишда «соладир», «ноладир», «гўсоладир» ... каби
қофиядош сўзлар тизими келади. Фақатгина 3-банднинг
бешинчи мисраси нашрда:

Кўнгил шудгорини ҳамвор этинга матодир товушинг, -

шаклида берилган. қофия ва мазмун «матодир» сўзининг «моладир» билан алмаштирилишини талаб қилади. Чунки мола — форс-тожикча сўз бўлиб, «молидан» - «суртмоқ» феълидан ясалган; «ҳайдалган ернинг кесақларини майдалаб текислаш ва зичлаш учун ишлатиладиган қишлоқ хўжалик асбоби, боронанинг ёғочдан ясалган жайдари тури»¹⁴⁷. Демак, қофия ҳам; айни мисрадаги «шудгор», «хамвор этиш» — «текислаш» сўзлари ҳам «мола» сўзини талаб этаётир.

Маълумки, XX аср бошларида бадий нутқда кўплаб русча-интернационал сўзлар ҳам қўллана бошлади. Ҳали адабий талаффуз ва имло принципларининг ишлаб чиқилмаганлиги туфайли бундай сўзлар ўзбек тили фонетикасига бутунлай бўйсундирилди. Бинобарин, жадид шоирлари шетрий мероси нашридаги бир қатор изоҳталаб ўринлар айнан ана шундай сўзлар имлоси билан боғлиқ. Жумладан, бу асарларда деярли барча ҳолатларда ёнма-ён келган икки унли «ё»лашган унли мақомини олади. Абдулҳамид Мажидийнинг :

Чойхона буржида *радиоприёмник*,

Устида бир йиғит уришиб турадир (М. КО. 11);

Ёки:

Қизилқар бизнинг чол бўйинини чўзиб,

Радиолар «тектириб» кўриб қайтадир (М. КО. 12);

Ёки:

Кўп эди дунёда дўкон билан оғбор ўғриси,

Нукраю олтин, *бриллиант*, дурру шахвор ўғриси (М. КО. 32).

Рамали мусамманн маҳзуф

Яна:

Актёр учун асар берсин *материал*,

*Материал*ча ишнинг имкони йўқдир (М. КО. 55), -

каби байтлардаги ажратиб кўрсатилган сўзлар вазн талаби билан «радиоприёмник», «радё», «бриллиант», «матерял» тарзида ўқилиши, шоир истифода этган шу шаклда нашр қилиниши ва бунга ношир томонидан изоҳ берилиши лозим. Абдулла Авлоний ҳам «идеал» сўзини «идёл» вазнида ишлатади:

Замонини одатидур измелз иссон(и)и ютмак.

Кермак бир маслаку бир гою идёлни тутмак (А.ТА. I. 113).

¹⁴⁷ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томлик. I т. - М: Рус тили, 1981. - 470-бет.

Шунигдек, «мадмуазил» («Шоирнинг ўз нафсига шикоят») ҳамда «Истар кўнгил» шеърларида) шаклида нашр этилган сўз А. Мажидий томонидан «мадмазел» вазнида, «склад» («Бандаларнинг кўшиги» шеърида) сўзи «искалад» вазнида, «Гаспиринский» сўзи Тавалло томонидан «Гас-фи-ри-нис-кий» вазнида, «гостница» сўзи Ибрат томонидан «гас-тин-са» вазнида ишлатилган. Шу ва шу каби сўзлар алоҳида изоҳларни талаб қилади. қуйидаги мисолларда ҳам русча-интернационал сўзлар вазн талаби билан ўзига хос тарзда қўлланган:

*Авалан сениору тиниоз борсун, ўргинсун илм,
Бас, келиб андин кейин берсин сенга кенгешлар (Т.РИ.10).
Рамали мусаммани маҳзурф*

*Ғаржоморун айлар садо бир инча бирлап минг наво,
Фатнус олиб, эй бедаво, тинч ухлаб-майсан ҳануз (Т.РИ.9).
Ражази мусаммани солим.*

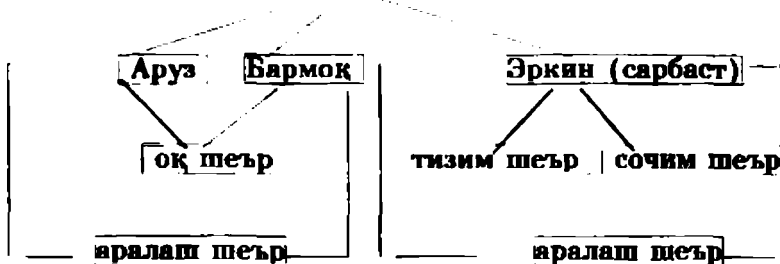
Жадид шоирлари адабий мероси нашрларида шу каби ҳолатларга эътибор бериш бу адабиёт майдонга чиққан тарихий давр шеърлятининг вазний, қофиявий хусусиятларини белгилашдагина эмас, шу давр ўзбек тилининг ҳолатини тадқиқ этишга ҳам ёрдам беради.

ХУЛОСАЛАР

1. Жадид шоирлари адабий меросини вазн нуқтаи назаридан ўрганиш бармоқ давр шоирлари томонидан осон ўзлаштирилмаганлигини, масалага тарихий нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, бармоқ – улар учун «енгил вазн» бўлмаганлигини кўрсатади. Давр контекстида шеърлятни бошлаб арузда идрок этган шоирлар бармоқда дабдурустдан силлиқ, равон шеърлар ёзабормаганлар. Аруз ва бармоқ, бармоқ ва сарбаст аралаш қўлланган шеърлар, бирмоқ вазнидаги шеърларда фикр ифодаси учун зарур бўлган сўзларни ихчамлашгиря олмаслик ёки атайлаб эркинликка йўл қўйиш натижасида пайдо бўлган қўшимча мисрачалар ёки туроқларнинг етишмовчилиги, туроқларнинг сўз ўртасига тўғри келиши шундан далolat қилади. Бу ўтиш даври шеърлятининг ўзига хос хусусияти, қонуний бир ҳол сифатида қаралмоғи лозим.

Умуман олганда, жадиd лирикасидаги вазний ранг-барангликни куйидаги схема асосида шундай кўрсатиш мумкин:

Жадиd шеъриятида вазилар

2. Ўзбек шеършунослигида сарбастга икки хил қараш мавжуд. Бир гуруҳ олимлар уни мустақил шеърый тизим сифатида эътироф этсалар, бир гуруҳ олимлар уни бармоқ системасига кирувчи вазилардан бири деб ҳисоблайдилар. Биз эса, модомики, ўзбек шеърияти учун вазннинг ўлчов бирлиги ҳ и ж о экан, ўзбек шеърияти вазилари учта ва сарбаст – мустақил шеърый тизимдир деб ҳисоблаймиз. Чунончи, арузда мисрада ҳижоларнинг м и қ д о р и ва с и ф а т и, бармоқда м и қ д о р и вазни тайин қилиш асосидир. Эркин вазн – сарбастда эса бу иккаласи ҳам талаб этилмайди, балки унда мисраларда ҳижолар сони ҳам, туроқлар ҳам эркин бўлади. Мавзу-мундарижа вазни тайин қилмайди. Эркин вазнидаги шеърнинг мавзу-мундарижаси аруз ва бармоқдагидек ранг-барангдир. Мавзу-мундарижага кўра сарбастнинг қайси шакли (зинапояли, узун-қисқа мисрали, сочим...)нинг танланиши шоирнинг услуби, поэтик фикр кўлами, ҳиссий-кечинмаларнинг мазмуни каби қатор омилларга боғлиқ бўлади. Жадиd шеърияти ўзбек адабиётида сарбаст бармоққа яқин бўлиши, кўп ҳолларда қофия ҳам мавжуд бўлишини кўрсатди.

3. Жадиd шоирлари учала вазн имкониятларини намоён этибгина қолмасдан, шеърый вазилар ҳақида назарий фикрлар ҳам баён қилганлар. Хусусан, Фитратнинг шеърый вазилар ҳақидаги қарашлари алоҳида бир система сифатида шаклланди. Фитрат арузни янги тарихий шароитда янгича йўналишда ўрганиш йўлидан

борди, бармоқни назарий жиҳатдан асослаб берди, ўзи ҳар учала вазиде шеърлар ёзиб назарий қарашларини амалда исбот этди. Унинг бу қарашлари янги типдаги шеършуносликнинг пойдевори бўлди. Аммо Фитрат сарбастни учинчи шеърый тизим сифатида эътироф этмайди. Бугунги ўзбек адабиётшунослигидаги шундай қараш, аҳтимол, Фитратдан ибтидо олгандир. Бу хусусда бир қанча гипотезаларни илгари суриш мумкин. Бизнингча эса, Фитратнинг сарбастга сочим доирасида караганлиги ҳақиқатга яқинроқдир.

4. Жаҳид шоирлари асарларининг ҳозиргача амалга оширилган нашрлари қайта кўриб чиқишни талаб этади. Вазн ва қофия билан боғлиқ айрим қусурлар шуни кўрсатади. Бу борада мумтоз шеърыйт назарияси билан шугулланган бир қатор олимларнинг кўрсатмалари ҳам мавжуд. Шунингдек, жаҳид шоирлари шеърыйатида тез-тез учрайдиган, ўша давр тарихий шароитида ҳозиргидек шаклий принцип асосида эмас, асосан, фонетик принцип асосида ёзилган русча-интернационал сўзлар турли изоҳ ва шарҳлар билан таъминланиши лозим. Бу ХХ боплари ўзбек тилининг хусусиятларини ўрганиш учун ҳам зарурдир.

Х О Т И М А

Инсоният тарихининг иккинчи минг йиллиги охирларида ўзбек халқи янги тараққиёт босқичига кадам қўйди. Ижтимоий ҳаётнинг бу босқичи бадиий адабиётнинг янги кучларини ҳам майдонга чиқарди. Адабиётнинг бошқа янги хиллари (проза ва драматургия)нинг вужудга келиши, албатта, ўзбек бадиий тафаккури тарихидаги муҳим ҳодиса. Аммо кўл асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтган, ўзининг барқарор аъъаналарига эга бўлган поэзиянинг ўзи ҳам бу даврда янги руҳ билан бойиди. Бу янги руҳ, табиийки, шеъриятнинг аввал мазмуний, кейин шаклий жиҳатларида акс этди. қизиги шундаки, адабиётнинг ана шу ғоят ўзига хос, муҳим ва мураккаб даврини миллий адабиёт тарихининг тўлақонли даври сифатида баҳолаш адабиётшуносликка орадан қарийб бир аср ўтгач – учинчи минг йиллик арафаларида насиб этди. Бунинг сабаблари фалсафа, тарих, жамиятшунослик, социология, эстетика, адабиётшунослик каби катор ижтимоий фан соҳалари билан шуғулланувчи олимларнинг катта-кичик тадқиқотлари орқали бугун яхши маълум.

Биз ўз кузатишларимизда жадид адабиётига, асосан, ўтиш даври адабиёти сифатида ёндашдик. Бу ўтиш даври шеъриятда сўз санъаткорлигининг юксак мақомларга кўтарилганлиги билан эмас, шеъриятга муносабатнинг, унинг олдига қўйиладиган талабларнинг ўзгариши, шаклнинг ичдан янгиланиши, шеъриятчи жаҳон адабиёти тараққиёти йўналишларига уйғунлаштирув ҳаракатининг кучайиши билан характерланади. Авлюний томонидан ўртага ташланган:

Сиза будур, эй шоирон, ишқия наъм этманг.

Қалам қон, зулфи суйбул, сарин қоматдан гапирманглар, -
шоирони бутун жадид шеъриятининг моҳиятини, мазмунини, ўзгаришларини ўзида акс эттирди. Жамият ҳаётига фаол аралашув, ижодкор шахсни жамиятнинг етакчи кучи – ҳаётни ўзгартиришга қодир куч сифатида тушуниш жадид адиблари фаолиятининг мазмунини, ижодининг йўналишини белгилади. Шунинг учун уларда аъъанавий ишқий, тасаввуфий мавзулар иккинчи планга ўтди ёки мазмунини ўзгартирди. Зикр этилганларнинг барчаси жадид адабиётининг мумтоз поэтика томонидан асар

шаклига қўйиладиган қағий талаблар рамкасида чикишига, асар яратиш жараёнида уларга бош масалалардан бири сифатида карамасликка олиб келди. Шаклдаги ўзгаришлар, энг аввало, вази ва қофияда намоён бўлиди.

Арузнинг ички ўзгаришлари халқ кўшиқлари оҳангида яратилган шеърлар мисолида сифат ўзгаришларига олиб келди. Буида Хамза ва Абдулла Авлонийнинг хизматлари катта бўлиди. Яхши матълумки, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, сал кейинроқ эса Муқимий каби шоирлар ижодида ҳам бармоқ вазида ёзилган шеърлар мавжуд. Умуман, бармоқ аруз хукмронлик қилган ўш аср мобайнида ҳам бутунлай истеъмолдан чиқиб кетган эмас. Аммо биз ёзма адабиёт айрим вакиллари ижодида бармоқнинг қўлланишини то XX асрнинг 10-йилларигача жузъий ҳодиса деб қараймиз. Бу асарлар аруздан бутунлай бармоққа ўтиш жараёнини кўрсатувчи типик ҳодисалар эмас эди. Бизнингча, айнан халқ кўшиқлари йўлидаги шеърлар бу жараёни биланганини кўрсатувчи типик ҳодисалар сифатида баҳоланиши лозим. Аммо бу масалада икки ҳолатни ҳам назардан четда қолдиришга ҳаққимиз йўқ. Биринчидан, Фитрат ёзади: «Бизда жадилизмнинг биринчи даври панисломизм байроғи остида юрди. Жаид адабиётининг аруз вази билан ёзилиши мана шу даврга тўғри келади. Бора-бора панисломизм, пантуркизм, ўзбек миллатчилиги бир-биридан айрим хатти-ҳаракатлар тарзида ажралади. Мен буларнинг учини ҳам ўтканман ва жуда яхши эслайманики, панисломизм билан ўзбек миллатчилигининг адабиётдаги инъикосларидан биттаси вазида аруз ва бармоқ тарафдорлиги шаклида кўрунган эди». Англашиладики, вази масаласи ўз вақтида мафкура масаласи сифатида майдонга чиққан, жадилизмнинг икки қанотини ўзида акс эттирган. Ўша даврлар ижтимоий ва адабий жараёнининг фаол иштирокчиси бўлган адибнинг эътирофини назардан четда қолдириб бўлмайдилар¹⁴⁸.

Иккинчидан эса, аруздан бармоққа ўтилиши — бу шунчаки нуқул адабиётнинг ўз ички тараққиёти натижасида содир бўлган ҳодиса эмас, балки ижтимоий ҳаётнинг адабиёт билан зич алоқаси, эътироф этамизми-

¹⁴⁸ Бу ҳақда ина қ.: Тўйчиев У. Хамза шеър тузилишида традиция ва новаторлик // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1989. — 1-сон. — 53-бет.

этмаймизми, мафкуравий кураш майдони бўлган адабиётнинг жамият ҳаётига фаол аралашуви натижасида ёзувчи дунёқараши ва ижодий кредосининг ҳосиласи сифатида, ундан сўнг эса адабиётнинг ўзи ва уни яратувчининг адабиёт тараққиётидаги яқрагликни, турғунликни инкор этиши оқибагида содир бўлган ҳодисадир. Бу ҳодисада ҳар қандай тараққиётга хос бўлган энг умумий белгиларни ҳам; адабиётнинг моҳиятини ташкил этган ва унинг яратувчиси табиатида мавжуд бўлган эркинлик, ҳар қандай тараққиётга асос бўлувчи ранг-барангликка интилиш истагини ҳам кўриш мумкин. Бир пайтлар туркий адабиётнинг жаҳоний миқёсларга чиқиши учун арузга ўтилиши қанчалик қонуний жараён бўлган бўлса, бармоқ ва сарбастга ўтилиши ҳам турғунлик ботқоғига тобора ботиб бораётган ўзбек адабиётининг янгиланиши, тоза руҳ олиши учун илгирлик зарур эди. Бу – узок асрлар давом этган феодализмнинг ерилиши, ўз ўрнини илғорроқ жамиятга бўлган берилиши адабиётдаги инъикоси ҳам эди. Бу – ўзбек адабиётининг жаҳон адабиёти оқимига тушиб олиши учун зарур эди. Аммо аруз ўзбек тили хусусиятларига ёт бўлмаган вазн сифатида бутунлай барҳам тошган эмас, шеърятда ранг-барангликни ташкил этувчи унсур сифатида ҳозир ҳам ҳақли равишда яшаб келмоқда. Аслида «адабиётда даврларнинг алмашилиши фақат бадиий тафаккур эволюцияси билан боғлиқ бўлмай, балки муҳим ижтимоий жараёнлар билан ҳам боғлиқ бўлган омилларнинг ўзаро таъсири натижасида пайдо бўлади»¹⁴⁹.

Ҳадиид шоирлари адабий меросидаги конкрет шеърларда аруз, бармоқ ва сарбаст системаларига хос бўлган вазний, қофиявий, жанрий хусусиятлар аралаш ҳолда намоён бўлди. Бу аралашлик бир шеърда икки вазн (аруз ва бармоқ ёки бармоқ ва сарбаст)нинг аралаш қўлланиши, аруз жанрларига хос қофияланиш тартибининг бармоқдаги шеърларда жорий этилиши (ёки аксинча), бармоқдаги шеърларда аруздаги фонетик ҳодисаларнинг содир бўлиши, бармоқдаги шеърларнинг жанрини арузий жанрлар билан белгилаш кабилар билан

¹⁴⁹ Мангатакова Е. Типологические модификации в турецкой лирике переходного периода (от Средневековья к новому времени): А.Ц. – М., 1983. – с. 5.

характерланади. Бир тилдаги адабиёт доирасида амал қилаётган ёки айнан бири эскираётган, бири эндигина кириб келаётган адабий ҳодисаларнинг бу тахлит бир-бирига таъсири, аралашуви ҳам айнан ўтиш даври адабиётининг ўзига хос хусусияти деб қараймиз. Чунки адабиётнинг кейинги давлари тараққиёти учун бундай аралашликнинг заифлашуви, аниқ сифатлари билан характерланидиган ҳодисаларнинг барқарорлашуви ҳосилдир. Бандга эркин муносабат (бу аруз вазнидаги мусамматларда ҳам, бармоқ вазнидаги шеърларда ҳам кузатилади), қофияга эркин муносабат (аруздаги шеърларда бармоқ жапирлари қофияланиш тартибининг қўлланиши ёки аксинча), вазнга эркин муносабат (аралаш қўллаш) эволюцион тарзда миллий адабиётимизнинг кейинги давларида бармоқда тўртлик банд шаклининг ва бу бандларда замонавий қофия типлари (кесма, айланма...)нинг қарор топиши билан алмашинди.

Турли ижодкорлар вазн-ритмнинг шеърдаги, ижод жараёнидаги ўрнини турлича баҳолаганлар. Шеърлари айнан ўзига хос ритми билан жаҳоннинг жуда кўп шоирлари ва шеършунослари диққатини жалб қилган В.Маяковский учун поэтик фикрнинг пишиб етилиши сўзсиз шовқин-ритмнинг шаклланишидан бошланишини айтиб ўтган эдик; Гёте эса: «Вазн поэтик кайфиятдан ихтиёрсиз равишда оқиб чиқади, - деб ҳисоблайди. — Шеър ёзатуриб, вазн ҳақида ўйлай бошладимми, йўлдан адашасан ва ҳеч нарса ёза олмайсан»; аини пайтда Пушкиннинг қўлёзмалари ичида вазний схемалар оз бўлса-да учраб туради; В.Жуковскийда эса улар анча сероб.¹⁵⁰ Бу, турли шоирларнинг вазнга муносабати. Уларнинг бири вазннинг шеърдаги ролини муҳим деб билмайди, иккинчиси эса вазни шеърни шеър сифатида сақлаб турувчи барқарор сифатлардан бири деб англайди. Аммо туркий адабиёт мисолидагина олганимизда ҳам шундай давлар бўлдики, бу даврда вазн масаласи бош масалалардан бирига айланди (мумтоз адабиёт). Жадид шоирлари ижод қилган қисқа муддатли ўтиш даврининг ўзидаёқ эса вазнга зиддиятли икки хил муносабат амалда эди. Бу давр бир тарафдан вазннинг роли абсолютлаштирилувчи (мумтоз адабиёт анъаналари) ва

¹⁵⁰ Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. — с.6.

иккинчи тарафдан унга эркин муносабат шакллана бошлаган (янги адабиётда) бир давр бўлди. Бу шунда ҳам кўринадики, аруз вазнидаги шеърларда айнан в а з н ё қ о ф и я д а м у к а м м а л л и к к а э р и ш и ш учун айрим чеклашлар (яъни товушларни қисқартириш, сўз шаклини ўзгартириш)га дуч келсак, бармоқ вазнидаги шеърларда аксинча ҳолатни, яъни м а з м у н т а л а б и билан вазининг «бузилган»ини (ортиқча ёки кемтик хижола, туроқлар: туроқлар тартибининг бузилиши)ни кўрамиз. Ана шундай ўтин даврида ижод қилган Фитрат ва Чўлпоннинг шеърлари, Ҳамза ва Авлонийнинг халқ кўшиқлари куйида ёзилган шеърлари вазини кузатиш учун қизиқарли материалдир. Улар аруз ва бармоқнинг, бармоқ ва сарбастнинг тез-тез алмашилиб туриши билан характерланади. Умуман, бу шоирлар ижодида соф бармоқ ва соф сарбастга кирувчи шеърлар салмоғи унча катта эмас, изчил бармоқда ёзилган шеърларнинг ҳам бир неча ўринларида мисралардаги хижола сони тенглигининг бузилганини кўрамиз. Бунинг объектив ва субъектив сабаблари бор. Бу ҳодиса мадраса таълимини кўрган, мумтоз адабиётни чуқур билган ва шу туфайли шеърятни асосан аруз орқали идрок этган шоирларнинг бармоқни ўзлаштириш йўлидаги мушкулотлари билан; яна бир тарафдан катъий рамкаларга солинган адабиётнинг вориси бўлган адибларнинг - замона зайли боис эркинлик масаласи ҳаётларининг бош масаласига айланган, айнан шу қадрият улардаги жамийки интилишларни ҳаракатлантирган ижодкор шахсларнинг шаклда ҳам эркинликка янада кўпроқ интилишлари, айни пайтда бармоқнинг арузга нисбатан бирмунча эркинлигини кенроқ тупшунишлари билан; яна бир тарафдан эса жаҳон адабиётининг, жумладан турк, рус, татар адабиётининг баракали таъсири билан изоҳланади. Чунки «ижоднинг ритмикага муносабатида ҳам объектив ва субъектив омилларнинг кесишиши ҳақида гапириш мумкин».¹⁵¹ Бундан ташқари, жадид ижодкорларининг бадиий адабиётни, жумладан, шеърят шакллариши янгилаганликлари уларнинг жамиятнинг жамийки соҳаларини, инсоннинг дунёқарабини янгилаш, ҳаётга

¹⁵¹ Уша жоїда.

муносабатни янгилашдан иборат ғоявий программаларининг бадийий ижоддаги инъикоси ҳам эди.

Бошқа тарафдан қараганда эса, ижод жараёни шу қадар мураккаб, бу жараённинг ҳосилалари шу қадар ранг-барангки, муайян назариялар билан уларни қамраб олиш, умумий махражлар остига бирлаштириш мушқил. Чунки шундай адабий ҳодисалар борки, улар бутун адабий ижод тарихида ягона бўлиб қолиши ҳам мумкин (мисол учун Адонинг рубоий-муस्ताзодлари).¹⁵² Шунинг учун жаҳид адабий меросидаги айрим конкрет олинган шеърлар вазини тайин этиш мушқул. Биз ишда ана шундай шеърларни таҳлил этишга, бу шеърларда ритмик ранг-барангликни юзага келтирган омилларни изоҳлашга, шoirнинг бу омилларнинг уйғунлигини таъминлашда намоён бўлган бадийий маҳоратини кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, мумтоз поэтикада вазини аниқлаш тамойиллари ҳам, қофияни аниқлаш тамойиллари ҳам графикага асосланган эди. Сокин ва мутаҳаррик ҳарфлар, жузвлар; «ч»-«ж», «а»-«о» бирлигига асосланган қофиялар ана шундан далолат беради. Аммо турли қайдлар, адабий-назарий фикрлар, адабий материаллар ўтмиш даврларда ҳам вазн кўпроқ ташки сезгилар асосида ҳосил қилингани ва тайин этилганини кўрсатади (мисол учун Алишер Навоийнинг «...хўп туркона *айтур* эрди» типидagi изоҳларини, Бобурнинг «...туркий тил била то шеър *айттитурлар*, ҳеч ким онча кўп ва хўп *айтқон* (курсивлар бизники — Н.А.) эмас» каби таърифлариши эслайлик). Биз ҳам жаҳид шеърини вазнларини текширишда эмпирик усулга таяндик. Мумтоз адабиётда вазндан кўра қофиялар кўпроқ графикага асосланган. Буни жаҳид шеърини мисоллари ҳам тасдиқлайди. (Қофияда графикага асосланиш муайян даврларда рус адабиётида ҳам кузатилган. «Шундай даврлар бўлдики, шoirлар қофиянинг «зрительная» ҳам бўлишини маъқул кўрдилар, яъни оҳангдошлик бир хил ёзув орқали ҳам ифодаланиши керак эди.

Г.Державин «зрительная» қофиядан эшитишга асосланган (товунг асосидаги) қофияга томон кескин

¹⁵² Шодиев Э. Адонинг рубоий-муस्ताзодлари // Узбек тили ва адабиёти. 1972. - 2-сон. - 63-69-бетлар.

бурилиш ясади»¹⁵³.) Шунинг учун ҳам мумтоз поэтика талаблари асосида иш кўрган даврлар шеърини вазиларини эмпирик усулда, қофияларини график усулда текшириш мақсадга мувофиқдир.

Қофиядаги ўзгаришлар ҳам шунчаки ҳодиса бўлмай, балки даврнинг мумтоз поэтика анъаналарига, умуман адабиётга, унинг вазифаларига муносабатидан келиб чиқади, албатта. Аммо XX аср бошларида умуман товуш-ҳарф бирлигига муносабатнинг ўзи ҳам ўзгарди - ўқиш-ўқитиш ишларида усули савтия — товуш-ҳарф усулига ўтилди. Бизнингча, қофияда график усулдан чекиниш бир тарафдан товуш-ҳарф бирлигига муносабат билан ҳам боғлиқдир.

Бу даврда ижтимоий-танқидий руҳдаги шеърларда реализм натурализмга яқинлашиб келади, шеър санъат асаридан кўра вазили фикр тусини олади. Бу шеърятдаги турғунлик рамкаларини турли йўллар билан (арузни эркинлаштириш, халқ қўшиқлари орқали бармоққа ўтиш каби) синдириш сари бораётган давр поэзиясининг ўзига хос хусусияти, турғунликни енгиш йўллари билан бири сифатида қаралмоғи лозим. Бу ярим натурализм кейинчалик миллий адабиётда реализмнинг мустаҳкам ўрнашувига асос бўлди.

Умуман олганда, бу давр адабиётининг, бу шоирлар ижодининг, ижодий лабораториясининг, кураши ва фаолиятининг ўрганиладиган жиҳатлари ҳали жуда кўп; бугунги кунда майдонга келаётган бир кўп тадқиқ ишлари эса ҳали мазкур соҳадаги ишларнинг бошланишидир. Жаҳид шеъриятида қаламга олинган нозик психологик ҳолатлар, миллият менталитетидаги жуда инжиқ кузатишларни талаб қиладиган хусусиятлар, бу шеърят лексикаси, умуман, уларнинг сўз танлаш тамойиллари каби жуда кўп муаммолар ҳали ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Жаҳид шоирларининг тарихий хизмати, улар яратган асарларнинг санъат асари сифатидаги қимматидан қатъи назар, ўтмиш адабиётини янги замон адабиёти билан, миллий адабиётни жаҳон адабиёти билан боғлаганлигида; янгича йўналишдаги адабиётнинг бошловчилари бўла

¹⁵³ Энциклопедический словарь юного литературоведа. — М.: Педагогика, 1988. — с. 262.

олганлигида, бу адабиётнинг тамал тошларини кўйганлигидадир. Чунки, «шоирнинг бадий маҳоратини ва ижодий муваффақиятини тўлиқ англаш учун унинг эстетик принципларини аниқлаш керак. Буни билиш учун эса санъаткорнинг борлиқ, жумладан, инсон ҳақидаги фикрларининг фалсафий асосларини билиш зарур¹⁵⁴. Жаҳид шоирларининг ҳам миллий маданиятимиз тарихидаги ўрни ана нуктаи назарлардан тайин этилмоғи, тарихий хизмати баҳоланганда ана шу жиҳатлар бош жиҳатлар сифатида қаралмоғи лозим. Улардаги жанговарлик, журъат, ғоявий программанинг аниқлиги, бадий ижод ва ҳаётий интилишларнинг уйғунлиги, миллатпарварлик, ватанпарварлик, фидойилик, курашчанлик ҳар қандай замон ижодкорларига ҳам ибрат ва сабоқдир. Зеро, ҳақиқий адиб сифатида тарих саҳифаларидан ўрин олиш учун сўз санъаткори бўлишнинг ўзигина камлик қилади; сўз санъаткорининг ичига сиғмаган дардлари, инсоният тараққиёти йўлидаги *ИЗЧИЛ* курашигина уни ҳақиқий шоирга айлантиради, абадиятга дахлдор этади.

¹⁵⁴ Рустамов А. Панопийнинг бадий маҳорати. – Тошкент, 1979. – 7-бст.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Жаҳид шеърлятида аруз вази	
Жаҳид арузининг ўзига хос хусусиятлари	10
Аруз вазидаги шеърларда қофия	27
Халқ кўшиқлари йўлида ёзилган шеърларда вази ранг-баранглиги	38
Хулосалар	45
II боб. Жаҳид шеърлятида бармоқ вазининг ўзига хослиги	
Халқ кўшиқлари йўлида ёзилган шеърларда бармоқ вази	48
Фитрат ва Чўлпоннинг бармоқ вазидаги шеърлари	57
Аруз вазинининг бармоққа таъсири	82
Хулосалар	89
III боб. Сарбастнинг мустақил шеърлий тизим сифатида шаклланиши	
Сарбаст ва бармоқ вази аралаш қўлланган шеърлар	92
Сарбаст мустақил шеърлий тизим сифатида	102
Жаҳид шоирлари шеърлий назилар хусусида	112
Жаҳид шоирлари адабий мероси нашрлари ҳақида	123
Хулосалар	129
Хотима	132

Рисола Бухоро давлат университетининг илмий техник
кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: Умирзоқ Зокиров

Нашриёт рақами: 3-945 Босишга рухсат этилди 03.01.05.

Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆ Офсет босма. Офсет қоғоз. Ҳисоб-
нашриёт Т. 7,5 шартли босма т. 8,7. 45-буйрутма. 1000 нусхада.
Келишилган нарҳда.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, академик
Я.Ғуломов кўчаси, 70.

Босмахона манзили: Фан ва технологиялар марказининг
босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Олмазор кўчаси, 171-уй.